

TUSSEN AMBT EN VRIJ BEROEP

HET NOTARIAAT TUSSEN 1842 EN 1999

ARS NOTARIATUS CXVI

TUSSEN AMBT EN VRIJ BEROEP

Het notariaat tussen 1842 en 1999

*Een samenvattend overzicht van het Nederlandse notariaat,
geschreven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de
Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap*

Dr. Ron de Jong
historicus te Nijmegen

2002

STICHTING TOT BEVORDERING DER NOTARIËLE WETENSCHAP
AMSTERDAM

Deze uitgave, begeleid door een commissie, bestaande uit Dr. B. Duinkerken, Prof. mr. A.Fl. Gehlen, Prof. mr. P.H.M. Gerver, Prof. mr. P.L. Nève en Prof. mr. A.A. van Velten, kon slechts totstandkomen dankzij de financiële steun van (in alfabetische volgorde) de Koninklijke Notariële Beroepsorganisatie, de Maurits van Kattendyke Stichting, het Ministerie van Justitie, het Prins Bernhard Cultuurfonds en de Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap.

Bandontwerp: Bert Arts BNO

ISBN 90 268 4064 0

© 2002, Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap, Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 jo. het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Voorwoord

Het boek dat voor u ligt, *Tussen ambt en vrij beroep*, van dr. Ron de Jong, historicus te Nijmegen, is het eerste samenvattende overzicht van het Nederlandse notariaat over de periode die begint met de invoering van de Wet op het Notarisambt van 1842 en die eindigt met de afkondiging van de nieuwe notariswet, drie jaar geleden. In deze tijdspanne van ruim anderhalve eeuw is uiteraard veel veranderd, in meer dan één opzicht. Het is de grote verdienste van de auteur dat hij zijn geschiedschrijving in een kader heeft geplaatst dat volop ruimte geeft aan de invloed die maatschappelijke en conjuncturele ontwikkelingen op het notariaat hebben gehad. Bovendien laat hij deze geschiedenis zowel op nationaal als op lokaal niveau aan de lezer voorbijtrekken. Deze benaderingswijze geeft onder meer een goed inzicht in de manier waarop de benoeming van notarissen tot stand kwam en in de controverses die daarbij soms ontstonden.

Aanvankelijk was de opdracht tot het schrijven van deze publicatie verstrekt aan dr. E.W.A. Henssen, die helaas door zijn voortijdig overlijden nauwelijks een start daartoe heeft kunnen maken.

De chronologie van het behandelde materiaal kent een onderverdeling in drie perioden. Na een inleidend hoofdstuk komt in de hoofdstukken II en III het tijdvak tussen 1842 en 1920 aan bod, waarbij in het derde hoofdstuk een beschrijving wordt gegeven van het notariaat op plaatselijk niveau. Hierbij heeft de schrijver de stad Nijmegen tot onderwerp van zijn studie genomen, een willekeurige keuze maar een gelukkige. Want niet alleen zal datgene wat zich in de Nijmeegse notariële wereld heeft voorgedaan inherent zijn aan hetgeen zich in andere steden afspeelde, bovendien biedt deze stad ook een goed zicht op de emancipatie van het katholieke volksdeel en op de positie van 'hun' notarissen hierbij.

Het tweede tijdvak is dat tussen de jaren twintig en de jaren zeventig, waarin twee belangrijke trends zichtbaar zijn: die welke leidde tot de toelating van de vrouw in het ambt (1947) en die welke de notariële opleiding op universitair peil bracht (1958). In dit hoofdstuk IV is er ook aandacht voor de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog (het ontslag van de Joodse notarissen) en aan de nasleep die deze hadden in de vorm van zuiveringen in het notariaat. Opvallend is de groei van de notariële praktijk tussen de jaren vijftig en zeventig. De schrijver constateert dat het jaarlijks aantal akten dat een notaris passeert gemiddeld een verdubbeling vertoont in vergelijking met vooroorlogse jaren. Van die toename is dan weer het grootste deel toe te rekenen aan de onroerend goed-praktijk.

De laatste periode komt aan bod in het vijfde hoofdstuk en bestrijkt de tijd tussen 1970 en 1999, het jaar waarin de nieuwe notariswet van kracht is geworden. De gedachte is zo algemeen aanvaard dat het langzamerhand een cliché is geworden: namelijk dat er in die dertig jaar meer is veranderd dan in alle jaren die sinds de invoering van de wet van 1842 waren verstreken. Daarbij is de nodige aandacht gegeven aan twee onderwerpen die typisch voor ons land zijn en zich daarom in het bijzonder op de voorgrond dringen, schaalvergroting en interdisciplinaire samenwerking. Voor dit hoofdstuk geldt wat ook voor dit hele boek kan worden gezegd (en daarbij leen ik een frase van De Jong zelf): *Tussen ambt en vrij beroep* geeft niet alleen een veelomvattend beeld van het Nederlandse notariaat, maar ook, meer specifiek voor de notariële lezer – soms tussen de regels door – een intrigerend zelfbeeld.

Dit werk verschijnt als deel twee van een uitgave waarvan het nog te verschijnen eerste deel een beschrijving zal bevatten van het notariaat in de Nederlanden vanaf de Middeleeuwen tot 1842. Aanleiding tot deze publicaties is het vijftigjarig bestaan van de Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap te Amsterdam, ‘de stichting van Pitlo’. In het jubileumjaar zelf, 2001, verscheen van de hand van prof. mr. A.A. van Velten *Het notariaat: inderdaad een elastisch ambt* (Ars Notariatus CVIII) over de gebeurtenissen gedurende het bestaan van de stichting. Zelden zal bij een (gouden) jubileum een beroepsgroep zo genereus zijn onthaald als de Nederlandse notarissen en kandidaat-notarissen met deze drie interessante boeken. En wat *Tussen ambt en vrij beroep* betreft: ik hoop en verwacht dat De Jong’s belangrijke studie niet alleen lezers zal vinden binnen het notariaat maar ook vele van buiten de notariële wereld. Ze verdient het!

Den Haag, augustus 2002

Dr. B. Duinkerken

Voorwoord van de auteur

Graag wil ik nog enkele mensen bedanken voor hun medewerking aan de totstandkoming van dit boek. In de eerste plaats is daar natuurlijk de Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap, die mij de opdracht verstrekte dit boek te schrijven. In het bijzonder wil ik de conservator, mevrouw mr. E.M. van der Marck, en de bibliothecaris, mr. H.R.W. Gokkel, bedanken. Zij hebben mij op bijzonder prettige wijze geholpen. Verder wil ik de leden van de begeleidingscommissie bedanken die mij voor menige valkuil behoed hebben.

Zonder de genereuze medewerking van de Vereniging van notarissen in het voormalige kanton Nijmegen zouden de passages over het Nijmeegse notariaat aanzienlijk magerder zijn uitgevallen. Zonder enige restrictie mocht ik de notulen en de correspondentie van de vereniging raadplegen. Ook hiervoor mijn hartelijke dank.

Ten slotte wil ik de gedefungeerde notarissen mr. B.H.O. Hoge en mr. A.H.M. Rieter bedanken omdat zij met mij van gedachten wilden wisselen over de recente geschiedenis van het Nijmeegse notariaat. Zij voorzagen mij van waardevolle informatie.

Ron de Jong
Nijmegen, september 2002

Inhoud

1.	Inleiding	1
1.1.	Het notariaat in vogelvlucht	1
1.2.	Het notariaat tot 1842	4
1.3.	Het notariaat in de geschiedschrijving	6
1.4.	Vraagstelling	8
1.5.	Opzet	9
2.	Het notariaat tussen 1842 en 1920	11
2.1.	De notariswet van 1842	11
2.2.	De Broederschap der notarissen in Nederland	13
2.3.	Bruno Tideman	14
2.4.	Het doel van de Broederschap	16
2.5.	Mislukte pogingen om de notariswet te wijzigen	18
2.6.	Teruglopend ledental	19
2.7.	Verschuivingen in het ledenbestand	21
2.8.	Zaakwaarnemers	22
2.9.	Opleiding en toegankelijkheid	26
2.10.	De benoemingsprocedure	30
2.11.	De adviezen	35
2.12.	Benoemingscriteria	36
2.13.	Gezindte en invloed	38
2.14.	Tussen ambt en vrij beroep	43
2.15.	Vertrouwen en reputatie	45
2.16.	Partijstrijd en onpartijdigheid	46
3.	Het notariaat in Nijmegen, 1842-1920	51
3.1.	Inleiding	51
3.2.	De Nijmeegse notarissen	52
3.3.	De notariële praktijk in Nijmegen	56
3.4.	Welstand	58
3.5.	De familie Courbois	61
3.6.	Beroepsmilieu	62
3.7.	Akten en cliënten	64
3.8.	De notarissen en het openbaar leven	68
4.	Notariaat tussen groei en krimp, 1920-1970	73
4.1.	Het notariaat tot de Tweede Wereldoorlog	73
4.2.	Banken, hypotheke en kredietverstrekking	78
4.3.	Nieuwe beroepen en functieverlies	81

4.4.	Concurrentie in Nijmegen	83
4.5.	Het inkomen	84
4.6.	Akten en tarieven. Een overzicht uit 1937	85
4.7.	Het Centraal Bureau van Bijstand	87
4.8.	Benoemingen in het Interbellum: Nijmegen	89
4.9.	Benoemingen in het Interbellum: Algemeen	90
4.10.	Benoemingscriteria	93
4.11.	Politiek en gezindte	94
4.12.	Vrouwen in het notariaat	96
4.13.	De oorlogsjaren	99
4.14.	Zuivering en rechtsherstel	101
4.15.	Een decennium vol daadkracht	106
4.16.	Herstel en groei	108
4.17.	Specialist of generalist	110
4.18.	Beeld en zelfbeeld	111
5.	Tussen recessie en hoogconjunctuur, 1970-1999	117
5.1.	Inleiding	117
5.2.	Schaalvergroting en interdisciplinaire samenwerking	119
5.3.	Notariaat en schaalvergroting	120
5.4.	Afkalvend werkterrein	121
5.5.	Het samengaan van de beide broederschappen	123
5.6.	Aanzetten tot vernieuwing	124
5.7.	Standplaatsenbeleid	127
5.8.	Benoemingsbeleid	129
5.9.	Broederschap en interdisciplinaire samenwerking	130
5.10.	Internationale organisatie	131
5.11.	Naar een nieuwe notariswet	132
5.12.	De notariswet; een compromis?	134
5.13.	Onpartijdigheid onder druk	135
5.14.	Lokale eenheid onder druk	138
6.	Besluit	143
	Bijlagen	147
	Lijst van afkortingen	165
	Geraadpleegde bronnen	167

1. Inleiding

In de anderhalve eeuw die verstreken is sinds de invoering van de Wet op het Notarisambt in 1842 lijkt het notariaat op het eerste gezicht weinig veranderd. De notariswet is weliswaar sindsdien verschillende malen gewijzigd, maar de hoofdtaak van de notaris bestaat nog steeds uit het verlijden van authentieke akten. Ook bleef de notaris een onbezoldigd openbaar ambtenaar, benoemd door de Kroon onder de verantwoordelijkheid van de Minister van Justitie.

Naast deze continuïteit zijn er echter ook vele zaken ingrijpend veranderd. De notaris die rond 1850 een klein kantoor hield waar een kandidaat-notaris en een klerk werkzaam waren, is nu niet zelden onderdeel van een groot interdisciplinair juridisch kantoor. Maar ook waar de notaris geen samenwerking met andere juridische beroepen is aangegaan, ontstonden grote notariskantoren waar meerdere notarissen en kandidaat-notarissen werken. De zelfstandig werkende notarissen lijken een minderheid te worden en krijgen soms het weinig dynamische etiket van ‘eenpitter’ opgeplakt.

Maar het zijn niet alleen de schaalvergroting en de samenwerking met andere juristen die het notariaat van aanzien hebben veranderd. Ook is bijvoorbeeld de opleiding sterk gewijzigd. Lange tijd kon een klerk door praktijkoefening en het afleggen van een staatsexamen kandidaat-notaris worden. Deze weg werd in de loop der tijd steeds moeilijker begaanbaar doordat er eisen aan de vooropleiding werden gesteld en voorgoed afgesloten nadat in 1958 een verplichte universitaire opleiding werd ingevoerd.

Deze voorbeelden kunnen gemakkelijk met andere worden uitgebreid, zoals de veranderingen in het benoemingsbeleid en de uitbreiding van het notarieel monopolie bij het opstellen van akten. Wat ze gemeen hebben, is dat ze getuigen van veranderingen die het notariaat in veel aspecten niet onberoerd hebben gelaten. In dit boek wil ik een aantal van deze zaken onderzoeken. Voordat ik echter op de vraagstelling zal ingaan, wil ik eerst enkele kernbegrippen rond de notaris en het notariaat toelichten.

1.1. Het notariaat in vogelvlucht

De kerntaak van de notaris is het verlijden van authentieke akten. Een authentieke akte onderscheidt zich onder andere van een onderhandse akte doordat ze grotere bewijskracht bezit. De echtheid en juistheid van het geschrift staan vast. Ook biedt ze zekerheid van dagtekening en verzekert ze dat aan de partijhandtekeningen niet getwijfeld hoeft te worden. Een akte is alleen authentiek wanneer ze in de wettelijke vorm is verleden ten overstaan van een openbare

ambtenaar die daartoe bevoegd is.¹ Is dat niet het geval dan is de akte onderhands.

Alleen notarissen bezitten de algemene bevoegdheid tot het verlijden van authentieke akten. Sommige ambtenaren hebben een specifieke bevoegdheid, zoals een ambtenaar van de burgerlijke stand voor akten van geboorte, huwelijk en overlijden. De bevoegdheid betekent niet dat een notaris alleen authentieke akten produceert. Wanneer een authentieke akte niet verplicht is, kan hij ook onderhandse akten opstellen. Alle authentieke akten die een notaris opstelt, moet hij in een repertorium bijschrijven.

Lange tijd vormden alleen de authentieke akten, repertoria en registers het protocol van een notaris. Met registers bedoelde de wetgever het register van inschrijving van wisselprotesten. Andere bescheiden als dossiers en klappers, maar ook de praktijkboekhouding werden niet tot het protocol gerekend. Zij waren particulier eigendom.² In de tweede helft van de twintigste eeuw werd het begrip protocol ruimer opgevat. Zo wordt bijvoorbeeld in de vierde druk uit 1973 van het bekende handboek van Melis over de notariswet onder registers ook de klappers, kaartsystemen en andere bescheiden verstaan.³ Dit materiaal moet een notaris sinds de wijziging van de notariswet uit 1956, samen met de minuten en de repertoria aan zijn opvolger overdragen.⁴ De boekhouding bleef echter particulier eigendom.

Authentieke akten zijn in een aantal gevallen verplicht, zoals bijvoorbeeld bij vestiging van een hypotheek, bij testamenten en huwelijksvoorwaarden. Doordat alleen notarissen deze akten kunnen verlijden, is er sprake van een notarieel monopolie. In andere gevallen, zoals bij een koopcontract, volstaat een onderhandse akte. Verder moeten openbare verkopeningen van roerend goed bij opbod onder het toezicht van een notaris of deurwaarder plaatsvinden.

In de negentiende eeuw had schriftelijk bewijs een hogere status dan tegenwoordig en de authentieke akte nam daarbij een bijzondere plaats in.⁵ Zo stelde in 1880 G. van Eck in zijn proefschrift over het notariaat: 'De authentieke akte is het zekerste en onfeilbaarste bewijs, waarop men zich kan beroepen. De wet hecht aan dezelve een onbepaald geloof'.⁶ De waarde die aan een authentieke akte werd gehecht, gaf de notaris een bijzondere positie. Zijn ambt werd als een vertrouwenspositie gezien. De staatscommissie die in 1867 was ingesteld om de notariswet te herzien, merkte dan ook op dat de notaris de bewaarder en handhaver van het algemeen vertrouwen is.⁷

Vanouds hield de notaris zich naast het opstellen van akten of het leiden van veilingen nog met vele andere zaken bezig. Vooral op het platteland maar ook in de steden beheerde hij geld tegen een geringe rente dat hij vervolgens belegde.

1. Voor een algemene inleiding: A.G. Lubbers, *Het notariaat* (Bussum 1963); J.C.H. Melis, *De notariswet* (diverse drukken) en E.J.L.M. de Bruijn en Ph. Maarschalkerweerd, *Waarvan akte... Zes eeuwen notariaat in Amersfoort* (Amersfoort 1989).

2. Melis, *De notariswet*, eerste drie drukken, 1932, 1939 en 1951.

3. Melis, *De notariswet* (4e druk; Zwolle 1973) 217.

4. Ibidem, 222-223.

5. G.Chr. Kok, *Het Nederlandse notariaat* (Deventer 1971) 32-33.

6. G. van Eck, *Het vrije notariaat* (Utrecht 1880) 24.

7. Ibidem, 31.

Hij bracht hypotheekgevers en -nemers bij elkaar, inde pachten en voerde de administratie voor vooraanstaande families. Ook was hij vaak de plaatselijke agent van brandassurantie en levensverzekeringsmaatschappijen. Lang niet elke notaris was voor zijn inkomsten afhankelijk van de akten die hij verleed.

Tot in de twintigste eeuw werden deze werkzaamheden vaak als buitenwettelijk aangeduid ter onderscheiding van de werkzaamheden die direct samenhangen met het passeren van akten. Deze laatste werden als de wettelijke werkzaamheden betiteld. Op den duur werd dit onderscheid verlaten. Steeds meer werd de opvatting gehuldigd dat bij alle werkzaamheden de notaris als notaris handelt. In beide gevallen moet de notaris aan dezelfde eisen voldoen. Een enkele auteur trekt hieruit de conclusie dat alle werkzaamheden die een notaris bevoegd verricht per definitie wettelijk zijn.⁸

Hoewel het onderscheid tussen buitenwettelijke en wettelijke werkzaamheden verlaten is, heeft het in een historisch onderzoek als het onderhavige boek wel degelijk nut. Niet alleen omdat het onderscheid lange tijd als zinvol werd ervaren, maar ook omdat daarmee bepaalde ontwikkelingen makkelijker kunnen worden aangegeven. Zo stond de notaris juist op het buitenwettelijk terrein bloot aan de concurrentie van opkomende beroepen als de accountant en de belastingadviseur, terwijl de wettelijke werkzaamheden door het notarieel monopolie werden beschermd.

De eerste stap op weg naar het notariaat was die naar het radicaal van kandidaat-notaris. Gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw begon bijna iedereen die de ambitie koesterde om notaris te worden als klerk op een notaris-kantoor. Alleen zo kon de broodnodige praktijkervaring worden opgedaan. Een bekend voorbeeld hiervan is de bekende radicaal M.W.F. Treub die eind jaren 1870 slaagde voor het staatsexamen waarna hij als kandidaat-notaris door het leven mocht. Als voorbereiding op het praktisch deel van het examen werkte hij halve dagen op het plaatselijke notaris-kantoor, terwijl hij voor het theoretisch deel steun kreeg van een bevriende student in de rechten. Volgens Treub kwamen in die tijd de meeste deelnemers aan het examen recht van de kantoorkruk.⁹ Veel notarissen waren dus eens als klerk begonnen. Natuurlijk bestond er in de praktijk verschil tussen de aspirant kandidaat-notaris en de 'echte' klerk, maar deze lijn was dun. In de jaren 1840 werden bijvoorbeeld kandidaat-notarissen nog regelmatig als eerste klerk aangeduid.

Naarmate de opleiding tot kandidaat-notaris meer buiten het kantoor plaatsvond, werd het onderscheid tussen de aankomende notarissen en de notarisklerken steeds groter. In de eerste helft van de twintigste eeuw ontstond namelijk de mogelijkheid om zich naast de gebruikelijke repetitoren en bijverdienende kandidaat-notarissen aan opleidingsinstituten voor te bereiden. Een bekend instituut was bijvoorbeeld notariesschool De Bruijn te Utrecht dat een fulltime opleiding bood. Verder werden er aan verschillende universiteiten leerstoelen opgericht. In 1938 werd een lector aan de Gemeentelijke Universiteit benoemd

8. M.J.A. van Mourik, 'Notariële herstelwerkzaamheden', in: P.H.M. Gerver e.a. (ed.), *Heden verschenen voor mij..... Liber amicorum aangeboden aan prof. A.L.M. Soons* (Arnhem 1995) 319-327, aldaar 319.

9. M.W.F. Treub, *Herinneringen en overpeinzingen* (Haarlem 1931) 28-29.

waarna andere universiteiten niet lang op zich lieten wachten.¹⁰ Steeds meer kandidaat-notarissen werden zo helemaal of gedeeltelijk buiten het notariskantoor opgeleid, maar toch bleef nog steeds een belangrijk deel zijn praktijkervaring als een veredelde klerk opdoen. Daaraan zou pas definitief een einde komen met de invoering van de verplichte universitaire notariële studie in 1958.

Hoezeer de mogelijkheden tot opleiding in de loop der tijd ook veranderden, de weg naar de eigen praktijk bleef onveranderd lang. Nadat het radicaal van kandidaat-notaris was verworven, brak een lange tijd van wachten en solliciteren aan. Deze wachttijd werd meestal in loondienst doorgebracht op een notariskantoor. De eerste twee jaar, later drie jaar, was dat ook verplicht omdat alleen zo aan de stagevereisten kon worden voldaan. Uiteindelijk moesten de meeste kandidaat-notarissen rond de vijftien jaar wachten alvorens ze tot notaris benoemd werden.

De notaris nam een merkwaardige positie in tussen de ambtenaar en de beoefenaar van het vrije beroep. Hij werd door de Kroon voor het leven benoemd en had – bijzondere omstandigheden daargelaten – de plicht om opdrachten op zijn ambtsgebied te aanvaarden. Verder kreeg hij een standplaats toegewezen en was zijn bevoegdheid beperkt tot het arrondissement waarin de standplaats was gelegen. Hier bestond een duidelijk verschil met het vrije beroep. Artsen, advocaten en makelaars konden zich vrij vestigen en het stond ze vrij om opdrachten te weigeren. Aan de andere kant maakte de notaris geen deel uit van de ambtelijke hiërarchie en was hij onbezoldigd. Zijn inkomen verkreeg hij door het passeren van akten. Deze tweeslachtigheid zorgde voor een regelmatig oploeiende discussie tussen voorstanders van een bezoldigd staatsambt en voorstanders van een vrij notariaat. Met de nieuwe notariswet van 1999 die een vrije vestiging mogelijk maakt en aan de geografische bevoegdheid van de notaris geen grenzen meer stelt, lijkt het pleit in het voordeel van de laatsten te worden beslecht.

1.2. Het notariaat tot 1842

Over de vraag of de Nederlandse notaris altijd een openbaar ambtenaar is geweest lopen de meningen uiteen. Lange tijd hebben de opvattingen van A. Pitlo de boventoon gevoerd. Volgens hem was het notariaat in de achttiende eeuw geen ambt maar een beroep. De notaris was vooral een koopman.¹¹ Dit beeld is bijgesteld door A.Fl. Gehlen, die de notaris ten tijde van de Republiek vooral als een door de overheid aangestelde functionaris zag. De notaris, zo stelt hij, stond in dienst van het algemeen belang en was verplicht – indien daartoe verzocht – akten op te maken die een bijzondere bewijskracht genoten. Volgens Ge-

10. J.M. Polak, 'De strijd om de universitaire notariële studie', in: Gedenkboek aangeboden aan de Staatscommissie voor het afnemen van het notarieel examen ter gelegenheid van beëindiging harer werkzaamheden (z.p. 1961) 29-55, aldaar 46.

11. A. Pitlo, *De geschiedenis der notariële wetenschap*. Geschiedenis der Nederlandsche rechtswetenschap 5 (Amsterdam 1956) 255-287, aldaar 278.

hlen vertoonde het notariaat in de achttiende eeuw nagenoeg dezelfde karaktertrekken als twee eeuwen later.¹²

Het vraagstuk van de continuïteit van de aard van het notariaat hangt samen met de waardering van de Franse wetgeving die na de inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk in 1810 en 1811 werd ingevoerd. Een van deze wetten was de Franse notariswet, de zogenaamde Ventôsewet uit 1803. Deze wet zou in Nederland tot 1842 van kracht blijven toen die werd vervangen door de Wet op het Notarisambt.

De Franse notariswet bracht verschillende vernieuwingen. Allereerst voerde ze overal het notariaat in. Ook in die streken die tot dan toe het notariaat niet of nauwelijks hadden gekend. Verder werden de notarissen in drie klassen verdeeld. Elke klasse had zijn eigen ambtsgebied. Alleen in dat gebied mocht een notaris akten passeren. Ook werden er regels opgesteld met betrekking tot het minimum en maximum aantal notarissen. Ten slotte werden er Chambres des Notaires opgericht, die toezicht hielden op de notarissen in hun ressort.

De veranderingen die de invoering van de Ventôsewet met zich bracht, lijken de stelling te rechtvaardigen dat 1811 een breuk in de geschiedenis van het Nederlandse notariaat betekende. Toch zijn verschillende auteurs een andere mening toegedaan. Zo verwerpt bijvoorbeeld B. Duinkerken, die een uitgebreid onderzoek naar het notariaat tussen 1796 en 1842 heeft verricht, de gedachte aan een abrupte overgang.¹³ Hij voert hiervoor twee argumenten aan. Ten eerste ziet hij, in navolging van Gehlen, geen fundamentele tegenstelling tussen de notaris vóór en na 1811. Ook de notaris van de Republiek kan als een openbaar ambenaar worden beschouwd. Ten tweede constateert Duinkerken dat de Ventôsewet niet alleen vreemd recht bracht, maar ook vaak preciezer definieringen van bestaande vormen en voorschriften. Veel oude wijn in nieuwe zakken dus.

Toch kan er naast continuïteit ook op belangrijke breuken worden gewezen. Hierboven zijn al de ingrijpende wijzigingen in de organisatie van het notariaat genoemd. Daarnaast veranderde ook de economische basis van het notariaat. De Ventôsewet introduceerde namelijk het notarieel monopolie. Voor een aantal rechtshandelingen als het vestigen van hypotheeken en het opstellen van huwelijkse voorwaarden en testamenten werd de notariële akte verplicht. Vergeleken met de situatie onder de Republiek was dit een belangrijke verandering. Vrijwel alle notariële akten konden toen namelijk ook door de plaatselijke of gerechtelijke autoriteiten worden opgesteld. De veranderingen die de invoering van de Franse wetten in de bevoegdheden van de notarissen brachten, kunnen daarom moeilijk overschat worden. Een enkel voorbeeld kan dit verduidelijken.

12. A.Fl. Gehlen, 'Schets van de inrichting van het notariaat in de Nederlanden tijdens het Ancien Regime', in: E. Persoons en D. van den Auweele (ed.), *Het notariaat in Brabant* (Brussel 1982) 59-67, aldaar 64, 67; A.Fl. Gehlen, 'De notaris in de Republiek der Verenigde Nederlanden (17de-18de eeuw)', in: C.C.T.M. van Haren e.a. (ed.), *Gepasseerd. De rol en positie van notarissen in het verleden* (Nijmegen 1987) 55-68, aldaar 68.

13. B. Duinkerken, *Notariaat in overgangstijd 1796-1842* (Deventer 1988) 184.

In de achttiende eeuw regelden de plaatselijke en gewestelijke besturen de openbare verkopen van roerende goederen.¹⁴ In veel steden bestonden stads-
venduhuizen die onder toezicht van het plaatselijk bestuur de verkoop in handen
hadden. De opbrengsten kwamen het plaatselijk bestuur ten goede. Buiten deze
venduhuizen mocht geen roerend goed publiekelijk verkocht worden. Na de in-
lijving bij Frankrijk werd dit monopolie naar de notarissen, deurwaarders en
griffiers overgeheveld. In steden als Utrecht, Den Haag en Rotterdam sloegen
de notarissen de handen ineen en richtten zelf een venduhuis op, vaak notaris-
huis geheten. Dat legde het plaatselijk notariaat bepaald geen windeieren.

Het historisch proces kent zelden absolute breuken. Naast allerlei ingrijpende
vernieuwingen blijkt er vaak ook – hoewel niet altijd direct in het oog springend
– continuïteit te zijn geweest. Dat was ongetwijfeld ook het geval bij de invoer-
ing van de Ventôsewet. Toch rechtvaardigen mijns inziens de veranderingen
die in de organisatie en de economische basis van het notariaat optraden het ge-
bruik van het woord breuk. Geen enkele wet of wetwijziging heeft namelijk
de uitoefening van het notariaat zo diepgaand beïnvloed als de invoering van de
Franse notariswet.

Na het herstel van de onafhankelijkheid in 1813 bleef de Ventôsewet vrijwel
ongewijzigd van kracht. Wel werd er al in 1816 een commissie ingesteld die een
nieuwe notariswet moest ontwerpen, maar hier zou voorlopig weinig van terecht
komen. Het bleek namelijk niet zinvol om een nieuwe notariswet te ontwerpen
voordat er een Nederlandse civielrechtelijke wetgeving zou zijn afgekondigd.
Pas nadat in 1838 het Burgerlijk Wetboek en het Wetboek van Koophandel wa-
ren ingevoerd, kwam de weg vrij voor de vervanging van de Ventôsewet. Dat
zou al in 1842 gebeuren met de afkondiging van de Wet op het notarisambt.¹⁵

De vervanging van de Ventôsewet maakte deel uit van het streven om alle
Franse wetgeving te vervangen door Nederlandse. Volgens C.F. van Maanen,
de Minister van Justitie, hield de nieuwe notariswet een terugkeer in naar het
recht van vóór de inlijving. Daarvan was echter geen sprake. Hoewel de nieuwe
notariswet in verschillende opzichten afweek van de Ventôsewet waren de over-
eenkomsten veel belangrijker. Volgens Duinkerken kon de wetgever in 1842
ook niet anders dan voortbouwen op de Ventôsewet. Een terugkeer naar de
oude situatie was niet meer mogelijk.¹⁶

1.3. Het notariaat in de geschiedschrijving

De geschiedschrijving van het notariaat na 1842 is tamelijk onevenwichtig.
Sommige onderwerpen en periodes zijn behoorlijk onderzocht, maar andere zijn

14. A.P.M. Festen, *De Utrechtse notarissen en hun notarishuis gedurende 175 jaar* (z.p. z.j.(1981)) 64-66; Paula
van der Houwen, *Een Rotterdams veilinghuis. De geschiedenis van het Vendu Notarishuis Rotterdam* (Rotter-
dam 1991).

15. Duinkerken, *Notariaat in overgangstijd*, 47, 72.

16. Ibidem 72; B. Duinkerken, 'De wet op het notarisambt; "eene oorspronkelijke wet?" Enige aspecten van
de belangrijkste hervormingen bij de totstandkoming van de notariswet van 1842', in: P.L. Nève (ed.), *Quod
notemus. Zes opstellen over de regelgeving betreffende het notariaat van de Middeleeuwen tot vandaag* (Deven-
ter 1993) 59-68.

witte vlekken gebleven. Zo is bijvoorbeeld de geschiedenis van de Broederschap der Notarissen, die in 1843 als een belangenvereniging werd opgericht, in drie delen vastgelegd, maar is er over het benoemingsbeleid vrijwel niets bekend.¹⁷ De periode tussen de ondergang van de Republiek en de invoering van de notariswet van 1842 is ook uitvoerig onderzocht, maar voor de periode daarna zijn er alleen verschillende meer of minder uitgebreide schetsen en artikelen voorhanden.¹⁸ Alleen over de periode na de Tweede Wereldoorlog is recentelijk een overzichtswerk verschenen van de hand van A.A. van Velten.¹⁹

De meeste artikelen en boeken die de geschiedenis van het notariaat in de negentiende en twintigste eeuw beschrijven zijn bijna allemaal na 1980 verschenen. Toch dragen ze vaak nog het stempel van de eerdergenoemde Pitlo, die in de jaren 1940 en 1950 een aantal denkbeelden over de geschiedenis van het notariaat heeft ontwikkeld die nog steeds veel invloed uitoefenen.²⁰ Pitlo bekleedde als eerste in Nederland een leerstoel notarieel recht. Hij was een van de belangrijkste voorstanders van de invoering van een universitaire notariële studie. De discussie over de wenselijkheid van een academische opleiding werd al in het midden van de negentiende eeuw gevoerd, maar pas na de Tweede Wereldoorlog wisten de voorstanders het pleit in hun voordeel te beslechten. Als voorzitter van een door de regering ingestelde commissie om voorstellen te doen met betrekking tot een universitaire notariële studie kon Pitlo zelf een belangrijke bijdrage leveren aan de verwezenlijking van zijn ideaal.²¹

Ook de notariële geschiedenis trok de interesse van Pitlo. Veel onderzoek heeft hij niet verricht, maar zijn opvattingen waren wel toonaangevend. Dat had verschillende oorzaken. Allereerst was er nooit veel belangstelling geweest voor de geschiedenis van het notariaat. Zeker niet van iemand met de status en allure van Pitlo. In zekere zin was hier sprake van het land der blinden waar een oog koning was. Daarbij kwam zijn beeldend taalgebruik dat zijn opvattingen een sterke overtuigingskracht gaf.

Pitlo's opvattingen zijn voor de onderzoekers na hem steeds een belangrijk referentiepunt geweest. In die opvattingen keren een tweetal thema's steeds terug. Het betreft de vermeende gebrekkige opleiding van de notarissen en hun veronderstelde gering maatschappelijk aanzien.²² Deze twee stonden in nauw verband. Pitlo stelde namelijk maatschappelijk aanzien grotendeels gelijk aan genoten opleiding. Aangezien er tot 1958 van een gestandaardiseerde verplichte opleiding geen sprake was, kon de conclusie natuurlijk niet anders luiden dan

17. C.J. de Lange, *De geschiedenis van de Broederschap der Notarissen in Nederland gedurende de eerste honderd jaar van haar bestaan* (Amsterdam 1946); H.W. Schraagen, *De geschiedenis van het notariaat en van de Broederschap der Notarissen in Nederland over de jaren 1943-1967* ('s-Gravenhage 1967); W. Heuff, *150 Jaar Koninklijke Notariële Broederschap* ('s-Gravenhage 1993).

18. Duinkerken, *Notariaat in overgangstijd*.

19. A.A. van Velten, *Het notariaat: inderdaad een elastisch ambt. Het Nederlandse notariaat in de tweede helft van de twintigste eeuw, geschreven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting tot bevordering der notariële wetenschap* (Amsterdam 2000).

20. Pitlo, *De geschiedenis der notariële wetenschap*; idem: *Honderd jaar notariaat in Nederland. Rede voor Rolandinus Passeggeri* (Haarlem 1942).

21. Van Velten, *Het notariaat*, 28-29.

22. Pitlo, *De geschiedenis der notariële wetenschap*, 278-279; idem: 'De geschiedenis van het notariaat', in: Melis, *De notariswet* (4e druk; Zwolle 1973) 40-41.

dat het aanzien van de notaris lange tijd gering was. Hij kon niet wedijveren met de advocaat of de rechter en behoorde volgens Pitlo tot het milieu der half-intellectuelen.

Het is niet moeilijk te onderkennen dat Pitlo's interesse voor de notariële historie vooral in dienst stond van zijn streven om de notaris te emanciperen. De notaris moest in intellectueel opzicht én in maatschappelijk aanzien de gelijke worden van de advocaat en de rechter. Een universitaire opleiding moest de aankomende kandidaat-notaris het besef bijbrengen dat de wereld van het recht verder reikte dan het nauwkeurig opstellen van een akte. Het was Pitlo's wens dat in de toekomst het notariaat evenveel aan de ontwikkeling van het recht zou bijdragen als de advocatuur en de rechterlijke macht. Voor Pitlo was de geschiedenis van het notariaat vooral een emancipatiestrijd.

1.4. Vraagstelling

Pitlo's emancipatiethese biedt – hoezeer die ook door de actualiteit bepaald werd – in bepaalde opzichten toch interessante aanknopingspunten. Zijn nadruk op het ontbreken van een universitaire opleiding wijst namelijk op de mogelijkheden die het notariaat voor het beklimmen van de sociale ladder bood. Degeenen die voor het examen voor kandidaat-notaris wilden opgaan, moesten zelf maar weten hoe ze zich voorbereidden. De praktijkervaring werd vaak als klerk opgedaan, terwijl de voorbereiding op het theoretische deel vooral uit zelfstudie bestond, ondersteund door lessen bij een repetitor. Hierdoor bood het notariaat aan personen van bescheiden komaf de mogelijkheid om zonder grote kosten van klerk tot notaris op te klimmen.

Of de sociale middenlagen ook van deze mogelijkheid tot stijging gebruik hebben gemaakt, is echter niet duidelijk. Om het examen met goed gevolg af te leggen, was praktijkervaring als klerk onontbeerlijk. Het was dus zaak om een positie als klerk te verwerven. De toegang daartoe was in handen van de gevestigde notarissen en die zullen niet zelden de voorkeur aan eigen familie en kennissen hebben gegeven.

Met het behalen van het examen was de kandidaat-notaris er echter nog niet, want notarissen werden door de Kroon benoemd. Dat betekende dat de Minister van Justitie bepaalde welke sollicitant werd aangenomen. De meeste kandidaat-notarissen kregen na verloop van tijd wel een standplaats toebedeeld, maar de ene standplaats was de andere niet. Sommige waren lucratief maar andere leverden maar weinig inkomsten op. Het is goed mogelijk dat de klerk van bescheiden komaf na het behalen van het examen met een toelatingsbeleid werd geconfronteerd dat voor hem nadelig uitpakte. Vooral wanneer criteria als afkomst, vermogen en sociale vaardigheden werden meegewogen.

De toegankelijkheid van het beroep stond in nauw verband met de professionalisering. Net als de advocatuur en de medische stand begon het notariaat zich in de negentiende eeuw te organiseren. Al in 1843 werd de Broederschap der Notarissen opgericht, die zich onder andere bezighield met kwesties als opleiding

en toelatingseisen tot het examen.²³ Ook probeerde ze concurrenten te weren. Voor lang niet alle zaken waren authentieke akten verplicht. Voor bijvoorbeeld de levering van onroerend goed volstond tot 1956 ook een onderhandse akte. Deze akten konden door notarissen worden opgemaakt maar ook door zaakwaarnemers. Al direct vanaf haar oprichting heeft de Broederschap de zaakwaarnemerij bestreden. Zaakwaarnemers waren voor het notariaat wat kwakzalvers voor de medische stand waren. In beide gevallen werden ze door de betrokken beroepsorganisaties vanwege een vermeend gebrek aan bekwaamheid zwartgemaakt en gemarginaliseerd.

In zijn studie naar de beroepsontwikkeling van de Nederlandse predikantenstand in de negentiende eeuw, heeft David Bos een vijftal belangrijke actoren aangewezen.²⁴ Dat zijn de beroepsbeoefenaren zelf, de opleidingsinstellingen, de staat, de 'afnemers' van de beroepsgroep en de verwante beroepsgroepen. De beroepsontwikkeling is het resultaat van de veranderingen die optreden in de onderlinge betrekkingen tussen deze actoren. Door het dynamische karakter biedt dit concept ruimte aan een historische benadering. Hierdoor is het goed toepasbaar op het onderhavige onderzoek naar de ontwikkeling van het notarisambt in de afgelopen anderhalve eeuw.

1.5. Opzet

Het hiernavolgende verhaal over de geschiedenis van het notariaat speelt op twee niveaus: het nationale en lokale. Op nationaal niveau worden vooral de activiteiten van de Broederschap en het ministerie van Justitie gevolgd. Op lokaal niveau worden zaken als de soorten akten, de cliënten en de lokale belangenbehartiging onderzocht. Als casestudy doet het Nijmeegs notariaat dienst. Daarmee is gekozen voor een middelgrote provinciestad. Dat is natuurlijk een arbitraire keuze want evengoed had een aantal plattelandsgemeenten of een grote stad kunnen worden geselecteerd. Voor alle drie kon echter niet gekozen worden want daarvoor was het beschikbare materiaal te bewerkelijk.

Begin en eind van deze studie spreken voor zichzelf. In 1842 werd de Wet op het Notarisambt aangenomen die in 1999 door de huidige wet werd vervangen. Het boek heeft een chronologische opzet en valt in drie delen uiteen. Het eerste deel betreft de periode 1842-1920. In deze periode werd de notariswet enkele malen gewijzigd. Deze veranderingen betroffen de invoering van een stage (1878), de invoering van toelatingseisen tot het examen (1904) en de oprichting in ieder arrondissement van een Kamer van Toezicht (1904). Verder drukten vanaf het einde van de negentiende eeuw de toenemende politieke tegenstellingen een zwaar stempel op het benoemingsbeleid.

23. In 1968 werd de naam gewijzigd in Koninklijke Broederschap der Notarissen. Na het samengaan in 1974 met de Broederschap der Candidaat-Notarissen, die in 1851 was opgericht, ging de vereniging verder onder de naam Koninklijke Notariële Broederschap. In 1997 werd de naam opnieuw veranderd, nu in Koninklijke Notariële Beroepsorganisatie. In dit boek wordt eenvoudig over de Broederschap gesproken.

24. David Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999) 35-36.

De belangrijkste reden om het tijdvak 1842-1920 als een geheel te behandelen betreft het bronnenmateriaal. Zowel de bronnen met betrekking tot het Nijmeegs notariaat – de akten en het bevolkingsregister – als het archief van het ministerie van Justitie – de benoemingsdossiers – konden slechts tot in het Interbellum geraadpleegd worden. Omdat deze bronnen voor een belangrijk deel kwantitatief van aard zijn, leek het beter om deze zoveel mogelijk als een geheel te presenteren in plaats van ze over de verschillende hoofdstukken te verknippen.

Tijdens de tweede periode 1920-1960 vonden er betrekkelijk weinig veranderingen plaats. Het benoemingsbeleid bleef tamelijk stabiel nadat rond 1920 de doorzettende verzuiling de notariële standplaatsen voor een groot deel naar levensbeschouwing had verkaveld. Wel werd het in 1931 aan notarissen verboden om het kassiers- of bankiersbedrijf uit te oefenen. Ook werd de notariële boekhouding aan controle onderworpen. Verder werd rond 1960 met de invoering van de universitaire studie in 1958, de instelling van een notarieel pensioenfonds in 1954 en de invoering van de verplichte authentieke transportakte in 1956 een tijdperk afgesloten. Al deze kwesties waren namelijk sinds de invoering van de notariswet in 1842 onderwerp van discussie geweest, zowel binnen als buiten het notariaat.

De derde periode begint met de gevolgen van de rond 1960 ingevoerde veranderingen. Zo had bijvoorbeeld de invoering van de verplichte universitaire opleiding grote gevolgen voor de toegankelijkheid van het beroep. Daarnaast verslaptte in de loop van de jaren 1960 de greep van het ministerie op de benoemingen door de opkomst van de associatieve standplaatsen. De minister moest meer rekening houden met de wensen binnen de associaties over hun nieuwe partner.

De laatste periode wordt echter vooral gekenmerkt door schaalvergroting en interdisciplinaire samenwerking. Notariskantoren waren vanouds meestal eenmanskantoren maar na 1970 ontstond een sterke groei van het aantal associaties en van de omvang van het kantoor. Bovendien gingen steeds meer notarissen met advocaten samenwerken.

Tegelijk veranderden de opvattingen over het beroep. Waar vroeger voor menig notaris de benoeming door de Kroon en de status van openbaar ambtenaar een zekere distinctie aan zijn ambt gaf, ligt de nadruk tegenwoordig meer op aspecten die met het vrije beroep samenhangen. Terwijl vroeger vergelijkingen met rechters normaal waren, worden nu ook vergelijkingen met advocaten gemaakt. Het oude ideaal van een positie boven de partijen is blijkbaar aan erosie onderhevig.

2. Het notariaat tussen 1842 en 1920

2.1. De notariswet van 1842

De Wet op het Notarisambt van 1842 mocht in veel opzichten op zijn voorganger voortbouwen. Dat betekende niet dat er geen belangrijke wijzigingen waren aangebracht. De vier belangrijkste veranderingen betroffen de afschaffing van de verschillende soorten notarissen, de opheffing van de Kamers van Notarissen, de afschaffing van de verplichte stage en de ingevoerde beperkingen in de beschikking over het protocol.

Tot 1842 bestonden er drie soorten notarissen: kanton-, arrondissements- en hofnotarissen.¹ Hofnotarissen waren die notarissen wier standplaats in de gemeente lag waar een Hof van Appèl was gevestigd. Dat was in Nederland alleen in Den Haag het geval. Aangezien het ambtsgebied van de Haagse notarissen samenviel met het territoire van het hof, mochten zij in heel Nederland akten verlijden. De arrondissementsnotarissen waren een maatje kleiner. Hun ambtsgebied viel samen met het territoire van de arrondissementsrechtbank waarbinnen ze hun standplaats hadden. Voor alle andere notarissen was het territoire van het kantongerecht waar zij gevestigd waren het ambtsgebied.

De nieuwe notariswet schafte het onderscheid tussen de notarissen af en bepaalde dat voor alle notarissen het ambtsgebied samen zou vallen met het territoire van de arrondissementsrechtbank waaronder ze vielen. Hierdoor werd het ambtsgebied van de hofnotarissen drastisch ingeperkt en dat van de kantonnotarissen sterk uitgebreid. Nu waren er van de 783 notarissen in 1842 maar 23 hofnotaris, die als het ware gedegradeerd werden, maar daar stonden liefst 560 kantonnotarissen tegenover die gepromoveerd werden. Het is daarom niet verwonderlijk dat de oude hof- en arrondissementsnotarissen de meeste bezwaren hadden tegen de afschaffing van de verschillende soorten notarissen.² Zij vreesden namelijk een invasie van voormalige kantonnotarissen. Ze waren bang dat de steden waar zij hun standplaats hadden door de nieuwe concurrenten als een aantrekkelijk werkterrein zouden worden gezien.

De kritiek van de arrondissementsnotarissen verstomde echter al snel na 1842. Het bleek uiteindelijk toch zo'n vaart niet te lopen met de concurrentie van het platteland. De belangrijkste oorzaak hiervan was dat notarissen weliswaar bevoegd waren voor het hele arrondissement, maar tegelijk geacht werden kantoor te houden in hun standplaats. Het kwam wel voor, zoals in Zuid-Holland in de jaren 1860, dat de plattelandsnotarissen op marktdagen in de grotere gemeenten aanwezig waren om hun cliënten van dienst te kunnen zijn, maar

1. Duinkerken, *De wet op het notarisambt*, passim.

2. Ibidem.

dat was eigenlijk al op het randje van het toelaatbare.³ Het was namelijk niet toegestaan om als een soort marskramer het ambtsgebied rond te reizen. Ook mochten er geen zitdagen in andere gemeenten worden gehouden. Op verzoek van een klant kon natuurlijk wel buiten de standplaats een akte worden gepasseerd en verder werden in de wijde omgeving openbare verkopen en verpachtingen in opdracht gehouden, maar dat waren wel de meest voorkomende uitzonderingen. Voor veel notarissen betekende het verplicht kantoor houden in de standplaats dat de meeste klanten uit de nabije omgeving afkomstig waren.

De kritiek op andere belangrijke wijzigingen in de notariswet zou echter niet zo snel verstommen. Zo werd de afschaffing van de Kamers van Notarissen alom betreurd. Deze kamers hadden vóór 1842 toezicht gehouden op de handel en wandel van de notarissen en tegelijk aspirant kandidaat-notarissen geëxamineerd. Het toezicht werd nu aan het Openbaar Ministerie overgedragen en de examens werden door een commissie uit het provinciaal gerechtshof afgenomen. Deze commissies bestonden uit twee raadsheren en een ambtenaar van het Openbaar Ministerie.⁴ Doordat de samenstelling van de afgeschafte kamers aan het notariaat was opgedragen, hadden veel notarissen het gevoel dat ze door de wet van 1842 onder toezicht waren geplaatst. Een geïnstitutionaliseerd wantrouwen dat naar hun mening het aanzien van het ambt zou schaden.

Ook buiten het notariaat werden dergelijke bezwaren geuit. De bekende liberale advocaat G.M. van der Linden noemde het toezicht door het Openbaar Ministerie heel ongebruikelijk.⁵ Dergelijk toezicht stemde volgens hem niet overeen met de waardigheid van het ambt. De Kamers van Notarissen hadden het notarisambt juist luister bijgezet. Dat een beroepsgroep zelf het toezicht in handen had en de examens zelf afnam, gaf blijkbaar status.

Veel kritiek ontmoette ook de afschaffing van de verplichte stage. Volgens de wetgever bood de invoering van een examen aan de provinciale gerechtshoven voldoende waarborg voor de vakbekwaamheid van de aanstaande notarissen. Daar waren veel notarissen echter niet van overtuigd. De meeste notarissen achtten praktische vorming onontbeerlijk, maar bovendien vreesden ze een toeloop van minder geschikte kandidaten.⁶ Veel vertrouwen in de selecterende werking van het nieuwe examen bestond er blijkbaar niet.

Ook hier bleken de gevolgen in de praktijk erg mee te vallen. Aangezien er geen notariële opleiding bestond, moesten de meeste aspirant kandidaat-notarissen het vak toch in de praktijk op een notariskantoor leren. Bovendien waren er in de eerste jaren na 1842 verschillende examencommissies die kandidaten afwezen omdat ze nooit bij een notaris hadden gewerkt.⁷ Volstrekt onterechte afwijzingen natuurlijk, maar ongetwijfeld met het gevolg dat er zich niet veel personen zonder praktijkervaring aangemeld zullen hebben. Mochten er toch nog

3. Brief 28 maart 1868 procureur-generaal aan minister, Algemeen Rijksarchief (ARA), 2.09.05, Archief ministerie van Justitie (MvJ), inv.nr. 6275, nr. 57.

4. P.L. Dijk, 'De notariële examens vóór 1878', in: *Gedenkboek*, 1-29, aldaar 27.

5. G.M. van der Linden, *Bedenkingen tegen het ontwerp van wet betreffende het notarisambt* ('s-Gravenhage 1842) 47, 49, 53.

6. Duinkerken, *Notariaat in overgangstijd*, 84, 86.

7. Dijk, *De notariële examens*, 21.

minder geschikte personen door de mazen van het net zijn geglipt dan moesten ze zich na het examen wel in de praktijk bekwamen. Zoals we nog zullen zien, hadden kandidaat-notarissen die na het examen niet meer op een notariskantoor werkten weinig kans op benoeming. Of de wet nu wel of niet een stage voorschreef, de praktijk dwong de meeste aspirant notarissen tot een langdurig verblijf op een notariskantoor.

Dat de nieuwe notariswet de beschikking van de notaris over zijn protocol sterk inperkte, had voor veel notarissen vervelende financiële gevolgen. Onder de Ventôsewet beschikte een notaris of zijn erfgenamen namelijk over het protocol.⁸ Het werd meestal aan de opvolger of een andere notaris verkocht. Voor oude notarissen of hun weduwe was het protocol een oudedagsvoorziening. De wet van 1842 bepaalde echter dat het protocol zonder vergoeding in handen van de opvolgers zou overgaan. Toch bleef er nog een sluiproute bestaan. Een notaris kon namelijk bij de rechtbank een collega aanbevelen die na zijn overlijden als bewaarder van zijn protocol zou optreden.⁹ Omdat de rechtbank deze aanbeveling vrijwel altijd overnam, hield de notaris zo de mogelijkheid om zijn protocol te verkopen. Of er veel van gebruik is gemaakt, is niet bekend. De mogelijkheden waren namelijk beperkt, omdat het vooraf natuurlijk nauwelijks te bepalen was wanneer een notaris zou overlijden. Alleen oude notarissen konden waarschijnlijk hun protocol op profijtelijke wijze te gelde maken.

2.2. De Broederschap der notarissen in Nederland

De notariswet van 1842 werd door veel notarissen als vernederend ervaren én als financieel onrechtvaardig. Het initiatief van de Amsterdamse notaris Bruno Tideman om een vereniging van notarissen op te richten viel dan ook in goede aarde.¹⁰ In oktober 1842 schreef hij aan alle notarissen een circulaire met het voorstel zich in een broederschap te verenigen. Van de ongeveer 750 aangeschreven notarissen reageerden er ruim 200. Na een tweede circulaire werd een hoofdbestuur samengesteld, een conceptreglement opgesteld en een commissie tot redactie van het definitieve reglement opgericht. In een volgende circulaire uit januari 1844 kon Tideman de geadresseerden de oprichting van de Broederschap der Notarissen in Nederland bekendmaken. Bij de eerste jaarvergadering in juni 1844 bleken van de 747 notarissen in Nederland er zich 271 te hebben aangesloten. Het initiatief werkte blijkbaar aanstekelijk want zeven jaar later, in 1851, werd er door de kandidaat-notarissen ook een broederschap opgericht.

Tideman was erin geslaagd om ruim eenderde van de notarissen in Nederland te verenigen. De geschiedschrijver van de Broederschap, C.J. de Lange, noemt dit resultaat – overigens in navolging van Tideman zelf – teleurstellend, maar

8. Duinkerken, *De wet op het notarisambt*, 63-64.

9. Festen, *De Utrechtse notarissen*, 92-93.

10. Uitgebreid hierover De Lange, *De geschiedenis van de Broederschap*; H.W. Heyman, 'Bruno Tideman (1803-1881). De oprichter van de Broederschap en zijn visie op het notariaat', *WPNR* nr. 6094 (1993) 408-417.

dat lijkt toch wat overdreven.¹¹ In het begin van de jaren 1840 was Nederland weliswaar al geruime tijd een eenheidsstaat maar dat betekende niet dat de meeste inwoners ook nationaal georiënteerd waren. Voor veel Nederlanders was de woonplaats, de regio of de provincie een belangrijker referentiekader dan de nationale staat. Slechts een kleine bovenlaag van de bevolking las de dure kranten, was actief in verenigingen met een bovenlokale oriëntatie, onderhield briefwisselingen met gelijkgestemden elders en was, kortom, meer nationaal dan regionaal georiënteerd. Dat tegen deze achtergrond zich toch nog zo veel notarissen aansloten, is daarom even opmerkelijk als het aantal dat zich afzijdig hield.

Dit gegeven krijgt meer reliëf wanneer we zien dat notarissen uit alle provincies zich bij de Broederschap aanmeldden. Van alle notarissen was ruim 36% lid, maar in Groningen, Friesland en Overijssel lag dat tussen 41,9% en 47%. In Zeeland had zelfs 51% van de notarissen zich aangesloten. Met een organisatiegraad van maar 25,5% in Zuid-Holland en 43,5% in Noord-Holland was de Broederschap zeker geen 'Hollandse' aangelegenheid. Alleen Drenthe en Limburg bleven met 8,3% en 13% duidelijk achter.¹² De Broederschap groeide bovendien voorspoedig. In 1851 was de organisatiegraad gestegen tot 54,4%, in 1859 tot 66,5% en in 1878 was 73,3% van de notarissen aangesloten (zie bijlage 1).

2.3. Bruno Tideman

Bruno Tideman was 1803 in Amsterdam geboren als zoon van een makelaar in effecten en assurantien.¹³ Al op jonge leeftijd ging hij in de leer op een notaris-kantoor. Daarnaast schreef hij zich in 1827 in als juridisch student bij het Athenaeum Illustre te Amsterdam. Omdat het Athenaeum het promotierecht ontbeerde, zou hij nooit een meestertitel voeren. Al snel na zijn inschrijving maakte hij de afspraak met notaris E.C. Bondt dat deze zijn ontslag zou aanvragen en vervolgens zijn protocol voor *f* 10 000 aan Tideman zou verkopen. Zo geschiedde en in 1829 werd Tideman als opvolger van Bondt benoemd. Hij associeerde zich vervolgens met een andere notaris wiens protocol hij later voor *f* 5000 zou overnemen.

Volgens H.W. Heyman was Tideman uit de beschaafde middenstand afkomstig.¹⁴ Deze kwalificatie mag misschien van toepassing zijn op de maatschappelijke positie van zijn ouders, van Bruno zelf moet deze toch wat hoger worden ingeschat. Allereerst had hij een drukke praktijk.¹⁵ In sommige jaren passeerde hij meer dan 500 akten. Dat was ruim driemaal zo veel als de gemid-

11. De Lange, *De geschiedenis van de Broederschap*, 7.

12. Gegevens gebaseerd op: 'Ledenlijst', *Correspondentie-Blad van de Broederschap der Notarissen* (CBB) 1 (1844) nr. 1, 29-40.

13. Levensschets vooral gebaseerd op H.W. Heyman, *Bruno Tideman*, passim; Stichting tot bevordering der notariële wetenschap (SNW), *Levensbeschrijving Bruno Tideman*, 305.60/68.

14. Heyman, *Bruno Tideman*, 409.

15. *Ibidem*.

delde notaris. Aan inkomen ontbrak het hem dus niet. Ten tweede raakte hij door zijn tweede huwelijk geparenteerd aan de invloedrijke Amsterdamse familie Heemskerk.

Tidemans eerste huwelijk duurde maar enkele jaren. In 1831 overleed zijn vrouw Alida Nagel. Nog in hetzelfde jaar hertrouwde hij met Geertruid Heemskerk.¹⁶ De familie Heemskerk behoorde tot het patriciaat. De broer van zijn vrouw, J. Heemskerk Bzn., zou van 1849 tot 1872 lid van de Tweede Kamer zijn. De bekende J. Heemskerk Azn. was een neef van zijn vrouw. Hij zou van 1860 tot 1864 en van 1869 tot 1873 kamerlid zijn en daartussen van 1866 tot 1868 Minister van Binnenlandse Zaken.

Over de relatie tussen Tideman en Heemskerk Azn. is weinig bekend. In het archief van Heemskerk bevinden zich enkele brieven van Tideman maar die stammen allemaal uit de periode 1867-1869 en behandelen vooral financiële zaken.¹⁷ Toch lijken Tideman en Heemskerk wel een redelijke verstandhouding te hebben gehad. In politiek opzicht gingen ze in ieder geval dezelfde weg. Net als Heemskerk evolueerde Tideman van een liberaal in de jaren 1840 tot een conservatief in de jaren 1860.

Tideman behoorde in 1845 tot het kleine groepje Amsterdammers dat door petitie het bekende voorstel tot grondwetsherziening ondersteunde dat J.R. Thorbecke en acht medestanders in december 1844 hadden ingediend. Een exemplaar van de petitie lag bij hem thuis ter ondertekening. Uit dit groepje ontstond een comité dat de kern van de latere Amstelsociëteit vormde. Deze sociëteit was vóór 1848 de belangrijkste verzamelplaats van de liberale oppositie met vertakkingen door het hele land.¹⁸ Bij de oprichting van de Amstelsociëteit werd Tideman bestuurslid. Hij zou dat blijven tot de liquidatie van de sociëteit in 1850.

Nadien zijn er van Tideman geen politieke activiteiten meer bekend. Wel was hij in allerlei verenigingen actief. Zo was hij lange tijd lid van het hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Verder was hij bestuurslid van een vereniging die onderwijs aan jonge ambachtslieden aanbood. Ook werd hij in de jaren 1840 lid van een maatschappij tot drooglegging van het Graftermeer. De exploitatie daarvan werd echter door een ongeluk in 1858 een fiasco. De rest van zijn leven is Tideman gebukt gegaan onder de financiële gevolgen.

Naast al deze activiteiten was Tideman vooral druk met zijn Broederschap. Van 1844 tot 1875 had hij als algemeen secretaris de touwtjes in handen hoewel zijn gezag in de laatste jaren flink zou afnemen. Tideman hield zich vooral bezig met de opbouw van de Broederschap en met het behartigen van de belangen van het notariaat. Dat laatste deed hij door het schrijven van artikelen en brochures en door contacten te onderhouden met het ministerie van Justitie. Zijn benoeming in 1867 tot lid van een staatscommissie gaf hem ongetwijfeld veel

16. Gegevens afkomstig van Heyman, *Bruno Tideman*, 409; J.J. Huizinga, *J. Heemskerk Azn. (1818-1897). Conservatief zonder partij* (Harlingen 1973).

17. Brieven B. Tideman aan J. Heemskerk Azn., ARA, Archief J. Heemskerk Azn., inv.nr. 7.

18. J.H. von Santen, 'De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851', in: *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman* (Groningen 1979) 113-154, aldaar 115-119, 125 en bijlagen; J.J. Huizinga, *J. Heemskerk Azn.*, 237 noot 117.

voldoening. Deze staatscommissie kreeg tot taak om de wetgeving op de eigendomsoverdracht van onroerende goederen, het hypotheekrecht en het notariaat te herzien.¹⁹ Zonder twijfel had Tideman de benoeming te danken aan zijn voor-aanstaande positie binnen het notariaat maar het feit dat zijn neef Heemskerk Azn. op dat moment Minister van Binnenlandse Zaken was, zal daar ook wel aan hebben bijgedragen.²⁰

H.W. Heyman noemt Tideman's benoeming in de staatscommissie hoogtepunt en omslagpunt in zijn leven.²¹ Tideman slaagde er namelijk niet in om de andere leden van de staatscommissie van zijn denkbeelden te overtuigen. Hierna liep zijn invloed snel terug. Toenemende conflicten met andere leden van het hoofdbestuur van de Broederschap leidden er ten slotte toe dat Tideman zich in 1875 min of meer gedwongen voelde om zijn functie als algemeen secretaris neer te leggen.²² Daarmee was zijn rol binnen de notariële gemeenschap uitgespeeld.

2.4. Het doel van de Broederschap

In het eerste jaarverslag dat Tideman als algemeen secretaris in 1844 uitbracht, ging hij uitgebreid in op de aanleiding tot de oprichting en de doelstellingen.²³ Tideman plaatste de Broederschap in de gildetraditie, 'die natuurlijke aansluiting van de beoefenaars van een zelfde beroep, van een vak van studie of handwerk, tot een klein gemeenebest'.²⁴ Hoewel hij de afschaffing van de gilden niet wilde terugdraaien, wees hij wel op de positieve kanten van het stelsel. Een gilde vertegenwoordigde namelijk een maatschappelijke stand, behartigde de belangen van die stand, hield toezicht op de bekwaamheid van de gildeleden en ondersteunde behoeftige leden of hun nabestaanden.

Volgens Tideman had de invoering van de Ventôsewet in dit opzicht eigenlijk weinig nieuws gebracht. De notarissen bleven een zelfstandige stand vormen. De Kamers van Notarissen, waarvan de leden door de notarissen zelf benoemd werden, behartigden de notariële belangen en namen de examens van aspirant notarissen af.²⁵ Verder bestond er een verplichte leertijd en hadden de notarissen een oudedagsvoorziening doordat ze over hun protocol konden beschikken. Kortom, volgens Tideman leek de wijze waarop het notariaat na 1811 functio-

19. H.W. Heyman, 'Het ontwerp voor een nieuwe notariswet van de staatscommissie van 1867. Een blik op de problematiek van het notariaat rond het midden van de negentiende eeuw', in: Nève, *Quod notemus*, 69-104.

20. Vooral wanneer we zien dat een andere notaris die tot lid van de commissie werd benoemd, B. van Berckel uit Delft, familie was van de Minister van Justitie E.J.H. Borret. Deze Borret was getrouwd met Henrica van Berckel, een zuster van de notaris.

21. Heyman, *Bruno Tideman*, 412.

22. *Ibidem*, 412-413.

23. 'Eerste Algemeen Verslag', *CBB* 1(1845) nr. 1, 4-7.

24. *Ibidem*, 5.

25. In een brochure uit 1864 wees Tideman erop dat de Kamers van Notarissen alleen aspiranten tot het examen toelieten wanneer er voldoende vacatures waren. Hierdoor werd het aantal kandidaat-notarissen in de hand gehouden. Bruno Tideman, *Over het notaris-ambt in Nederland, wat het is en kan zijn* (Amsterdam 1864) 8.

neerde sterk op dat van een gilde. Pas de notariswet van 1842 zou met de opheffing van de Kamers van Notarissen de, zoals Tideman het noemde, zedelijke band tussen de notarissen verbreken. De Broederschap zou op vrijwillige basis deze onderlinge band weer moeten herstellen en opnieuw een esprit de corps moeten opwekken. Verder zou de Broederschap de belangen van het notariaat bij de regering en de Tweede Kamer moeten behartigen en door de oprichting van een weduwen- en wezenfonds de nabestaanden moeten ondersteunen.²⁶

Wat Tideman precies met het notariaat voor ogen had, blijkt uit het ontwerp voor een nieuwe notariswet dat hij in 1854 in het Correspondentieblad, het orgaan van de Broederschap, publiceerde.²⁷ Zijn belangrijkste voorstellen hielden een uitbreiding van het notarieel monopolie in, een vermindering van het aantal notarissen, een beperking van de toegankelijkheid, een beperkte beschikking over het protocol en een toezicht dat door de notarissen zelf uitgeoefend zou worden. Tideman streefde vooral naar een drastische beperking van de toegankelijkheid tot het ambt. In zijn ontwerp zou elke notaris een borg moeten stellen die varieerde tussen de *f* 5000 en *f* 15 000. Een kandidaat-notaris die niet voldoende onroerend goed bezat of geen familieleden of vrienden had die zich borg wilden stellen, kon een benoeming wel uit zijn hoofd zetten. Hiermee zou de toegang tot het ambt beperkt worden tot jongelui uit minimaal de niet-onbemiddelde ambachts- en winkeliersstand.

Met een borgstelling was de aspirant notaris er in het voorstel van Tideman echter nog niet. Zo zou een zoon van een notaris voorrang krijgen en waar er geen zoon was om de vader op te volgen, mocht een notaris een contract met een kandidaat-notaris afsluiten. In ruil voor een jaarlijkse uitkering kon de kandidaat-notaris dan het protocol en de standplaats overnemen. Alleen in de resterende gevallen zou bij een vacante standplaats een sollicitatieprocedure worden gestart. Dat zou dan vermoedelijk alleen het geval zijn wanneer een notaris plots zou overlijden zonder dat er zonen zouden zijn die aan de vereisten voldeden om hem op te volgen. In die gevallen zou de nieuw benoemde notaris gedurende vijf jaar een driemaandelijke toelage aan de weduwe of wezen moeten uitkeren. In alle gevallen zou er dus een oudedagsvoorziening zijn.

Om het notariaat weer tot een maatschappelijke stand te verheffen zou het toezicht volgens Tidemans voorstel weer bij de notarissen zelf moeten liggen. Hiervoor zou in ieder arrondissement een Raad van Toezicht worden opgericht die klachten tegen notarissen zou behandelen en geschillen tussen notarissen zou proberen op te lossen. Wanneer Tidemans voorstel tot wet zou zijn verheven, zou zijn ideaal om het notariaat als een gilde te organiseren in belangrijke mate zijn verwezenlijkt. Helaas voor Tideman zou het zover niet komen. Vooral zijn voorstellen om de toegankelijkheid te beperken waren te omstreden.

26. 'Eerste Algemeen Verslag', *CBB* 1 (1845) nr. 1, 5-7.

27. 'Proeve van eene herziening der Wet van 8 juli 1842, No 20, op het notaris-ambt', *CBB* (1854) 123-141.

2.5. Mislukte pogingen om de notariswet te wijzigen

Een van de manieren waarop de Broederschap de belangen van het notariaat wilde behartigen was door het bewerken van de regering. Tussen 1844 en 1863 zond de Broederschap vier adressen aan de Koning en drie aan de Minister van Justitie. Deze adressen waren vooral pleidooien om de concurrentie door zaakwaarnemers te beteugelen en om het transport van onroerend goed verplicht bij authentieke akte te laten plaatsvinden. Verder kwamen afgevaardigden van de Broederschap achtmaal op audiëntie bij de Minister van Justitie, tweemaal bij de Minister van Financiën en eenmaal bij de Minister van Binnenlandse Zaken.²⁸

Het resultaat van de adressen en bezoeken was teleurstellend. Belangrijke wetswijzigingen kwamen niet tot stand. Alleen de circulaire die de Minister van Justitie J.J.L. van der Bruggen in september 1856 aan de procureurs-generaal rondstuurde kon aan deze inspanningen worden toegeschreven. In deze circulaire sprak de minister zijn afkeuring uit over kandidaat-notarissen die als zaakwaarnemer optraden. De minister verzocht de procureurs-generaal om in het vervolg aan te geven welke kandidaat-notarissen zich daaraan schuldig maakten, zodat ze niet meer voor een benoeming tot notaris in aanmerking zouden komen. Tevens verzocht de minister om, met het oog op het grote aantal kandidaat-notarissen, in het vervolg strenger te examineren.²⁹

In een brochure uit 1864 schreef Tideman de tegenvallende resultaten aan twee oorzaken toe. Allereerst kampte de Broederschap met een gebrek aan gezag doordat niet alle notarissen zich hadden aangesloten. Pas wanneer de notarissen eendrachtig zouden optreden, kon de Broederschap het morele gezag doen gelden waarmee de regering overtuigd kon worden.³⁰

De tweede oorzaak lag volgens Tideman in 'het vrijzinnige stelsel der Regering'[...]. 'De vrijzinnigheid meent alle privilegiën en monopolieën te moeten sloopen; vrije concurrentie is de leuze. Hoeveel goeds in dit stelsel moge liggen, het wordt eene ramp, wanneer men, zonder eenige uitzondering te willen toelaten, er zich door laat binden'.³¹ Tideman noemde zichzelf vrijzinnig, maar van dit soort nietsontziende stelselmatige vrijzinnigheid wilde hij niets weten. Hij was naar eigen zeggen een aanhanger van 'de ware vrijzinnigheid'. Met dit taalgebruik sloot Tideman zich aan bij het conservatisme uit de jaren 1860. Veel conservatieven uit het begin van de jaren 1860 noemden zich namelijk 'de ware liberalen' om zich te onderscheiden van de liberalen rond Thorbecke die volgens hen alleen maar het eigenbelang op het oog hadden. Pas rond het midden van de jaren 1860 zouden zij zich conservatieven gaan noemen.³²

De teleurstelling van Tideman over de resultaten die de Broederschap had bereikt, moet voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan de hoge eisen

28. 'Verzamelstaat', *CBB* (1863) 361-366.

29. Circulaire Minister van Justitie, 13 september 1856, nr. 119, *CBB* (1856) 35-38.

30. Tideman, *Over het notaris-ambt in Nederland*, 5.

31. *Ibidem* 6-7.

32. Zie voor de achtergrond hiervan Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999).

die hij stelde. Inderdaad had de Broederschap bij de regering weinig bereikt, maar zijn ontevredenheid over de organisatiegraad was toch wat overdreven. Zoals we eerder zagen, was in 1859 tweederde van de notarissen bij de Broederschap aangesloten. Dat er onder de notarissen behoefte aan vereniging bestond, bleek ook uit het succes van een soortgelijke vereniging in het arrondissement Leeuwarden. Daar was in 1845 ook een vereniging opgericht om na de afschaffing van de Kamers van Notarissen de eenheid tussen de notarissen te bewaren en een fonds voor weduwen en wezen op te richten. In veel opzichten was deze vereniging een regionale uitgave van de Broederschap.³³

2.6. Teruglopend ledental

In 1878 werd de eerste belangrijke wijziging in de notariswet aangebracht. Deze wijziging kwam gedeeltelijk aan de wensen van de Broederschap tegemoet. Zo werd voor kandidaat-notarissen een verplichte tweejarige stage ingevoerd en werd de beschikking van de notaris over zijn protocol uitgebreid. Eerder kon een notaris bij de rechtbank een collega aanbevelen die na zijn overlijden als bewaarder van het protocol zou optreden, nu kon dat ook in geval van eervol ontslag. Het werd zo makkelijker om het protocol te verhandelen. Verder werd er een staatscommissie ingesteld die het examen voor kandidaat-notaris zou gaan afnemen.

De invoering van de stage en de uitgebreidere beschikking over het protocol behoorden tot de desiderata van de Broederschap. Bij de invoering van de staatscommissie waren de meningen meer verdeeld. De staatscommissie telde zeven leden die elk jaar opnieuw benoemd werden. Notarissen waren daar niet van uitgesloten maar een meerderheid maakten ze nooit uit. Veel invloed op de toegankelijkheid had het notariaat dus niet. Daartegenover stond wel dat de staatscommissie veel zwaarder ging examineren. Bij de commissies van vóór 1878 was het niet ongewoon dat meer dan 80% van de kandidaten slaagde. Dat percentage ging nu drastisch omlaag. Wanneer bij de staatscommissie niet meer dan 50% van de kandidaten met goed resultaat het examen afsloot, was er sprake van een tamelijk normaal examenjaar. Het resultaat hiervan was natuurlijk dat het notarisambt minder toegankelijk werd.³⁴

De wetwijziging van 1878 was niet aan de inspanningen van de Broederschap te danken geweest. Aanwijzingen dat zij invloed heeft gehad zijn er namelijk niet. Wel werd de Broederschap vanaf 1883 door de conservatieve Minister van Justitie M.W. baron du Tour van Bellinchave betrokken bij het ontwerpen van een nieuwe notariswet. Door de grondwetsherziening van 1887 kwam het werk echter stil te liggen en na het aftreden van het kabinet in 1888 was het ontwerp definitief van de baan.³⁵ Hoewel het bestuur van de Broederschap niet alles kon worden verweten, kon zij bij het begin van de jaren 1890 nog steeds niet bogen

33. A.M. Harterink, *Gedenkboek 100-jarig bestaan der Vereeniging van notarissen in het arrondissement Leeuwarden* (z.p. 1950).

34. Dijk, *De notariële examens*, 20.

35. De Lange, *De geschiedenis van de Broederschap*, 48-50.

op indrukwekkende resultaten. De staat van dienst stak schril af bij een vergelijkbare vereniging als de in 1849 opgerichte Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst. Deze vereniging slaagde er al in 1865 in om bij het aannemen van de geneeskundige wetten een deel van haar idealen te realiseren.³⁶

De geringe successen waarop de Broederschap na vijftig jaar kon bogen, begonnen na 1890 hun tol te eisen. In 1878 waren er van 795 notarissen in Nederland 583, ofwel 73,3%, bij de Broederschap aangesloten. In 1891 was dat gedaald tot 60,9% en in 1900 tot 50,9%. Rond de eeuwwisseling waren er zodoende relatief minder notarissen lid van de Broederschap dan in 1851. De teruggang werd vooral veroorzaakt doordat nog maar weinig pas benoemde notarissen lid werden. In tabel 2.1 is aangegeven hoeveel notarissen in 1900 aangesloten waren. Ze zijn daarbij onderscheiden naar het jaar waarin ze benoemd waren. Hoewel er een zeker verband bestaat tussen benoemingsjaar en leeftijd is dat niet altijd even duidelijk. Misschien dat er sprake was van een generatieconflict maar

Tabel 2.1 Ledenbestand Broederschap in 1900

Benoemingsjaar	Totaal	Lid Brds.	%
1890-1899	307	119	38,8
1880-1889	244	115	47,1
1870-1879	190	122	64,2
1860-1869	71	54	76,1
1843-1859	17	12	70,6
Totaal	829	422	50,9

daarbij moeten we niet uit het oog verliezen dat 'jong' onder notarissen een nogal relatief begrip was. De lange leertijd, de zwaarte van het staatsexamen gevolgd door de lange wachttijden stonden er borg voor dat er maar weinig echt jonge notarissen werden benoemd.

Om het tij te keren, besloot de jaarvergadering van de Broederschap in 1898 een commissie in te stellen. Het belangrijkste voorstel was een pensioenfonds of ondersteuningsfonds op te richten. Op de werfkracht van meer ideële motieven durfde de commissie blijkbaar niet in te zetten. Aan een pensioenfonds wilde de meerderheid van de leden echter niet. Wel werd besloten tot de oprichting van een ondersteuningsfonds voor behoeftige notarissen of hun weduwen en wezen. Het lidmaatschap daarvan was overigens vrijwillig.³⁷ Of van het ondersteuningsfonds veel aantrekkingskracht is uitgegaan mag betwijfeld worden, feit is wel dat na 1900 het ledental weer langzaam toenam. Opmerkelijk was de stijging van 452 leden in 1903 naar 580 in 1904. In 1910 was alweer 76,8% van de Nederlandse notarissen lid en in 1920 zelfs 88,4%.

36. M.J. van Lieburg, 'De tweede geneeskundige stand (1818-1865). Een bijdrage tot de geschiedenis van het medisch beroep in Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 96 (1983) 433-453.

37. De Lange, *De geschiedenis van de Broederschap*, 61-66.

Volgens C.J.H. Jansen en J.H.A. Lokin was de wederopleving van de Broederschap vooral toe te schrijven aan het optreden van Ch. Miseroy die in 1899 algemeen secretaris werd. Hij voerde in 1901 een reorganisatie door waarvan onder andere het eerderevermelde ondersteuningsfonds deel uitmaakte.³⁸ Zonder iets aan de verdienste van Miseroy te willen afdoen, moet echter ook op een andere belangrijke gebeurtenis worden gewezen, namelijk de instelling van de Kamers van Toezicht in 1904. Deze kamers waren belangrijke instellingen. Niet alleen werd het toezicht op de notarissen van het Openbaar Ministerie naar deze kamers overgeheveld, ook speelden ze een belangrijke rol in het benoemingsbeleid. Verder hield elke kamer een register bij betreffende de bekwaamheid en het maatschappelijke en zedelijke gedrag van de kandidaat-notarissen in hun ressort. Dit register, dat een belangrijke rol bij benoemingen speelde, kon loopbanen maken of breken.

Elke kamer bestond uit vijf leden. De voorzitter was de president van de arrondissementsrechtbank. Twee leden werden benoemd door de Minister van Justitie en de andere twee werden door de notarissen uit hun midden gekozen. Dat de onderafdelingen van de Broederschap, de zogenaamde ringen, direct of indirect een rol bij de verkiezingen voor de twee notarisplaatsen zouden spelen, zal diverse notarissen hebben doen besluiten zich (opnieuw) als lid aan te melden.

Ook op de totstandkoming van de belangrijke wijziging van de notariswet in 1904 had de Broederschap uiteindelijk weinig invloed kunnen uitoefenen. Evenals in 1878 werden de meeste veranderingen echter niet negatief beoordeeld. De oprichting van de Kamers van Toezicht gaf de notarissen nu immers een rol bij het toezicht op de beroepsgroep. De uitbreiding van de verplichte stage van twee tot drie jaar leverde geen belangwekkende tegenstand op evenmin als het instellen van toelatingseisen voor het staatsexamen. Wat veel notarissen wel pijn berokkende, vooral in hun portemonnee, was het afschaffen van elke beschikingsmogelijkheid over het protocol. Aan de handel in protocollen werd nu een einde gemaakt. Hiermee werd veel notarissen een belangrijke oudedagsvoorziening uit handen geslagen, zodat nu de oprichting van een pensioenfonds weer een regelmatig terugkerend onderwerp op de agenda van de algemene vergadering van de Broederschap zou worden.

2.7. Verschuivingen in het ledenbestand

De crisis die de Broederschap aan het einde van de negentiende eeuw trof, liet de samenstelling van het ledenbestand niet onberoerd. Eerder zagen we al dat de Broederschap na 1880 sterk vergrijsde, maar ook de geografische spreiding veranderde sterk. In de eerste decennia na de oprichting bestonden er weliswaar grote verschillen in organisatiegraad tussen de verschillende regio's maar van een bepaald patroon was geen sprake, laat staan dat de Broederschap een 'Hol-

38. C.J.H. Jansen en J.H.A. Lokin, 'Charles Miseroy (1865-1921): de Hersteller der Broederschap', *WPNR* nr. 6094 (1993) 418-429. Miseroy zou in 1909 voorzitter worden.

landse' beweging zou zijn geweest. In 1859 waren de drie arrondissementen met de hoogste organisatiegraad Heerenveen, Nijmegen en Utrecht, terwijl dat in 1878 Zierikzee, Middelburg en Heerenveen waren (zie bijlage 2). In 1900 was dat echter sterk veranderd. Nu waren het de arrondissementen Haarlem, Utrecht en Rotterdam die de lijst aanvoerden, terwijl dat in 1920 Amsterdam, Heerenveen en Haarlem zouden zijn. Het waren vooral de arrondissementen in de landprovincies waar het ledental na 1878 het snelst daalde. In Noord-Brabant en Limburg waren in 1900 nog maar weinig notarissen lid van de Broederschap. Zo lag het percentage in het arrondissement Roermond op 20%, in Maastricht op 25% en in Den Bosch op 40%, terwijl dat in 1878 nog 56%, 55% en 83% had bedragen. Maar ook in andere arrondissementen als Almelo, Winschoten en Assen vonden dramatische dalingen plaats.

Aan de verschuiving van het zwaartepunt van het ledenbestand in de richting van Noord- en Zuid-Holland valt een godsdienstige dimensie te onderkennen. Uit 1900 zijn voor het eerst gegevens bekend over de gezindte van alle notarissen. In dat jaar was slechts 36,8% van alle katholieke notarissen lid van de Broederschap tegen 50,9% van alle notarissen. Of dit verschil al vanaf het ontstaan van de Broederschap in 1843 aanwezig was, is niet bekend maar de snelle daling van de organisatiegraad na 1878 in de katholieke arrondissementen in het zuiden van Nederland, lijkt toch vooral op toenemende verschillen te wijzen. Overigens was in bijna alle arrondissementen de organisatiegraad onder katholieke notarissen beduidend lager dan onder protestantse notarissen. Het was geen verschijnsel dat zich tot Noord-Brabant en Limburg beperkte.

De laatste decennia van de negentiende eeuw zouden uiteindelijk een opmerkelijke tussenperiode blijken te zijn. Na 1900 sloten zich namelijk weer veel katholieke notarissen bij de Broederschap aan. In 1910 lag de organisatiegraad alweer op 68,3% en in 1920 op 84,1%. Voor alle notarissen bedroeg dat 76,8% en 88,4%. Wat nu precies de oorzaak van de sterke katholieke ondervertegenwoordiging in deze tussenperiode was, is moeilijk vast te stellen. Dat komt doordat er eigenlijk sprake was van twee ontwikkelingen. De geringe resultaten waarop de Broederschap kon bogen leidde tot een algemene crisis waardoor het aantal leden onder alle gezindten verminderde. Die terugloop vond bovendien vooral onder jonge notarissen en onder notarissen in de landprovincies plaats. Daarnaast was er sprake van een sterke daling van de organisatiegraad onder katholieke notarissen. Deze ontwikkeling stond los van de algemene crisis en had misschien meer te maken met de opkomende verzuiling waardoor binnen katholieke kring algemene organisaties in een kwader daglicht kwamen te staan. Bewijzen hiervoor zijn er echter niet want in de oorzaken van de katholieke ondervertegenwoordiging was het bestuur van de Broederschap niet bijzonder geïnteresseerd.

2.8. Zaakwaarnemers

De schrik van elke notaris en de grote boosdoener in de ogen van de Broederschap was de zaakwaarnemer. Wanneer er geklaagd werd over de slechte finan-

ciële positie van de notaris dan werd er steevast naar de zaakwaarnemers gewezen. Ze werden afgeschilderd als onbevoegde en ondeskundige opstellers van akten. Zo stelde het hoofdbestuur van de Broederschap in 1906: 'in ons land bestaan strafbepalingen op de onbevoegde uitoefening der geneeskunst, doch niet op de onbevoegde uitoefening der rechtspractijk'.³⁹ Doordat ze niet gebonden waren aan allerlei voorschriften konden ze goedkoper werken dan de notarissen. Voor Marchant, die in 1915 als preadviseur bij de algemene vergadering van de Broederschap van kandidaat-notarissen optrad, waren ze overbodig. Immers: 'Iedereen weet wat een zaakwaarnemer is: hij verricht notariswerk'.⁴⁰

Marchant stelde zich nog tamelijk vriendelijk op. Voor anderen stonden de zaakwaarnemers gelijk aan een bijbelse plaag. Zo omschreef in 1853 notaris W. de Gelder de zaakwaarnemers als volgt:

*'De klagt is algemeen, dat zich in ons maatschappelijk daarzijn een parasiet heeft ingedrongen, die de schromelijkste verwarring, de grootste ellende dikwerf baart: wij bedoelen den zaakwaarnemer. Een weggejaagde kantoorklerk, een gefailleerde, soms een persoon die nog veel minder waarborgen kan aanbieden, koopt een handboek en zet zich neêr als zaakwaarnemer. [...] Bijna geen dorp zoo klein, of men vindt er onzen parasiet; terwijl de grootere steden van hen wemelen. Den notaris ontnemt hij diens bestaansmiddel; den advocaat heeft hij daarom bij de kantongeregten verdrongen, omdat geen fatsoenlijk regtsgeleerde tegenover zulk een wezen wil staan [...]. Men moet, zoo als wij, dagelijks met de praktijk in aanraking komen, om den kanker te leeren kennen, die in den persoon van den zaakwaarnemer aan het welzijn van velen onnoozelen knaagt! En hoe hij vaak tot de schandelijkste middelen zijne toevlugt neemt, om zich te verrijken, of zijne onkunde te bedekken.[...].'*⁴¹

De zaakwaarnemer vond zijn bestaan in het onderscheid tussen onderhandse en authentieke akten. Authentieke akten behoorden tot het notarieel monopolie maar onderhandse akten konden door iedereen worden opgesteld. Daar was niets bijzonders aan. Een zaakwaarnemer oefende namelijk een erkend beroep uit waarvoor hij belastingplichtig was. Het is dan ook niet vreemd dat de Broederschap weinig succes had bij het bestrijden van de zaakwaarnemers. Zo verklaarde de Minister van Justitie in 1873 dat het maken van onderhandse akten een normaal beroep was.⁴² De zaakwaarnemer bleek dan ook over een taai gestel te beschikken. Pas in 1956 zouden de meesten het loodje leggen toen bepaald werd dat de levering van onroerend goed bij authentieke akte moest geschieden. Daarmee werd onder de meeste zaakwaarnemers de economische basis weggeslagen.

Onbevoegd waren de zaakwaarnemers dus niet en ondeskundig waren de meeste ook niet. Met een begrijpelijke gretigheid wezen de notarissen vaak op de enkele winkelier of bakker die zich ook met opstellen van onderhandse akten

39. Geciteerd bij De Lange, *De geschiedenis van de Broederschap*, 74.

40. H.P. Marchant, *Praeadvies over de regeling van het toezicht op het notariaat en de toepassing daarvan, uitgebracht op de Algemeene Vergadering der Broederschap van Candidaat-Notarissen in Nederland en zijne Koloniën te Amsterdam 30 augustus 1915* ('s-Gravenhage 1915) 40.

41. W. de Gelder, *De zaakwaarnemer* (Leiden 1853).

42. Heyman, *Het ontwerp van een nieuwe notariswet*, 99.

bezigheid, maar de meeste zaakwaarnemers waren van goede huize. Zo waren er heel wat gemeentesecretarissen, gemeenteontvangers, burgemeesters, voormalige notarisklerken en deurwaarders die met het opstellen van onderhandse akten of het houden van openbare veilingen en verpachtingen belangrijke bijverdiensten hadden. In de meeste gevallen hadden ze er ook aardig wat ervaring mee. Dit was ook een van de lastigste punten voor de notarissen; ze ondervonden concurrentie van een zijde die in veel gevallen even deskundig was als zij zelf.

De notarissen probeerden de zaakwaarnemers op twee manieren te bestrijden: door het in twijfel trekken van hun deskundigheid en door pogingen om het notarieel monopolie uit te breiden. De laatste strategie lukte niet zo best, maar de eerste des te beter. Ook de overheid was hier gevoelig voor. Zo sprak bijvoorbeeld minister Van der Bruggen in zijn eerder aangehaalde circulaire uit 1856 zijn sympathie uit voor de notarissen die leden onder de concurrentie van zaakwaarnemers. Helaas, zo moest hij er echter aan toevoegen was de regering niet in staat het 'kwaad geheel en al den bodem in te slaan'.⁴³ Niet iedereen viel zo gemakkelijk voor de notariële propaganda. Zo schreef in 1882 J.W. Barkeij in zijn boek over de wetgeving op het notarisambt dat een notaris op een groot deel van zijn werkterrein evengoed een zaakwaarnemer genoemd kon worden. Veel verschil bestond er namelijk niet.⁴⁴

Barkeij kwam tot deze constatering door te wijzen op de feitelijke werkkring van de notaris. Naast zijn wettelijke werkkring die uit het notarieel monopolie bestond, had de notaris nog een feitelijke werkkring. Die bestond uit het opmaken van onderhandse akten, het houden van veilingen en verpachtingen, het voeren van administraties voor aanzienlijke families en het bezorgen, uitzetten en beleggen van gelden. Deze terreinen werden ook door anderen afgegraasd zoals de zaakwaarnemers maar ook door rentmeesters en burgemeesters. Dat wordt bijvoorbeeld duidelijk bij Bernardus Roes die van 1861 tot 1903 notaris in Ewijk was. Voor zijn benoeming was hij in een nabijgelegen dorp burgemeester en secretaris. In die functies hield hij regelmatig verkopen en verpachtingen om zijn salaris aan te vullen. Zijn vader, die eveneens burgemeester was en bovendien kandidaat-notaris, had hem dat geadviseerd.⁴⁵ De schoonvader van Bernardus, Hendrik van Koolwijk, was eerst lange tijd burgemeester van Ewijk geweest en daarna rentmeester van de Vrijheer van Nagel Doornick, een absente grootgrondbezitter. In beide functies had hij ruimschoots ervaring met verkopen en verpachtingen opgedaan. De zwager van Bernardus, Jan Hendrik Reinier van Koolwijk, zocht zijn heil weer in het notariaat en zou in 1889 notaris in het nabijgelegen Nijmegen worden.

Gezien de nauwe familiebanden tussen notarissen, burgemeesters en rentmeesters die vaak ook als zaakwaarnemer optraden, is het niet vreemd dat er nog wel eens werd samengewerkt. De zaakwaarnemer bracht dan allerlei zaken

43. 'Circulaire minister van Justitie aan de procureurs-generaal', 13-9-1856, *CBB*(1856) 35-38.

44. J.W. Barkeij, *De Nederlandsche wetgeving op het notaris-ambt* (Leiden 1882) 95.

45. J. Roes, 'Erven Roes: biografische bouwstoffen voor de notariële beroeps cultuur', in: T. Duffhues, J. Roes en O. Moorman van Kappen, ... *verleden in het Land van Maas en Waal*. Bijdragen over 125 jaar notariaat Roes (Zwolle 1993) 9-88, aldaar 41-48.

aan in ruil waarvoor de notaris een deel van zijn honorarium afstond. Zo zagen bijvoorbeeld de Friese notarissen in de jaren 1850 weinig verwijtbaars in het verlenen van diensten aan zaakwaarnemers. Het was zo wijdverspreid dat het bestuur van de 'Vereeniging van notarissen in het arrondissement Leeuwarden' het onderwerp angstvallig vermeed. Het zou alleen maar tot twisten en onaangename aanleiding geven.⁴⁶

Hoe dun de lijn tussen notaris en zaakwaarnemer dikwijls was, bleek bijvoorbeeld in Veldhoven waar na het eervol ontslag van de plaatselijke notaris de standplaats werd opgeheven. De bevolking bleef echter niet verstoken van de mogelijkheid om akten te laten opmaken want de notaris werd als het ware opgevolgd door de lokale zaakwaarnemer. Deze zaakwaarnemer was secretaris van een nabijgelegen gemeente, tevens administrateur en bovendien voor twee van de drie examens van het staatsexamen geslaagd. Hij zou later weer opgevolgd worden door zijn zoon die taxateur, makelaar en zaakwaarnemer was.⁴⁷

Ook kandidaat-notarissen werden er vaak van beticht dat ze als zaakwaarnemer optraden. Dergelijke beschuldigingen konden ernstige gevolgen hebben voor hun loopbaan. Op het ministerie van Justitie gold als regel dat een kandidaat-notaris die als zaakwaarnemer actief was niet voor een benoeming in aanmerking kon komen. Dit overkwam bijvoorbeeld de Nijmeegse kandidaat-notaris F.A. de Jager. In 1855 solliciteerde hij op een vacante standplaats in zijn woonplaats. Tot 1844 had hij voor notaris J.A. van Manen gewerkt en na diens overlijden had hij de administratie van verschillende vooraanstaande Nijmeegse families overgenomen. De sollicitatiebrief van De Jager ging vergezeld van een verzoekschrift van zijn cliënten waarin zij zich zeer lovend uitlieten over zijn kwaliteiten. Tot de ondertekenaars behoorden onder andere twee rechters. Toch wilde de procureur-generaal in Arnhem De Jager niet voordragen. In het rapport van de Nijmeegse officier van justitie werd hij namelijk als zaakwaarnemer omschreven.⁴⁸

In 1860 solliciteerde De Jager opnieuw evenals een andere Nijmeegse kandidaat-notaris, J.W. Roblijn. Ook Roblijn stond bij de officier van justitie in een kwaad daglicht. Hij was namelijk gepatenteerd als zaakwaarnemer. Tevergeefs wierp Roblijn de officier van justitie tegen dat dit patent verplicht was omdat hij ook de administratie van de Brandwaarborg-Maatschappij waarnam. De circulaire van de minister uit 1856 waarin hij waarschuwde voor kandidaat-notarissen die tevens zaakwaarnemer waren, sloeg volgens Roblijn alleen op 'kwaade zaakwaarnemerijen' en niet op het voeren van administraties.⁴⁹ De Jager had ditmaal de hulp ingeroepen van W. baron van Lynden, President van de Arrondissementsrechtbank in Nijmegen en lid van de Tweede Kamer.⁵⁰ De baron deed een goed woordje voor De Jager maar dat mocht niet baten. Volgens

46. Harterink, *Gedenkboek*, 43-44.

47. J.F.C.M. Bijnen, 'Het Veldhovense notariaat in de negentiende en twintigste eeuw', in: idem en J.P.J. Lijten, *Het notariaat in Veldhoven* (Veldhoven 1992) 31-64, aldaar 39, 45-46.

48. Benoemingsdossier C. Aldus en C.H. Robbers, ARA, 2.09.01 MvJ, inv.nr. 1594, 28-december-1855 nr. 109.

49. Brief 21 maart 1860 J.W. Roblijn aan minister, ARA, 2.09.05 MvJ, inv.nr. 6241, nr. 42.

50. Idem, Brief 20 februari 1860 W. baron van Lynden aan minister.

de officier van justitie maakten beide sollicitanten zich schuldig aan zaakwaarnemerij en konden ze dus niet in aanmerking komen voor een benoeming tot notaris.⁵¹

In 1867 probeerde De Jager het opnieuw. Nu leek het mee te zitten. Zowel de officier van justitie, de procureur-generaal en de commissaris des Konings lieten zich positief over hem uit. Volgens de procureur-generaal was De Jager vroeger ten onrechte beschuldigd van zaakwaarnemerij. Toch zou hij ook ditmaal achter het net vissen. De sollicitant met de beste politieke connecties in Den Haag, baron H.W.C.J. van Wijnbergen, werd door de minister bij de Koning voorgedragen.⁵²

De Jager, inmiddels al 58 en al twintig jaar kandidaat-notaris, zou het niet meer tot notaris weten te schoppen. Het stigma van zaakwaarnemer dat hij lange tijd met zich meedroeg, bleek uiteindelijk fataal. Het meest opvallend aan deze hele zaak was echter hoe ongenueanceerd de adviserende autoriteiten te werk gingen. Wat een zaakwaarnemer eigenlijk precies deed was voor hen volstrekt onbelangrijk. Een zaakwaarnemer was een zaakwaarnemer en die kon niet voor een benoeming worden voorgedragen. Dit stigma zou alle zaakwaarnemers blijven achtervolgen want in tegenstelling tot de notarissen beschikten zij niet over een hechte organisatie die dit beeld had kunnen bijstellen.

Rest ten slotte nog de vraag waarom de overheid zich zo negatief over zaakwaarnemers uitliet, terwijl het toch een erkend beroep was. Een van de oorzaken hiervan was ongetwijfeld dat de zaakwaarnemers het economisch bestaan van de notarissen bedreigden. Door het notarieel monopolie moesten er voldoende standplaatsen zijn om iedereen te kunnen bedienen. De afstanden mochten niet te groot zijn. Vooral op het platteland bestond er een zekere spanning tussen bereikbaarheid en voldoende inkomen. De notaris was een onbezoldigd ambtenaar en de overheid wilde dat graag zo laten. De zaakwaarnemers vormden daarom een bedreiging.

2.9. Opleiding en toegankelijkheid

Over de wenselijkheid van een academische opleiding tot notaris is vanaf de invoering van de notariswet in 1842 met grote regelmaat gedebatteerd. Minister van Justitie C.F. van Maanen had evenals een belangrijke kamerminderheid een voorkeur voor een academische opleiding maar de meerderheid van de Kamer wilde daar echter niet aan.⁵³ Uiteindelijk kwam er zelfs helemaal geen opleiding. In elke provincie kon een aankomend kandidaat-notaris zich bij een commissie aanmelden voor het examen. Hoe hij zich voorbereidde was zijn eigen zaak. Praktijkervaring was ook niet vereist. De meeste aspirant kandidaat-notarissen

51. Idem, Rapport officier van justitie te Nijmegen.

52. Benoemingsdossier H.W.C.J. baron Van Wijnbergen, ARA, 2.09.05 MvJ, inv.nr. 6273, nr. 154.

53. Duinkerken, 'De wet op het notarisambt', 63; Duinkerken, *Notariaat in overgangstijd*, 88. Onder Van Maanen is de notariswet ontworpen maar onder zijn opvolger F.A. van Hall is de wet in het Staatsblad gekomen.

bekwaamden zich in de praktische vaardigheden door bij een notaris te werken en namen daarnaast privé-lessen.

De staatscommissie die in 1867 was ingesteld om onder andere de notariswet te herzien, zwengelde de discussie opnieuw aan door te adviseren tot een verplichte academische vorming. Bediscussieerd werd de aanbeveling volop, maar tot resultaten zou het niet leiden. In 1877 volgde een wetsontwerp tot herziening van de notariswet waarin het bezit van een doctorale graad in de rechtswetenschappen als vereiste werd gesteld. De ophef die dit ontwerp zowel binnen als buiten het notariaat veroorzaakte, leidde ertoe dat de minister de eis liet vallen. Wel werd een staatscommissie ingesteld die in het vervolg de aanstaande kandidaat-notarissen zou examineren. Daarnaast werd er een verplichte stage van twee jaar ingevoerd.⁵⁴

Ook in de aanloop tot de herziening van de notariswet in 1904 kwam de academische vorming veelvuldig ter sprake, maar ditmaal werd het niet eens in het wetsontwerp opgenomen. Wel werd de stage naar drie jaar uitgebreid en werden er eisen aan de vooropleiding gesteld. Wie aan het examen voor kandidaat-notaris wilde deelnemen, moest het diploma van het gymnasium of van de HBS met 5-jarige cursus kunnen overleggen. Wie dat niet kon, moest een examen bij de staatscommissie afleggen.⁵⁵

Opmerkelijk aan de hele discussie rond een eventuele academische vorming van de notarissen was dat de argumenten in de loop der tijd nauwelijks veranderden. Zowel rond 1850 als rond 1920 was het belangrijkste argument van de voorstanders dat een academische vorming zowel de persoonlijke ontwikkeling zou bevorderen als een bredere juridische scholing zou opleveren.⁵⁶ Het laatste punt kreeg meer gewicht in het debat naarmate de notaris minder als de lijdzame penvoerder werd gezien en meer als de raadgever. Dat de academisch gevormde notaris ook vakinhoudelijk beter voorbereid zou zijn, durfde bijna niemand te beweren. Alom werd erkend dat het niveau van het staatsexamen hoog was. Een minder benadrukt, want zelfzuchtiger, argument was dat door de doctorstitel het vertrouwen in de juridische kennis van de notaris zou toenemen. Aan een academische graad werd nu eenmaal veel waarde gehecht.⁵⁷

De tegenstanders van een universitaire opleiding hadden eigenlijk maar een argument. De hoge studiekosten zouden de toegang tot het notariaat voor veel geschikte kandidaten belemmeren.⁵⁸ De bestaande praktijkopleiding op een notariškantoor was goedkoop omdat opleiding en werk samengingen. Vaak kon een aspirant kandidaat-notaris tot zijn examen zelfs gewoon thuis wonen. Vooral voor de middenstand en kleine burgerij was het langdurig verblijf van een zoon in een academiestad financieel vaak onoverkomelijk.

54. De Lange, *De geschiedenis van de Broederschap*, 24, 40, 48.

55. C.A. Appelboom, 'Een zakelijk verslag van het werk der examencommissie van 1878 tot heden', in: *Gedenkboek*, 55-73 aldaar 66.

56. Polak, *De strijd*, passim.

57. P.J. Dam, *Praeadvies uitgebracht aan de Algemeene Vergadering der broederschap van Candidaat-Notarissen in Nederland te 's-Gravenhage* ('s-Gravenhage 1919), 31-32, 35-38.

58. De Lange, *De geschiedenis van de Broederschap*, 48; Heyman, *Het ontwerp*, 86.

Deze omstandigheden verklaren waarom ook binnen het notariaat de meningen sterk waren verdeeld. Nogal wat notarissen waren immers zelf als klerk op het kantoor van hun vader, oom of schoonvader begonnen en ze zagen daarin geen reden om dat voor hun eigen zoon, neef of schoonzoon te veranderen. Vanuit het notariaat bestond er daarom nauwelijks aandrang tot het oprichten van een academische notariële opleiding.

Ondanks de erkenning dat het staatsexamen hoge eisen stelde, werd toch vaak geringschattend over het niveau van de aanstaande kandidaat-notarissen gesproken. Doordat ze al op jonge leeftijd als klerk waren begonnen, zouden ze een beperkte scholing hebben genoten. Dit was een van de belangrijkste redenen waarom in 1904 de eis van een vooropleiding werd gesteld. Al vrij snel bleek dat van de ontwikkeling van de aspirant kandidaat-notarissen een veel te somber beeld was geschetst. Van het voorbereidend examen werd namelijk maar weinig gebruik gemaakt. Het overgrote deel van degenen die voor het examen opgingen had met goed gevolg de HBS doorlopen. De staatscommissie constateerde daarom in 1920 dat ze overbodig was waarna twee jaar later de opheffing volgde.⁵⁹

Hoewel het verzet tegen de academische opleiding misschien anders zou doen vermoeden, was er toch een minderheid van notarissen die zich met de meester-titel mocht tooien. Gepromoveerde juristen kregen bij het staatsexamen namelijk enkele vrijstellingen waardoor het aantrekkelijk werd om zich ook voor het notariaat te kwalificeren. Vooral omdat binnen het belangrijkste werkterrein voor juristen, de advocatuur, vaak niet meer dan een karig belegde boterham was te verdienen. Voor de meeste juristen die als notaris werkzaam waren, was dat waarschijnlijk het belangrijkste motief voor hun overstap. Het is immers tamelijk onwaarschijnlijk dat ze eerst doelbewust rechten zijn gaan studeren om zich vervolgens op het notariaat toe te gaan leggen.

Het aantal academisch geschoolde notarissen was in het begin van de negentiende eeuw opvallend hoog.⁶⁰ Van de notarissen die tussen 1811 en 1821 waren benoemd, was liefst 29,6% academicus. Daarna liep dat snel terug. Tussen 1842 en 1861 was het nog 14,9%, tussen 1882 en 1901 nog maar 9,2% en tussen 1902 en 1921 werd met 7% het absolute dieptepunt bereikt (zie bijlage 3). Pas na 1920 zou het aantal academisch gevormde notarissen weer langzaam toenemen.

Tussen de grote steden, de provinciesteden en het platteland bestonden grote verschillen. Van 1811 tot 1882 werden relatief de meeste academisch geschoolde notarissen in provinciesteden benoemd. In de grote steden was dat het minst. Nog minder dan op het platteland. Pas in de jaren 1880 zou dat veranderen. Vanaf het einde van de negentiende eeuw werden op het platteland relatief het kleinste aantal academisch geschoolde notarissen benoemd, terwijl de provinciesteden en de grote steden elkaar nu niet veel meer ontlieden.

59. Appelboom, *Een zakelijk verslag*, 68; Polak, *De strijd*, 33-34.

60. Ik spreek hier over academisch geschoolden omdat een klein deel van de notarissen een andere studie had gevolgd dan rechten.

De belangrijkste oorzaak voor deze opmerkelijke verschillen stamt nog uit de tijd van de Republiek. Voor de invoering van de Ventôsewet was het notariaat in Groningen, Drenthe, Overijssel en delen van Gelderland onbekend. Toen in 1811 ook in deze streken standplaatsen werden opgericht, waren er niet voldoende gekwalificeerde kandidaten voorhanden. Dit werd opgelost door de ambtsbediening aan de griffiers van de vredegerichten op te dragen.⁶¹

Door de benoeming van de griffiers was het notariaat in het noorden en oosten van Nederland voor een groot deel academisch gevormd. Vooral in Groningen en Drenthe was dat het geval (zie bijlage 4). In deze provincies ontstond een traditie waarbij notarissen vaak door academisch geschoolde (schoon-)zonen werden opgevolgd. Zo bezat tot 1860 in de provincie Groningen ongeveer 90% van de benoemde notarissen een academische graad. Rond de eeuwwisseling zou deze traditie verdwijnen zodat in het begin van de twintigste eeuw de meest in het oog springende verschillen tussen de provincies goeddeels verdwenen waren.

De opleidingseisen en de examinering van aanstaande kandidaat-notarissen konden niet alleen het afleveren van deskundige notarissen waarborgen, maar ze zouden ook de toeloop kunnen indammen. Dat werd vooral in de negentiende eeuw door verschillende direct betrokkenen bepleit waaronder bijvoorbeeld Tideman die met weemoed terugkeek naar de periode vóór 1842 toen de Kamers van Notarissen nog de examens afnamen. Deze kamers examineerden volgens Tideman namelijk alleen wanneer er vacatures waren.⁶² Zo bleef het aantal kandidaat-notarissen binnen de perken. Na 1842 kon echter iedereen zich voor het examen opgeven waardoor het aantal kandidaat-notarissen snel steeg. Dit baarde veel tijdgenoten zorgen. Een enkeling als kandidaat-notaris O.L.A. de Haan zag hierin zelfs een mogelijke bedreiging voor de Nederlandse staat. Hij bepleitte in 1889 een beperking omdat het grote aantal kandidaat-notarissen zich anders bij gebrek aan perspectief onder de vanen van de sociaal-democratie zou scharen.⁶³

Er is weinig twijfel dat De Haan de revolutionaire potentie van het corps kandidaat-notarissen sterk heeft overschat, maar dat neemt niet weg dat hun aantal omvangrijk was. Het notariaat kende geen vrije vestiging zodat iedereen op zijn beurt moest wachten. In 1878 was het aantal wachtende kandidaat-notarissen opgelopen tot 1189 en in 1900 was de situatie met ongeveer 1000 nauwelijks verbeterd. Daarna liep het aantal wel verder terug tot 880 in 1920 maar dat was toch nog ongeveer gelijk aan het aantal standplaatsen. Veel van deze kandidaat-notarissen zochten op den duur dan ook een andere betrekking. Zo was tussen 1880 en 1920 ongeveer 40% van het corps kandidaat-notarissen werkzaam buiten het notariaat.⁶⁴ Een klein deel van hen beconcurrerde de notarissen als zaakwaarnemer.

Een indruk van wat de meeste kandidaat-notarissen zoal voor werkzaamheden uitoefenden, leert ons het overzicht dat in 1858 vanuit Overijssel aan de mi-

61. Duinkerken, *Notariaat in overgangstijd*, passim.

62. Tideman, *Over het notaris-ambt in Nederland*, 8.

63. O.L.A. de Haan, *Het notariaat in Nederland* (Breda 1889) 24-25.

64. Polak, *De strijd*, 51.

nister werd opgestuurd.⁶⁵ Van de 65 Overijsselse kandidaat-notarissen werkten er maar 22 bij een notaris. Drie hadden inmiddels Nederland verlaten, een was overleden en zes hadden geen betrekking of rentenierden. De overige 34 kandidaat-notarissen waren bijna allemaal bij de overheid werkzaam. Onder hen bevonden zich zes burgemeesters, twee gemeentesecretarissen, een wethouder, twee commiezen en een belastingambtenaar. Verder waren er vier rechters, drie griffiers, een officier van justitie en een militair. Daarnaast waren er nog vier procureurs en drie advocaten. De laatste vijf kandidaat-notarissen beoefenden uiteenlopende beroepen als rentmeester, steenbakker, zaakwaarnemer, houtkooper en landmeter.

De Overijsselse lijst is moeilijk in overeenstemming te brengen met het beeld dat wel eens geschetst wordt van een leger kandidaat-notarissen dat smachtend op een standplaats wacht om zich zo aan het armoedige bestaan van klerk te ontworstelen. Een deel van de Overijsselse kandidaat-notarissen zal waarschijnlijk ook helemaal niet meer hebben gesolliciteerd. Bij de Overijsselse lijst moet overigens wel een kanttekening worden gemaakt. Afgaande op namen als Jordens, Van Ketwich Verschuur, Van Riemsdijk, Vos de Wael en Schaepman kwamen nogal wat kandidaat-notarissen uit vooraanstaande Overijsselse geslachten. Liefst 26 van de 65 personen op de lijst voerde de meestertitel. Ongewijfeld behoorde dit nog tot de erfenis van de invoering van het notariaat in 1811. Ook Overijssel kende daarvoor immers geen notariaat. Ondanks deze kanttekening leert deze lijst dat we voorzichtig om moeten gaan met het beeld van een armoedig notariaat. Vooral omdat dit beeld vaak uit het notariaat zelf afkomstig was en met name vanuit de Broederschap. Buiten het notariaat was men doorgaans ook wel wat sceptischer.

2.10. De benoemingsprocedure

Notarissen werden benoemd door de Koning(in) op voordracht van de Minister van Justitie. Aan deze benoeming ging een uitgebreide procedure vooraf waarin de minister door allerlei instanties werd geadviseerd. Het begin van de procedure bestond vaak uit de vraag of een vacante standplaats wel opgevuld moest worden. Was er in de desbetreffende gemeente of streek wel voldoende economisch draagvlak voor een notaris of bestond er juist een overschot zodat de gelegenheid benut kon worden om het aantal standplaatsen terug te brengen, of kon de standplaats beter naar een nabijgelegen gemeente worden overgebracht? Soms leidde het onderzoek juist tot de conclusie dat er ruimte was voor nog een standplaats. Nadat de beslissing was genomen om de standplaats te bezetten, volgde een kennisgeving in de *Staatscourant*.

Na de bekendmaking konden sollicitanten zich per rekest tot de Koning(in) wenden. De sollicitanten bestonden overigens niet alleen uit kandidaat-notarissen maar ook uit notarissen die om verplaatsing van hun standplaats verzochten. Deze formulering doet vermoeden dat veel notarissen hun standplaats als

65. Lijst *Overijsselsche candidaat notarissen*, ARA, 2.09.05 MvJ, inv.nr. 6235, nr. 124.

hun persoonlijk eigendom beschouwden. Een notaris werd niet overgeplaatst van de ene standplaats naar de andere, nee hij nam zijn standplaats mee. Zijn opvolger bezette dan zagezegd een nieuwe standplaats.

De rekestten werden naar de Minister van Justitie doorgezonden die vervolgens de officier van justitie in het desbetreffende arrondissement verzocht een rapport uit te brengen over de sollicitanten. De officier baseerde zijn bevindingen op eigen ervaringen met de sollicitanten, raadpleegde bekenden of collega's elders wanneer de sollicitant uit een ander arrondissement afkomstig was. In het rapport kwamen allerlei zaken ter sprake als bekwaamheid, reputatie, gezindte en de aard van het vacante kantoor. Meestal besloot de officier zijn observaties met een voordracht van drie sollicitanten. Het rapport werd vervolgens door de procureur-generaal en de commissaris des Konings becommentarieerd. Ook zij stelden ieder een voordracht op. Het geheel werd vervolgens naar de minister opgestuurd. Op zijn beurt droeg de minister dan een sollicitant bij de Koning(in) voor. Tot de invoering van de Kamers van Toezicht in 1904 bleef deze procedure vrijwel ongewijzigd. Alleen in de jaren 1840 ontving de minister uitsluitend rapporten van de procureur-generaal en de gouverneur. Het rapport van de officier van justitie bleef vermoedelijk in de provincie achter.

De oprichting van de Kamers van Toezicht in 1904 voegde een extra adviesorgaan aan de procedure toe. De kamers beheerden een register waarin allerlei gegevens over de in hun ressort werkzame kandidaat-notarissen werden bijgehouden. Die gegevens behelsden voor de hand liggende zaken als geboortedatum, examenjaar, gezindte en beoordelingen over bekwaamheid maar ook gegevens over de financiële positie, het zedelijk gedrag, sociale omgangsvormen en de geschiktheid voor een standplaats in de stad of het platteland. Hoe de kamers hun informatie verzamelden is niet helemaal duidelijk. Soms hing het van toevalligheden af zoals de bereidwilligheid van notarissen om informatie te verschaffen over hun kandidaten. Hierdoor wisten de kamers vooral over zaken als financiën en gedrag lang niet over alle kandidaat-notarissen informatie te verkrijgen. Wanneer dat echter wel het geval was, konden er in het register aantekeningen voorkomen als de financiële positie van de aanstaande echtgenote of de te verwachten erfenissen. Zo werd er bijvoorbeeld in 1908 van een sollicitant naar een Haagse standplaats gemeld dat hij met een Duitse kelnerin overspel had gepleegd, vervolgens was gescheiden van zijn vrouw en daarna met de bewuste kelnerin was hertrouwd. Dat sprak niet bepaald in zijn voordeel evenals het feit dat hij blijkens hetzelfde register wel van een borreltje hield.⁶⁶

Op basis van hun register stelde een kamer zelf rapporten op met een eigen voordracht. Aanvankelijk produceerden de officieren daarnaast nog hun eigen rapporten maar op den duur beperkten steeds meer officieren zich tot een commentaar op het rapport van de kamer. Hoewel de procedures doorzichtig waren, hing het van de minister af wat er met die rapporten werd gedaan. In de volgende paragrafen zullen daarom de criteria die bij een voordracht gehanteerd

66. Benoemingsdossier Den Haag, ARA, 2.09.05 MvJ, inv.nr. 6410, nr. 26. 'Kelnerinnen' hadden een dubieuze reputatie. Vaak waren het prostituees, M.E. Verburg, *Geschiedenis van het ministerie van Justitie. Deel I 1798-1898* (Den Haag 1994) 505-506.

werden de revue passeren, maar nu zullen eerst nog enkele zaken als soorten vacatures en de wachttijden bekeken worden.

Niet alle vacante standplaatsen werden door de Ministers van Justitie op dezelfde wijze afgehandeld. Zo werden bijvoorbeeld tot ongeveer 1890 verzoekschriften om eervol ontslag die vergezeld gingen van een rekest van de zoon om tot opvolger benoemd te worden in behandeling genomen vóórdat de procedure werd gestart. Werd op het verzoekschrift positief gereageerd dan bleef de hele advies- en sollicitatieprocedure achterwege. De instelling van een nieuwe standplaats werd ook niet altijd in de *Staatscourant* aangekondigd. De minister hanteerde dan een besloten procedure waarbij hij, zonder adviezen in te winnen, eenvoudig gebruik maakte van de bescheiden uit een eerdere sollicitatie. Een kandidaat-notaris kon dan plotsklaps informeel gepolst worden of hij interesse had in een nieuw op te richten standplaats. Deze besloten procedures gaven natuurlijk aanleiding tot allerlei geruchten over vriendjespolitiek en kruiwagens. Hierop zal ik straks nog terugkomen.

In tabel 2.2 staat voor een aantal steekproefjaren een overzicht van de verschillende soorten benoemingen. Van deze steekproefjaren zijn alle benoemingsdossiers onderzocht. Naast open procedures, waarin gegadigden na aankondiging in de *Staatscourant* konden reageren, kunnen er besloten procedures worden onderscheiden die betrekking hadden op nieuwe standplaatsen en besloten procedures waarin een (schoon-)zoon de overleden of defungerende notaris opvolgde. Ten slotte is er nog een restcategorie die andere besloten procedures betreft.

Tabel 2.2 Open en besloten procedures bij benoemingen, 1848-1908

	Open procedures		Besloten procedures				Overige		Totaal
			Nieuwe standplaatsen		(Schoon-)zoon				
	n	%	n	%	n	%	n	%	
1848	17	89,5	1	5,3	1	5,3	0		19
1858	17	63,0	4	14,8	3	11,1	3	11,1	27
1868	18	48,6	6	16,2	12	32,4	1	2,7	37
1878	26	56,5	10	21,7	1	2,2	9	19,6	46
1888	25	78,1	1	3,1	3	9,4	3	9,4	32
1898	33	97,1	1	2,9	0		0		34
1908	42	100,0	0		(4)	(9,5)	0		42

In het derde kwart van de negentiende eeuw waren er opmerkelijk weinig open procedures. Relatief veel vacante standplaatsen werden via besloten procedures vergeven. Wel bestonden er grote verschillen. Zo werden er in 1868 veel notarissen door hun (schoon-)zoon opgevolgd en werden er tien jaar later juist veel nieuwe standplaatsen onderhands vergeven. In dergelijke verschillen was vaak de hand van de minister herkenbaar. Zo had de liberale minister H.J. Smidt in 1878 de gewoonte om bij de invulling van nieuwe standplaatsen eenvoudig oude

sollicitatierekenen uit het departementsarchief te raadplegen. Dergelijke verschillen in beleid hadden in het algemeen weinig met politieke verschillen te maken maar waren vooral terug te voeren op persoonlijke opvattingen.

Tegen het einde van de negentiende eeuw begonnen de meningen aangaande benoemingen te veranderen. Al onder de katholieke jhr. G.L.M.H. Ruys de Beerenbrouck in 1888 nam het aantal open procedures sterk toe. Onder de liberaal P.W.A. Cort van der Linden in 1898 en de liberaal E.E. van Raalte en zijn katholieke opvolger A.P.L. Nelissen in 1908 waren alle vacante standplaatsen open voor sollicitatie. In 1908 werden nog wel vier (schoon-)zonen benoemd, maar dat gebeurde pas nadat er een open procedure was geweest. Vandaar dat ze tussen haakjes staan vermeld.

Het grote aantal kandidaat-notarissen leverde natuurlijk lange wachttijden op. Uit tabel 2.3 is op te maken dat de wachttijd na 1848 snel opliep. Bedroeg die in dat jaar nog 9,9 jaar, in 1878 was dat liefst 14,4 jaar. Daarna bleef de wachttijd tussen de 12 en 14 jaar schommelen. De relatief lange wachttijd in 1848 lijkt overigens de eerder vermelde opmerking van Tideman te onderbouwen dat de examens vóór 1842 een regulerende functie hadden ten aanzien van het aantal kandidaat-notarissen.

Tabel 2.3 Gemiddelde wachttijd in jaren voor kandidaat-notarissen, 1848-1908

	Open procedures	(Schoon-) zoon
1848	9,9	7,0
1858	10,3	9,3
1868	11,5	8,0
1878	14,4	7,0
1888	12,0	5,0
1898	12,2	
1908	14,3	11,8

De wachttijd voor (schoon-)zonen die hun (schoon-)vaders opvolgden, was altijd geringer dan bij gewone vacatures. De mate waarin varieerde echter sterk. In 1858 bedroeg het verschil maar een jaar, maar daarna nam het flink toe. In 1868 werden (schoon-)zonen gemiddeld 3,5 jaar eerder benoemd en in 1878 zelfs 7,4 jaar eerder. Ook in 1888 was het verschil met zeven jaar fors. In 1908 was het verschil sterk teruggelopen tot 2,5 jaar. Deze verschuiving had te maken met de eerder opgemerkte veranderingen in de opvattingen over het benoemingsbeleid. Een notaris kon nog steeds door zijn (schoon-)zoon worden opgevolgd maar de laatste moest in toenemende mate aan de eisen voldoen die ook aan andere kandidaten werden gesteld. Tot deze eisen behoorde ook voldoende wachttijd.

De grote verschillen in wachttijd in het derde kwart van de negentiende eeuw riepen regelmatig ergernis op over de vermeende erfelijkheid van het notarisambt. Aanvankelijk werd dit niet als bijzonder problematisch ervaren. De com-

missaris des Konings in Overijssel, jhr. C. Backer, schreef hierover in 1858 aan minister C.H.B. Boot:

*'dat dergelijke benoemingen mijns inziens niet in strijd zijn met de beginselen van 1795 of 1848 [...] Het is hier alleen eene vraag van billijkheid bij het doen van voordragten of benoemingen. Nu geldt het hier geene gewone ambtsbekleeding. Aan de post van Notaris zijn door het Rijk noch werkzaamheden noch bezoldiging verbonden. De titularis verwerft zich beide door zijn persoonlijke kunde en geschiktheid en zoo hij zijne zoon in zijne werkzaamheden groot brengt, handelt hij op eene wijze welke van alle zijden beschouwd, aanmoediging verdient.'*⁶⁷

Backer beschouwde de notaris niet als een ambtenaar en zag er daarom geen bezwaar in om een notaris door zijn zoon te laten opvolgen. Dat gebeurde bij andere beroepen immers ook. Maar deze opvatting kwam op den duur steeds meer onder druk te staan. Vooral in de jaren 1870 kwam er veel kritiek van radicale liberalen als de Bredase HBS-leraar A. Sassen, die verschillende kritische brochures aan het notariaat wijdde, en het kamerlid L. Oldenhuis Gratama.⁶⁸ Zij hekelden de erfelijkheid en de beslotenheid van het notariaat. Hoewel aanvankelijk een minderheidsstandpunt verdedigend, vonden hun opvattingen op den duur gehoor. Zo moesten de (schoon-)zonen steeds meer gewoon in de rij plaats nemen. De voorstanders van opvolging door (schoon-)zonen hanteerden pragmatische argumenten. Bekendheid met het kantoor en de lokale omstandigheden zou in het belang van de cliëntèle en de continuïteit van het kantoor zijn.

Achter de gemiddelde wachttijd konden grote verschillen schuilgaan. Zo bedroeg de wachttijd in 1898 gemiddeld weliswaar 12,2 jaar maar wie naar een kleine standplaats op het platteland solliciteerde kon snel benoemd zijn. Zo werd bijvoorbeeld in IJlst een kandidaat met vijf jaar wachttijd benoemd en in Nuenen een met slechts vier jaar. Erg gewild waren dergelijke standplaatsen niet want er kwamen maar drie rekesten binnen. Daarentegen werd in 1898 in Den Haag een kandidaat-notaris benoemd met een wachttijd van 21 jaar en in Hilvarenbeek zelfs een met 25 jaar wachttijd. Deze kandidaat-notarissen namen genoegen met een lange wachttijd omdat ze hun zinnen hadden gezet op het kantoor van hun patroon.

Niet alleen kandidaat-notarissen solliciteerden op vacante standplaatsen maar ook notarissen. In tabel 2.4 is aangegeven hoeveel notarissen zich onder de door de ministers voorgedragen kandidaten bevonden. Het aantal notarissen dat zijn standplaats mocht verplaatsen fluctueerde sterk. Zo was in 1848, 1878 en 1898 bijna een kwart van de voorgedragen kandidaten notaris, terwijl er in 1858 en 1868 in totaal slechts één notaris zijn standplaats naar een andere gemeente mocht overbrengen.

67. Brief 20 oktober 1858 Commissaris des Konings C. Backer aan minister, ARA, 2.09.05 MvJ, inv.nr. 6235, nr. 124.

68. Sassen, Armand, *Eenige beschouwingen over het ontwerp van wet tot regeling van het notaris-ambt ingediend door de staatscommissie* (Breda 1871).

Tabel 2.4 Aantal notarissen onder voorgedragen kandidaten, 1848-1908

	Totaal	Notarissen	%
1848	19	4	21,1
1858	27	0	0
1868	37	1	2,7
1878	46	11	23,9
1888	32	5	15,6
1898	34	7	20,6
1908	42	5	11,9

De meningen over solliciterende notarissen liepen sterk uiteen. De tegenstanders van verplaatsing van notarissen waren van mening dat op die manier notarissen hun eerste kleine standplaats als een springplank zagen naar de grotere standplaatsen. Zij zouden daarom minder hun best doen om het vertrouwen van de lokale bevolking te winnen. Vooral de kleine standplaatsen op het platteland zouden door ambitieuze kandidaat-notarissen gezien worden als de eerste stap in een notariële carrière.

Daarentegen was minister Smidt in 1878 van mening dat ook solliciterende notarissen in aanmerking moesten komen voor benoeming. Hij vond het juist terecht dat notarissen die jarenlang hun beste krachten tegen een matige beloning besteed hadden aan een kleine standplaats beloond werden met een promotie. Alleen op die manier hadden ook de minder lucratieve standplaatsen kans op een goede notaris.

Natuurlijk waren er ook bijzondere omstandigheden die verplaatsing van standplaats rechtvaardigden. In 1848 was dat bijvoorbeeld het streven om het aantal standplaatsen te verminderen. De standplaatsen die door de verplaatste notarissen waren vrijgekomen konden dan worden opgeheven. Voor minister Smidt was het opkomend ultramontanisme in de jaren 1870 aanleiding tot het verplaatsen van protestantse notarissen uit vrijwel homogeen katholieke gemeenten. Zo werd in 1878 de protestantse notaris uit het katholieke 's-Heerenberg verplaatst omdat hij door de bevolking gemeden werd. Maar ook de katholieke notaris in Roermond die geen Limburger was en daardoor de bevolking op het platteland niet kon verstaan mocht op clementie rekenen. Over het algemeen echter waren de ministers, bijzondere omstandigheden daargelaten, tamelijk terughoudend.

2.11. De adviezen

Welke invloed hadden nu de adviserende autoriteiten die de minister ten dienste stonden? Om dit te kunnen nagaan is voor de jaren 1848, 1878 en 1908 nagegaan of de minister bij zijn voordracht aan de Koning van de adviezen gebruik maakte. In 1848 kreeg de minister alleen advies van de procureur-generaal en de gouverneur. Van de zestien adviezen in dat jaar nam de minister er maar tien

over.⁶⁹ In 1878 was dat bij negentien van de 21 adviezen het geval en in 1908 bij 32 van de 42 adviezen. Op het eerste gezicht lijkt het er zo op dat de ministers uit 1848 een tamelijk onafhankelijke koers voeren, terwijl in 1878 minister Smidt de meeste adviezen opvolgde. Hierbij passen echter twee kanttekeningen. Allereerst waren er in 1878 liefst 20 besloten procedures waar Smidt zonder enig advies de voordrachten opstelde.

De tweede kanttekening betreft het aantal adviseurs. Het is natuurlijk zo dat de kans groter is dat een minister van de adviezen afwijkt wanneer het aantal adviseurs klein is. In 1848 waren er maar twee adviseurs, vanaf 1878 drie en na 1908 vier. Aangezien de adviseurs regelmatig verschillende adviezen uitbrachten is het aantal keren dat de ministers Van Raalte en Nelissen in 1908 van de adviezen afweken eigenlijk behoorlijk groot. Zo bezien, blijken de verschillen tussen 1848, 1878 en 1908 ineens zo groot niet meer. Smidt in 1878 en Van Raalte en Nelissen in 1908 voeren regelmatig net zo'n onafhankelijke koers als de ministers M.W. de Jonge van Campens Nieuwland en D. Donker Curtius in 1848.

In de beweegredenen van de ministers om van de adviezen af te wijken, is geen duidelijk patroon te ontdekken. In 1848 wees Donker Curtius in twee gevallen van de adviezen af omdat de kandidaat naar zijn mening te lang buiten het vak werkzaam was geweest. Een aantal andere keren gaf hij de voorkeur aan andere sollicitanten, omdat die over specifieke vaardigheden beschikten die beter bij de vacante standplaats pasten. Ook in 1908 waren het vaak bijzondere omstandigheden waardoor de minister van de adviezen afweek. Zo gaf Van Raalte in een geval de voorkeur aan een andere sollicitant omdat hij liever zag dat de gefailleerde notaris opgevolgd zou worden door een financieel onafhankelijke kandidaat. Die zou dan langzaamaan het vertrouwen van de bevolking in het notariaat kunnen terugwinnen.⁷⁰

De adviezen van de ene autoriteit wogen niet zwaarder dan die van de andere. Zo hadden de adviezen van de rechterlijke autoriteiten niet meer waarde dan die van de commissaris. Ook aan het advies van de Kamers van Toezicht werd in 1908 geen meerwaarde toegekend. Daarvoor functioneerden ze waarschijnlijk ook nog te kort.

2.12. Benoemingscriteria

De beweegredenen die de minister opgaf waarom een bepaalde sollicitant ter benoeming werd voorgedragen waren sterk uiteenlopend. Soms gaf lokale bekendheid of de continuïteit van het kantoor de doorslag en soms waren er bijzondere omstandigheden. Vaak werd echter gewoon de sollicitant met de langste wachttijd benoemd.

In de onderstaande tabel zijn de belangrijkste criteria in een aantal categorieën ondergebracht. De meeste spreken voor zichzelf. Anciënniteit slaat op de

69. Dat de cijfers soms lijken af te wijken van die in de tabel aangaande soorten procedures komt doordat er soms in besloten procedures wel om advies werd gevraagd en dat in sommige dossiers de adviezen niet aanwezig waren.

70. Benoemingsdossier Vlissingen, ARA, 2.09.05 MvJ, inv.nr. 6411, nr. 55.

wachttijd en continuïteit heeft betrekking op het belang dat eraan werd gehecht dat een kantoor werd voortgezet door een notaris die goed met de lokale omstandigheden op de hoogte was. De categorie gezindte-politiek slaat op de sollicitanten die werden voorgedragen omdat hun godsdienstige overtuiging of politieke overtuiging aansloot bij de gemeente waar hun standplaats was gevestigd. De categorie persoonlijk slaat op allerlei bijzondere persoonlijke omstandigheden waardoor een bepaalde sollicitant de voorkeur van de minister kreeg. Zo werd er bijvoorbeeld in 1848 een sollicitant voorgedragen omdat hij had beloofd de behoeftige defungerende notaris financieel te ondersteunen. In hetzelfde jaar werd een notaris herbenoemd nadat hij sinds 1831 het ambt niet meer had uitgeoefend. Hij was toen namelijk naar de opstandige zuidelijke provincies uitgeweken omdat hij zich in het openbaar beledigend over Willem I had uitgelaten. De minister was van mening dat hij inmiddels wel voldoende was gestraft.⁷¹ De categorie overige bevat zeer uiteenlopende zaken, zoals een sollicitant die onder aandrang van Willem II werd benoemd.⁷² Verder was er een aantal benoemingen waar er maar één sollicitant was. In dergelijke gevallen motiveerde de minister zijn voordracht niet. Ten slotte was er een aantal voordrachten die de minister om wat voor reden dan ook niet wenste te motiveren.

Tabel 2.5 Criteria bij benoemingen, 1848, 1878 en 1908

	1848		1878		1908	
	n	%	n	%	n	%
Anciënniteit	1	5,3	12	26,1	19	45,2
Continuïteit	5	26,3	12	26,1	9	21,4
Gezindte-politiek	2	10,5	3	6,5	5	11,9
Persoonlijk	2	10,5	4	8,7	0	
Overige	6	31,6	5	10,9	8	19,0
Onbekend	3	15,8	10	21,7	1	2,4
Totaal	19	100	46	100	42	99,9

Hoewel het steeds maar om kleine aantallen benoemingen handelt en vooral de wisselende omvang van de categorie onbekend een versturende invloed heeft, is uit de tabel wel op te maken dat anciënniteit steeds doorslaggevend werd bij de voordrachten. Steeds vaker werd eenvoudig de sollicitant met de langste wachttijd voorgedragen. Daarentegen zijn persoonlijke omstandigheden in 1908 geen reden meer om bepaalde sollicitanten voor te dragen. Naast anciënniteit blijft continuïteit ook een belangrijk criterium bij voordrachten. Bekendheid met het kantoor, de clientèle of de lokale omstandigheden bleef steeds een belangrijke reden een notaris door zijn (schoon-)zoon of zijn kandidaat te laten opvolgen. De strategie van een aantal kandidaat-notarissen om net zo lang op

71. Benoemingsdossier Amsterdam, ARA, 2.09.01 MvJ, inv.nr. 1283, 21 november 1848 nr. 147; inv.nr. 1285, 2 december 1848, nr. 79; Benoemingsdossier Gastel, ARA, 2.09.01 MvJ, inv.nr. 1267, 7 juni 1848, nr. 75; inv.nr. 1268, 20 juni 1848, nr. 38.

72. Benoemingsdossier Nieuwolde, ARA, 2.09.01 MvJ, inv.nr. 1257, 8 februari 1848, nr. 68.

kantoor te blijven werken totdat zijn patroon was overleden of ontslag nam, wierp blijkbaar regelmatig vruchten af. Op de benoemingen waarin gezindte of politieke overtuiging een doorslaggevende rol speelden, kom ik in de volgende paragraaf terug.

2.13. Gezindte en invloed

Godsdienstige overtuiging lijkt tot de eeuwwisseling weinig invloed op het benoemingsbeleid te hebben gehad. Immers, uit tabel 2.5 blijkt dat de gezindte van de sollicitanten slechts in ongeveer 10% van de benoemingen een doorslaggevende rol speelde. Toch valt hier nog wel wat meer over te zeggen.

Al vrij vroeg beschouwden de Ministers van Justitie de gezindte van de kandidaat-notarissen als een belangrijk gegeven. In 1865 vroeg de liberale minister N. Olivier aan de procureurs-generaal om in het vervolg bij alle kandidaten die voor het provinciaal examen waren geslaagd hun gezindte te vermelden.⁷³ Deze informatie leverde volgens de minister namelijk een essentiële bijdrage aan een evenwichtig benoemingsbeleid.

Wanneer in de negentiende eeuw over godsdienstige overtuiging werd gesproken dan ging het vooral over protestanten en katholieken. Tussen de verschillende stromingen binnen het protestantisme werd bij het departement pas een duidelijk onderscheid gemaakt na de Doleantie van 1886 toen een groot deel van de hervormde orthodoxen zich in een eigen kerkgenootschap verenigde. Dit kerkgenootschap, dat na samenvoeging met een eerdere afsplitsing van de hervormde kerk vanaf 1892 als Gereformeerde Kerken in Nederland door het leven zou gaan, maakte de orthodoxen herkenbaarder. Bovendien zorgden de confessionele Ministers van Justitie, die vanaf 1888 regelmatig aan het bewind zouden komen, er voor dat met deze verschillen ook bij de benoemingen rekening werd gehouden.

In Fikkert's Jaarboeken werd vanaf 1900 bij alle notarissen de gezindte vermeld. De redactie maakte daarbij onderscheid tussen protestanten, katholieken, joden en onkerkelijken. Daaruit bleek dat in dat jaar slechts 22,3% van alle notarissen katholiek was terwijl dat bij 35,1% van alle Nederlanders het geval was. Vóór 1900 lag dat percentage nog lager. Zo bedroeg het in 1889 21,5% tegen 35,3% katholieke Nederlanders.⁷⁴ Na de eeuwwisseling zou het aantal katholieke notarissen langzaam stijgen. In 1910 bedroeg het 24,7% en in 1920 26,4% (zie bijlage 1). Deze verhoging was vooral het gevolg van de vervanging van protestantse notarissen in homogeen katholieke gebieden als Limburg en het grootste deel van Noord-Brabant. Ook in streken met grote katholieke minderheden werd hier en daar een katholieke notaris benoemd, maar daar bleven ze wel vaak ondervertegenwoordigd.

73. Dijk, *De notariële examens*, 25-26.

74. Henri Wiegman, *Notaris-benoemingen met betrekking tot den godsdienst benevens statistische tabellen* (Amsterdam 1889) 28.

De verschuiving die zo in de samenstelling van het notariaat optrad, komt overeen met het relatief gering aantal benoemingen waarin gezindte de doorslaggevende factor was. Het betrof hier immers een verandering die maar heel langzaam optrad. In verreweg de meeste gevallen werd een notaris namelijk door een geloofsgenoot opgevolgd. Dat was vaak zo vanzelfsprekend dat er in de benoemingsprocedure hoegenaamd geen woorden aan vuil werden gemaakt. Sollicitanten reageerden op gelijke wijze. Protestantse kandidaat-notarissen solliciteerden op vacante protestantse standplaatsen en katholieken op katholieke standplaatsen. Gezindte werd dus alleen als criterium genoemd wanneer die afweek van die van de voorganger.

Of er bij benoemingen op gezindte moest worden gelet was regelmatig onderwerp van debat. Liberalen moesten er vaak niets van hebben. Zij waren van mening dat er niet op gezindte maar op kwaliteit moest worden gelet. Deze kwestie speelde al vanaf de jaren 1840 maar kwam vooral rond 1870 opnieuw in het centrum van de belangstelling te staan toen er een felle strijd losbarstte tussen het opkomend ultramontanisme en het toenemende liberale antiklerikalisme. Toch raakten al vrij snel flink wat liberalen overtuigd van de juistheid van het argument dat een notaris bij de bevolking moest passen. Zo adviseerde in 1878 de liberale commissaris des Konings van Overijssel J.H. Geertsema het verzoek om overplaatsing van een protestantse notaris in een katholieke gemeente te honoreren, omdat hij niet bij de bevolking paste:

*'Moet het drijven der ultra katholieke partij ook al om meer dan eene reden worden betreurd, de regeering zal, naar mijne bescheiden meening, met den bestaanden toestand, althans tot zekere hoogte, rekening moeten houden. Het feit dat een katholiek in den regel aan een protestant niet dat vertrouwen durft schenken, dat hij ter bevordering zijner aard-sche belangen zeer dikwijls in den notaris zou moeten stellen, is, dunkt me, niet te loochenen.'*⁷⁵

Overigens hoefde Geertsema, die zelf in de jaren 1850 notaris in Groningen was geweest, minister Smidt niet te overtuigen. Zoals we eerder zagen had deze liberaal in hetzelfde jaar om dezelfde reden al voor twee standplaatsen die tot dan toe door liberale protestanten waren bezet een katholiek en een gereformeerde voorgedragen.

Wat er kon gebeuren wanneer de minister niet op dergelijke signalen inging, bleek in Loon op Zand. In 1898 werd daar tegen de wensen van de plaatselijke bevolking in de overleden protestantse notaris door een geloofsgenoot opgevolgd. De nieuwe notaris kreeg echter te maken met een katholieke boycot onder leiding van de pastoor. Het aantal akten dat hij verleed, daalde van 221 in 1900 tot 103 in 1903. De notaris koos eieren voor zijn geld en werd op eigen verzoek in 1904 in Vlaardingen benoemd. Vervolgens zond de bevolking onder lei-

75. Brief 20 juni 1878 Commissaris des Konings Geertsema aan minister, benoemingsdossier Wijhe, ARA, MvJ 2.09.05, inv.nr. 6310.

ding van de pastoor een verzoekschrift waarin zij aandrongen op een katholieke notaris. Die zou inderdaad benoemd worden.⁷⁶

Niet overal in Noord-Brabant hoefde een protestantse notaris op een dergelijk onthaal te rekenen. Zo overleed in 1908 de protestantse notaris van Boxtel. Volgens de officier van justitie waren er in Boxtel nauwelijks problemen en hadden de meeste katholieke inwoners hun akten gewoon bij de overleden notaris verleden. Er was dus geen reden om niet aan het verzoek van de inwoners tegemoet te komen om de zoon van de overleden notaris voor te dragen.⁷⁷

Veel liberalen hadden in de jaren 1880 geaccepteerd dat een notaris, wilde hij zijn vertrouwensfunctie goed kunnen uitoefenen, bij de bevolking moest passen. Wat ze niet accepteerden was dat daaruit zou volgen dat de godsdienstige samenstelling van het notariaat overeen moest komen met dat van de bevolking. Immers, zo redeneerden nogal wat liberalen, wanneer het de vertrouwensfunctie is waar alles om draait dan is het van groot belang om te weten uit welke personen de clientèle bestaat die hij moet bedienen. De meeste opdrachten kregen notarissen uit de meer gegoede kringen en vooral in de steden waren de protestanten daarin vaak oververtegenwoordigd. Volgens de liberalen moest dus niet de samenstelling van de hele bevolking maar die van de gegoede burgerij de leidraad bij de benoemingen zijn. Dit was vaak ook de achterliggende gedachte bij het criterium dat een sollicitant bekend moest zijn met de lokale omstandigheden of met het kantoor. In de praktijk betekende het bijna altijd dat hij de levensbeschouwing van de clientèle moest delen.

De vraag of de bevolkingssamenstelling leidraad bij benoemingen moest zijn, maakte deel uit van een veel bredere discussie. Niet alleen speelde het bij benoemingen van andere ambtenaren maar ook bijvoorbeeld bij verkiezingen voor de gemeenteraad. Ook hier stelden de katholieken zich op het standpunt dat de raad de godsdienstige samenstelling van de hele bevolking moest representeren, terwijl vooral gematigde liberalen argumenteerden dat de raad het electoraat moest vertegenwoordigen.⁷⁸ Aangezien slechts een beperkt deel van de mannelijke bevolking kiesgerechtigd was, had de uitkomst van deze discussie belangrijke praktische consequenties. Zoals de protestanten oververtegenwoordigd waren onder de clientèle van de notarissen, zo waren ze vaak ook oververtegenwoordigd onder de kiesgerechtigden. In beide gevallen gingen de partijen uit van een afspiegelingstheorie. Het meningsverschil draaide vooral om de vraag wat er precies moest worden afgespiegeld.

Vanaf ongeveer 1870 was er een aanzwellende kritiek op het benoemingsbeleid. Vooral in de jaren 1870 en 1880 werd er vaak gesproken over het 'kruiwagenstelsel' dat voor de meeste benoemingen verantwoordelijk zou zijn. Sommige kandidaat-notarissen zouden door hun relaties met kamerleden of invloedrijke ambtenaren ervoor kunnen zorgen dat ze op lucratieve standplaatsen benoemd werden. Deze kritiek was zowel van binnen als van buiten het notariaat afkom-

76. Kees Grootswagers, *Van penneveer tot PC. De historie van het notariaat van Loon op Zand en Kaatsheuvel* (Tilburg 1997) 57, 62-64.

77. Benoemingsdossier Boxtel, ARA, MvJ 2.09.05, inv.nr. 6410, nr. 39.

78. De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*, passim.

stig. Zo verhief in 1872 notaris J.G.J. Moll in het Correspondentieblad zijn stem tegen het 'kruipen en kuipen'.⁷⁹ Volgens kandidaat-notaris O.L.A. de Haan was de situatie in 1889 nog niet veel verbeterd. Nog steeds waren relaties met invloedrijke personen als kamerleden de kortste weg naar het notariaat.⁸⁰

Vooraf het vergeven van standplaatsen in besloten procedures wekte bijzonder veel ergernis op. Het ontbreken van openbaarheid gaf voedsel aan allerlei geruchten over bevoordeling. Die indruk werd vaak nog versterkt doordat de benoemde kandidaten zich er openlijk op beroemden dat de standplaats hen onderhands was aangeboden. De Ministers van Justitie uit de jaren rond 1870, F.G.R.H. van Lilaar, J.A. Jolles en G. de Vries, kregen hierop flink wat kritiek te verduren. Vooral uit radicale hoek, zoals de eerdergenoemde Sassen en Oldenhuis Gratama, werden de liberale ministers niet gespaard.⁸¹

Eerder zagen we dat in 1878 het aantal open procedures opmerkelijk laag was. De liberale minister Smidt zette blijkbaar de praktijk uit het begin van de jaren 1870 voort. Ook hem kwam dat op zware kritiek te staan. Nu voegden zich in het rijtje critici ook de antirevolutionairen. In het dagblad *De Standaard* verscheen bijvoorbeeld in 1879 een artikel over het notariaat waarin de auteur constateerde dat er in den lande veel klachten waren over het welig tierende nepotisme:

*'dat sommige notarisfamiliën, die door hun geldmacht over grooten invloed beschikken, dewijs op de voordracht aan den Koning weten te influenceeren, dat niet zelden ongeschikte en min betrouwbare jongelieden, alleen omdat ze notariszonen zijn, boven andere, degelijker kandidaten worden voorgetrokken. Opoffering alzoo van burgerlijk belang aan belangen der familie.'*⁸²

De redactie wilde graag dat er op termijn een vrije vestiging voor notarissen zou worden ingevoerd, zodat het nepotisme uitgebannen kon worden. In de tussentijd zouden de notarissen dan niet door het departement moeten worden voorgedragen maar door de gemeenteraad waar de standplaats was gevestigd.⁸³ Het laatste was natuurlijk niet van eigenbelang ontbloot want door het benoemingsbeleid bij de gemeenten te leggen, zouden de orthodoxen in ieder geval in een aantal gemeenten zeggenschap over de notarisbenoemingen krijgen. Veel zicht op de verovering van het regeringskasteel bestond er voor hen in 1879 namelijk nog niet.

Het uitoefenen van invloed bij benoemingen was niet ongewoon. Al uit de jaren 1840 zijn er enkele gevallen bekend waarbij Willem II zijn Minister van Justitie min of meer dwong bepaalde personen te benoemen.⁸⁴ In de meeste geval-

79. J.G.J. Moll, *CBB* (1873) 33-36; zie ook Heyman, *Het ontwerp* 97-98.

80. De Haan, *Het notariaat in Nederland*, 24, 26. De Haan was zelf kandidaat-notaris.

81. A. Sassen, 'Ons notariaat. (Een blik op de toekomst)', *Regt en Wet* 24 (1872) 1-26; *Handelingen Tweede Kamer*, Rede L. Oldenhuis Gratama 2 en 3 december 1869, 6 mei 1871 en 20 november 1872; Moll, 35.

82. *De Standaard* 31-10-1879, 'Het vrije notariaat'.

83. *Ibidem*.

84. Benoemingsdossier Nieuwolde, ARA, 2.09.01 MvJ, inv.nr. 1257, 8 februari 1848, nr. 68; Benoemingsdossier G.J. van Heuven, ARA, 2.09.01 MvJ, inv.nr. 1319, 25 oktober 1849, nr. 96 Rapport aan de Koning; inv.nr. 4717 steekwoord notariaat, nr. 2, 16 november 1849, nr. 6; inv.nr. 4676, 16 november 1849, nr. 9 minister aan de Koning.

len is het echter nauwelijks mogelijk om aan de hand van de benoemingsdossiers vast te stellen of bepaalde standplaatsen op grond van voorspraak vergeven werden. Aanbevelingsbriefjes werden er genoeg verstuurd, maar of ze resultaat sorteerden is vaak niet duidelijk. In nogal wat gevallen is het bovendien opvallend dat de schrijver van het briefje niet naliet te vermelden dat hij er wegens persoonlijke verplichtingen niet omheen kon om een briefje te versturen. Veel indruk zullen die briefjes in ieder geval niet op de minister hebben gemaakt. Verder werden de ministers regelmatig persoonlijk benaderd. In veel aanbevelingsbriefjes wordt namelijk naar een eerdere persoonlijke ontmoeting verwezen. De omvang en effectiviteit hiervan laten zich echter niet vaststellen. Veel tijdgenoten twijfelden daar overigens niet aan. Een aardig voorbeeld hiervan levert notaris B.G. ten Pol op die in de jaren 1870 regelmatig correspondeerde met het kamerlid voor Nijmegen, jhr. J.A.C.A. van Nispen van Sevenaer.⁸⁵

Ten Pol was een katholiek die in 1843 summa cum laude in de rechten was gepromoveerd. Voor zijn promotie had hij jarenlang op het notariškantoor van zijn vader gewerkt zodat hij in 1844 ook voor het provinciale examen slaagde en zich dus tevens kandidaat-notaris mocht noemen. Aanvankelijk was Ten Pol als advocaat in Almelo werkzaam. Tevens was hij lid van Provinciale Staten van Overijssel en schoolopziener. Omdat het bestaan als advocaat te weinig opleverde, solliciteerde hij regelmatig op vacante standplaatsen. Uiteindelijk slaagde hij erin om in 1867 tot notaris in Rijssen te worden benoemd.

Hoe Ten Pol met Van Nispen van Sevenaer in contact is gekomen is onbekend, maar regelmatig verzocht hij het kamerlid om voorspraak bij benoemingen. Ten Pol was namelijk niet tevreden met zijn standplaats en solliciteerde daarom regelmatig. Naar eigen zeggen werd hij echter wegens zijn politieke activiteiten in 1848 tegengewerkt door de procureur-generaal van Overijssel, P.M. van Goens. Ten Pol had toen bij de eerste directe verkiezingen hand- en spandiensten verleend aan de liberale kandidaten. Ook bij verkiezingen in de jaren 1850 had hij zich steeds ingespannen voor de liberale partij.⁸⁶

Dat Ten Pol ondanks zijn inspanningen niet door de liberale regeringen beloond werd met een standplaats griede hem zeer. Bij het aantreden van het conservatieve kabinet Van Zuylen-Heemskerk verzette hij dan ook de bakens. Na een audiëntie bij de katholieke Minister van Justitie E.J.H. Borret werd hij voorgedragen voor de standplaats Rijssen. Naar eigen zeggen met de belofte dat hij binnen afzienbare tijd op een betere standplaats zou kunnen rekenen.⁸⁷ De minister kon zijn belofte echter niet waarmaken want nog in hetzelfde jaar zou hij overlijden.

Na het aftreden van het conservatieve kabinet in 1868 verslechterden de vooruitzichten voor Ten Pol. Hij verwachtte tenminste weinig begrip bij de liberale ministers te ontmoeten voor zijn verzoeken om zijn standplaats te mogen verplaatsen. Op het departement zou men hem namelijk inmiddels wel voor een ul-

85. Brieven van notaris B.G. ten Pol aan J.A.C.A. van Nispen van Sevenaer, Rijksarchief in Gelderland (RAG), Archief Van Nispen van Sevenaer (ANS), inv.nr. 80.

86. Ibidem, brief 23 februari 1873 Ten Pol aan Van Nispen van Sevenaer.

87. Ibidem, brief 23 januari 1875 en 19 augustus 1875 Ten Pol aan Van Nispen van Sevenaer.

tramontaan houden. Wel was hij nog van mening dat de liberalen hem voor de bewezen diensten in het verleden behoorden te belonen.⁸⁸

Met het aantreden van het conservatieve kabinet Heemskerk in 1874 begon Ten Pol weer in zijn kansen te geloven. Hij solliciteerde op allerlei vacante standplaatsen maar besloot ditmaal geen melding meer te maken van zijn politieke activiteiten in het verleden. Dat was natuurlijk verstandig omdat er nu een conservatieve minister aan het bewind was, maar belangrijker was misschien wel volgens Ten Pol dat de minister zich anders ook wel eens zou kunnen afvragen waarom de liberalen hem eigenlijk nooit hadden geholpen.⁸⁹ Dat zou zijn persoon wel eens in een ongunstig daglicht kunnen stellen. Hoe dan ook, in 1875 mocht Ten Pol de standplaats in Teteringen bezetten. Uitvoerig bedankte hij Van Nispen van Sevenaer voor diens voorspraak bij diverse sollicitaties.

Volgens Ten Pol was zijn lot als notaris nauw verbonden met zijn politieke connecties en met het wisselende politieke getij. Uit zijn brieven en zijn loopbaan is niet bepaald op te maken dat daarvoor ook werkelijk veel reden was, maar hij bleef er zelf heilig in geloven. Mislukte sollicitaties werden aan politieke tegenstand toegeschreven en geslaagde sollicitaties aan politieke medestanders. Uit het feit dat hij ondanks zijn werkzaamheden voor de liberale partij niet door de liberalen met een standplaats was begunstigd, had hij misschien evengoed kunnen afleiden dat standplaatsen niet altijd voor partijgangers werden gereserveerd. Wel paste een dergelijke gedachtegang in de sterke polarisatie die in de jaren 1870 tussen liberalen, antirevolutionairen en katholieken optrad. Benoemingen, vooral wanneer ze in besloten procedures tot stand kwamen, werden vaak als patronage opgevat.

Vanaf de eeuwwisseling zouden de klachten over het 'kruiwagenstelsel' vermommen. Een oorzaak hiervan was dat steeds meer standplaatsen via open procedures werden vergeven. Een andere oorzaak was dat de standplaatsen steeds meer langs verzuilde lijnen werden vergeven. Hierop kom ik in een later hoofdstuk nog terug.

2.14. Tussen ambt en vrij beroep

Het notariaat combineerde elementen van de ambtelijke wereld met die van het vrije beroep. Aan de ene kant werd de notaris benoemd door de Kroon en kreeg hij een monopolie over het verlijden van authentieke akten, aan de andere kant was hij onbezoldigd. Hij was een openbaar ambtenaar die zichzelf moest bedruipen. Een dergelijke hybride positie had tot gevolg dat er steeds een beweging was die er naar streefde om van de notaris een bezoldigd ambtenaar te maken en een beweging die juist streefde naar een notariaat als vrij beroep zodat het op gelijke voet zou komen te staan met de advocatuur en de medische stand.

88. Ibidem, brief 2 december 1873, 15 december 1873 en 26 november 1874 Ten Pol aan Van Nispen van Sevenaer.

89. Ibidem.

Veel voorstanders van een vrij notariaat werden gedreven door een afkeer van de patronage die zij in het benoemingsbeleid meenden te ontwaren. Een vrij vestigingsbeleid zou niet alleen deze ergerlijke misstanden maar ook de tarieven kunnen drukken. Toenemende concurrentie zou er namelijk voor zorgen dat er minder onderlinge tariefafspraken zouden worden gemaakt.

De meeste voorstanders van een bezoldigd staatsambt waren in het notariaat zelf te vinden. Zo zag de oprichter van de Broederschap, Tideman, de notaris liever als een bezoldigd ambtenaar dan als een beoefenaar van het vrije beroep.⁹⁰ Kandidaat-notaris De Haan zag alleen maar voordelen in een status als ambtenaar. De notaris zou dan niet meer op praktijkjacht hoeven te gaan. Daardoor zou hij onafhankelijker tegenover het publiek komen te staan waardoor hij minder snel in de verleiding zou komen om zich in te laten met minder passende praktijken.⁹¹

Een van de meest bekende voorstanders van een bezoldigd staatsambt was de eerdergenoemde kandidaat-notaris en politicus M.W.F. Treub. Hij schreef in 1893 het praeadvies over dit onderwerp voor de algemene vergadering van de Broederschap der Candidaat-Notarissen.⁹² Volgens Treub was er een ontwikkeling gaande in de richting van de bezoldigde notaris. Dit hing volgens hem samen met het voortschrijdend inzicht in de grenzen van de vrijheid. Waar vrijheid in botsing kwam met rechtvaardigheid moest de eerste voor de laatste wijken. Wanneer men de financiële afhankelijkheid van de notaris van het publiek, de malversaties en debacles in ogenschouw nam, kon de conclusie volgens Treub niet anders zijn dan dat de notaris van staatswege bezoldigd moest worden. Deze hervorming lag volgens hem ook in de lijn van de notariële geschiedenis. De rode draad daarin was namelijk een verschuiving van het privaatrechtelijk beroep naar een publiekrechtelijke bediening. Een bezoldigd notaris lag, kortom, in de lijn der historische ontwikkeling.

Hoewel de discussies over vrij of staatsnotariaat de pennen op gezette tijden in beweging brachten, wekten de meeste notarissen de indruk best wel tevreden te zijn met hun tweeslachtige positie. Vooral in de negentiende eeuw, maar ook in een groot deel van de twintigste eeuw, gaf de positie als openbaar ambtenaar, bekleder van een ambt maar niet onderworpen aan de ambtelijke hiërarchie, een zeker prestige dat werd gekoesterd. Dat de notaris net als de advocaat, de geneesheer en de predikant een geheimhoudingsplicht had (het ging hierbij om de inhoud van de akten) gaf het ambt bovendien nog extra cachet.

90. Heyman, *Bruno Tideman*, 416.

91. De Haan, *Het notariaat in Nederland*, 39, 43-44.

92. M.W.F. Treub, 'Het notariaat, bezoldigd staatsambt', *WPNR* nr. 1223 (1893) 1-17. Zijn betoog werd later dat jaar nog eens dunnetjes overgedaan door G.H. van Voorthuisen, *Het notariaat, bezoldigd staatsambt* (Leiden 1893). Zie voor Treub en het notariaat onder andere B. Duinkerken, 'M.W.F. Treub (1858-1931)', te verschijnen in *WPNR* en de schets in W.G. Huijgen, *Portret van het notariaat* (Deventer 2001) 35-52.

2.15. Vertrouwen en reputatie

De notarissen beschouwden zichzelf als bedelers van recht. Het notariaat nam de 'volontaire jurisdictie' voor zijn rekening en stond zo op gelijke hoogte met de rechterlijke macht.⁹³ Deze interpretatie vond ook buiten het notariaat weerklank. Zo schreef de eerder aangehaalde liberale advocaat Van der Linden in 1842 over de notarissen: 'Deze belangelooze raadgevers, die onzijdige opmakers van den wil der partijen, die soort van vrijwillige regters'.⁹⁴ De vergelijking met de rechterlijke macht bleef populair. Nog in 1915 werd de notaris door Marchant omschreven als een 'vrederechter in familiegeschillen'.⁹⁵

Het notariaat werd vooral als een vertrouwensfunctie gezien. De notaris was de door de staat aangewezen raadsman; de bewaarder en handhaver van algemeen vertrouwen.⁹⁶ Aan de bekleders van zo'n ambt werden dan ook hoge eisen gesteld. Naast vakkennis moest een notaris vooral een eerlijk en rechtschapen karakter bezitten. Betrouwbaar en onpartijdig waren de sleutelwoorden die in bijna elke omschrijving terugkomen.⁹⁷ Om onpartijdig te kunnen handelen en om vertrouwen te kunnen winnen, waren onafhankelijkheid, aanzien en reputatie onontbeerlijk. In gemeenten waar het notariaat in verval was geraakt, werden daarom vaak sollicitanten benoemd die financiële onafhankelijkheid paarden aan een vertrouwenwekkend publiek optreden en een goede maatschappelijke positie. Alleen op deze manier, zo meende men op het departement, kon het vertrouwen in het notariaat worden hersteld.

Dat vertrouwen belangrijk was, spreekt vanzelf wanneer we letten op de centrale rol die de notaris in de lokale geld- en hypotheekhandel speelde. Wie een slechte reputatie had, kon een lucratieve praktijk wel vergeten. Dat bleek bijvoorbeeld duidelijk uit het rapport dat werd opgesteld naar aanleiding van het overlijden van de Nijmeegse notaris W.A. Halberstadt in 1892. Halberstadt was er niet in geslaagd een goede praktijk op te bouwen. Volgens de officier van justitie was dat vooral te wijten geweest aan zijn levensstijl:

*'dat hij, van wien het bekend was, dat hij niet zeer gefortuneerd was, terwijl hij gehuwd was met een vrouw zonder fortuin, in Nijmegen een zeer kostbare wijze van leven had aangenomen, die voor een ieder onbegrijpelijk was. Schertsenderwijs noemde men hem dan ook wel "het levende Nijmeegsche raadsel". Dit heeft het vertrouwen in hem geschokt en de praktijk meer en meer van hem doen keeren.'*⁹⁸

De ideale notaris moest niet alleen vertrouwen wekken, hij moest ook de juiste sociale omgangsvormen kunnen hanteren. Lang niet iedereen was daartoe in staat. Zo kwam in 1858 de sollicitatie van W. van Roessel ter sprake die al veer-

93. Duinkerken, *Notariaat in overgangstijd*, 121-122.

94. Van der Linden, *Bedenkingen tegen het ontwerp*, 39.

95. Marchant, *Praeadvies*, 3.

96. Barkeij, *De Nederlandsche wetgeving*, 96.

97. Verslag staatscommissie 1870, geciteerd in Barkeij, *De Nederlandsche wetgeving*, 50-51; Marchant, *Praeadvies*, 3.

98. Rapport 1 juli 1892 officier van justitie, benoemingsdossier W.E. Hijink, ARA 2.09.05 MvJ, inv.nr. 6345, nr. 73.

tien jaar kandidaat-notaris was. De officier van justitie noemde hem een braaf man die als brievegaarder de kost verdiende, maar die door zijn stand en opvoeding niet geschikt was voor het notariaat.⁹⁹ Anciënniteit mocht hier niet meer baten. Hoewel braaf en oppassend zou de sollicitant niet de maatschappelijke positie kunnen innemen die van een notaris verwacht mocht worden.

Veel notarissen waren dan ook minimaal uit een burgerlijk middenstandsmilieu afkomstig. De keerzijde hiervan was dat de animo om een standplaats op een klein dorp te bezetten niet altijd even groot was. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de klachten van notaris Ten Pol die in 1875 zijn standplaats naar Teteringen bij Breda had overgebracht. Al snel voelde hij zich er niet thuis want het was een dorp 'zonder conversatie, er woont geen ontvanger, geen geneesheer [...]. Ik houd van gezellig verkeer, zou 's avonds gaarne wat praten of een kaartje leggen'.¹⁰⁰ Eenmaal besloot hij 's avonds naar Breda te gaan. Op de terugweg kon hij echter geen hand voor ogen zien, zodat hij in een sloot belandde die gelukkig droog stond. Ten Pol besloot maar opnieuw te solliciteren.¹⁰¹

2.16. Partijstrijd en onpartijdigheid

De staat stelde niet alleen bepaalde eisen aan de notaris omdat belang werd gehecht aan een goed functionerend notariaat, maar ook omdat de notaris werd gezien als iemand met grote invloed op de maatschappelijke verhoudingen. Vooral op het platteland. Zo zag bijvoorbeeld in 1898 de commissaris der Koningin in Groningen de notaris als een soort plaatselijke gezagsdrager.¹⁰² Een lokale toezichthouder die een aanvulling op de burgemeester vormde.

Dergelijke opvattingen over de notaris als verlengstuk van de overheid konden zijn onpartijdigheid in het gedrag brengen, zeker toen in de jaren 1870 een sterke polarisatie tussen liberalen en confessionelen ontstond. Zo zagen de antirevolutionairen de notarissen als pionnen in handen van de liberale overheid. In een artikel in het antirevolutionaire dagblad *De Standaard* uit oktober 1879 werd flink uitgekapt tegen de notarissen. Het vermeende liberale benoemingsbeleid had volgens de krant 'een politieken oorlog [tot gevolg] die bijna overal door 's Konings notarissen aan de antirevolutionaire partij wordt aangedaan'.¹⁰³ Volgens *De Standaard* waren de notarissen in de kleine dorpen liberale verkiesingsagenten en pioniers van het ongeloof. Zij brachten ideeën mee die geheel vreemd waren aan de belevingswereld van de dorpelingen. Die konden zich echter vaak niet verzetten omdat ze voor de geldhandel helemaal van de notaris afhankelijk waren.¹⁰⁴

De polarisering die in de jaren 1870 begon op te treden, had tot gevolg dat veel notarissen zich uit functies terugtrokken die hun onpartijdigheid konden

99. Brief 15 april 1858 officier van justitie aan procureur-generaal, ARA, 2.09.05 MvJ, inv.nr. 6232, nr. 55.

100. Brieven 14 mei 1876 notaris B.G. ten Pol aan J.A.C.A. van Nispen van Sevenaer, RAG, ANS nr. 80.

101. Ibidem.

102. Brief 1 februari 1898 Commissaris der Koningin aan minister, ARA, 2.09.05 MvJ, inv.nr. 6362, nr. 9.

103. *De Standaard* 31-10-1879, 'Het vrije notariaat'.

104. Ibidem.

schaden. Gedurende een groot deel van de negentiende eeuw waren veel notarissen op het platteland tevens burgemeester – tot de gemeentewet van 1851 dit ambt onverenigbaar verklaarde met het notarisambt – wethouder, raadslid, gemeentesecretaris of lid van Provinciale Staten.¹⁰⁵ Dat zou echter sterk afnemen. Dankzij de studie van H. Felius en H.J. Metselaars naar de leden van Provinciale Staten van Noord-Holland kan dit proces nauwkeuriger in kaart worden gebracht.¹⁰⁶ In tabel 2.6 is per tienjarige periode aangegeven hoeveel zittingsjaren door een notaris werden bezet. De gegevens hebben alleen betrekking op de statenleden die niet voor Amsterdam zitting hadden.¹⁰⁷

Tabel 2.6 Zittingsjaren van notarissen in Provinciale Staten Noord-Holland, met uitzondering van Amsterdam, 1852-1919

	Totaal aantal zittingsjaren	Totaal aantal zittingsjaren van notarissen	%
1852-1861	390	80	20,5
1862-1871	390	75	19,2
1872-1881	390	37	9,5
1882-1891	390	18	4,6
1892-1901	415	36	8,7
1902-1911	430	21	4,9
1912-1919	344	25	7,3

Uit de tabel komen duidelijk de gevolgen van de polarisering van de politieke verhoudingen naar voren. In de jaren 1850 en 1860 hadden er heel wat notarissen zitting in Provinciale Staten. Zij waren vooral afgevaardigd omdat ze tot de plaatselijke notabelen behoorden. Om na 1870 echter nog met succes een gooi naar zetel te doen, werd aansluiting bij een partij steeds meer noodzaak. Voor veel notarissen zal die stap onaantrekkelijk zijn geweest. Partijdigheid in de politiek stond namelijk op gespannen voet met de onpartijdigheid die van een notaris werd verwacht. Het zal voor veel notarissen reden zijn geweest om zich niet meer beschikbaar te stellen voor vertegenwoordigende lichamen.

Natuurlijk bleven er wel notarissen politiek actief, maar die konden op een toenemend onbegrip vanuit het notariaat rekenen. Een onbegrip dat soms omsloeg in tegenwerking, zoals bijvoorbeeld bij notaris Van Dalsum uit Hulst. Deze notaris, zelf Zeeuws statenlid, had in 1913 een artikel in zijn weekblad *De*

105. In alle literatuur over het notariaat op het platteland bekleedden de lokale notarissen dergelijke functies: Bijnen, 'Het Veldhovense notariaat', 32-39; Grootswagers, *Van penneveer tot PC*, 47, 55-57; Joke Korbee en Marcel Walraven, *Een notariaat in de Bommelerwaard* (Ammerzoden 1995) 10; Roes, 'Erven Roes', 24-25, 30, 41-46.

106. H. Felius en H.J. Metselaars, *Noordhollandse statenleden 1840-1919* (s-Gravenhage 1994).

107. Berekend aan de hand van de bijlagen van Felius en Metselaars, *Noordhollandse statenleden*. Van alle 251 Amsterdamse statenleden tussen 1852 en 1919 waren er slechts vier notaris, ofwel 1,6%. Buiten Amsterdam lag dat anders. Daar waren 21 van de 232 statenleden notaris, ofwel 9,1%. Vermoedelijk is het verschil terug te voeren op de omstandigheid dat de gemiddelde Amsterdamse notaris in de plaatselijke sociale stratificatie een lagere plaats innam dan zijn collega's op het platteland.

Volkswil geschreven, getiteld ‘Corruptie in onze Christelijke Regeering?’. Hij uitte hierin zware kritiek op de regering omdat die, naar zijn zeggen, een corrupte daad van Gedeputeerde Staten van Zeeland had toegedeekt. Vanwege dit artikel werd Van Dalsum gewaarschuwd door de Kamer van Toezicht te Middelburg. De kamer achtte het artikel namelijk in strijd met de eer en de waardigheid van het notarisambt.¹⁰⁸

Het optreden van de Middelburgse Kamer van Toezicht deed het nodige stof opwaaien. Zo was bijvoorbeeld Marchant van mening dat Van Dalsum alle recht had om politieke uitspraken te doen. Toch was er binnen het notariaat wel begrip voor de waarschuwing die de kamer had uitgedeeld. Het hoofdbestuur van de Broederschap was van mening dat Van Dalsum wel het recht had om politieke uitspraken te doen, maar achtte het optreden van de kamer toch gerechtvaardigd omdat Van Dalsum zich op onbetamelijke wijze over het hoogste burgerlijke gezag had uitgelaten.¹⁰⁹ De Broederschap was blijkbaar van mening dat notarissen alleen op beschaafde en gematigde wijze aan de politiek mochten deelnemen.

In de negentiende en het begin van de twintigste eeuw zag de notaris zichzelf vooral als een ambtenaar, tot op zekere hoogte vergelijkbaar met de rechter. Het notariaat was de bewaarder van het algemeen vertrouwen en de notaris de vertrouwensman bij allerlei gevoelige (familie-)kwesties. Betrouwbaar en onpartijdig waren de sleutelwoorden waarmee de notaris zichzelf omschreef.

De meeste notarissen waren van behoorlijke komaf. Hoewel de weg naar een positie als kandidaat-notaris voor personen uit de lagere sociale lagen weinig beletselen kende, was het wel moeilijk om een behoorlijke standplaats te bemachtigen. Voor de grote stad of voor de deftige clientèle werden ze vaak ongeschikt geacht omdat ze niet over de benodigde sociale vaardigheden beschikten, terwijl ze voor de minder lucratieve standplaatsen vaak niet in aanmerking kwamen omdat ze niet financieel onafhankelijk waren. Natuurlijk waren er wel kandidaat-notarissen van lagere komaf die uiteindelijk op een aantrekkelijke standplaats werden benoemd maar hun aantal was gering. Voor jongelieden uit de beschaafde middenstand was een financieel aantrekkelijke standplaats daarentegen makkelijker bereikbaar.

De meeste notarissen behoorden tot de lokale elite. Vaak hadden ze zitting in vertegenwoordigende lichamen als de gemeenteraad en Provinciale Staten. Daar waren ze ook geknipt voor omdat tot de jaren 1870 de meest gewaardeerde eigenschappen voor raads- en statenleden onafhankelijkheid, betrouwbaarheid en onpartijdigheid waren. Dat waren nu juist ook de eigenschappen die het notariaat hoog in het vaandel voerde. Door de wijzigingen die na 1870 in de politieke cultuur optraden en waardoor juist steeds meer waardering voor partijdigheid en partijloyaliteit ontstond, trokken de notarissen zich steeds meer terug. Politieke partijdigheid was volgens de gangbare opvatting niet verenigbaar met de onpartijdigheid die hun ambt vroeg.

108. Marchant, *Praeadvies*, 11-13.

109. *Ibidem*.

In het oosten en noorden van Nederland waren de notarissen meestal uit een ander sociaal milieu afkomstig dan elders. Doordat daar in 1811 de eerste generatie notarissen onder de griffiers was gerekruteerd, bestonden er veel banden met de juridische wereld. De notarissen uit deze streken waren bijna allemaal uit de meest vooraanstaande families afkomstig. Vaak lieten ze de zoon die hun zou opvolgen als notaris ook rechten studeren. Hierdoor bestond er in deze streken een afwijkende traditie van de rest van Nederland waar het tamelijk ongevoel was dat notarissen een meesterschap voerden. Overigens was deze traditie rond de eeuwwisseling grotendeels verdwenen.

Hoewel de notarissen geen zeggenschap over de examens hadden, konden ze wel grote invloed uitoefenen op hun opvolgers doordat ze de opleiding zelf in de hand hadden. Vrijwel alle notarissen hadden immers voor hun benoeming jarenlang op een notariuskantoor gewerkt, eerst als klerk en later als kandidaat-notaris. Er bestond een sterke druk tot conformisme die nog versterkt werd door het register dat de in 1904 opgerichte Kamers van Toezicht bijhielden. Deze kamers oefenden ook grote invloed uit op het gedrag van de notarissen. Al te afwijkend sociaal en politiek gedrag wisten ze met een beroep op de eer en de waardigheid van het ambt tamelijk succesvol de kop in te drukken.

Al snel na de invoering van de notariswet organiseerde het notariaat zich. De Broederschap, die voortkwam uit onvrede met de wet, wist als belangenbehartiger geen vuist te maken. Ondanks het grote aantal notarissen dat zich had aangesloten, kon zij in de eerste 70 jaar van haar bestaan op geen enkel succes bogen. De herzieningen van de notariswet in 1878 en 1904 bevatten wel elementen die de Broederschap toejuichte, maar er is geen enkele aanwijzing dat die mede door haar toedoen tot stand waren gekomen.

Hetzelfde kan geconstateerd worden bij de strijd van de Broederschap tegen de zaakwaarnemers. De Broederschap was wel succesvol bij het besmeuren van de reputatie van de zaakwaarnemers, maar slaagde er uiteindelijk niet in om de staat te bewegen de zaakwaarnemers te kortwieken. Voor dit falen zijn verschillende redenen aan te voeren. Allereerst was een zaakwaarnemer gewoon een erkend beroep dat meestal door terzake deskundigen werd uitgeoefend. Verder waren zaakwaarnemers vaak ambtenaren die wat bijverdienden. De staat had er weinig trek in om deze ambtenaren door hogere traktementen te moeten compenseren voor het verlies van hun bijverdiensten.

De staat hield een ferme greep op het benoemingsbeleid. In het grootste deel van de negentiende eeuw was dat beleid nogal eens ondoorzichtig voor buitenstaanders. Vaak drukte de persoonlijke voorkeur van de minister een zwaar stempel op de benoemingen. Vanaf de jaren 1870 kwam er steeds meer kritiek op het met voorrang benoemen van (schoon-)zonen en het onderhands bedelen van standplaatsen. Deze kritiek was vooral uit radicale kringen afkomstig, waartoe in deze jaren naast radicale liberalen ook het antirevolutionaire blad *De Standaard* gerekend mag worden.

Tegen de eeuwwisseling veranderde het beleid. Bijna alle benoemingen vonden nu na open procedures plaats, terwijl de bevoordeling van (schoon-)zonen de meeste scherpe kantjes verloor. In plaats daarvan werden de standplaatsen veel meer via politieke en godsdienstige lijnen verdeeld. Met de gezindte werd

overigens ook vóór 1890 terdege rekening gehouden. De kandidaat-notarissen werden in toenemende mate in verschillende groepen verdeeld. Naast een katholieke en een vrijzinnige groep was er ook een orthodoxe groep. Nu kon de wachttijd per groep wel verschillen, maar binnen de groepen werden de standplaatsen steeds meer op basis van anciënniteit verdeeld.

Het beleid van na de eeuwwisseling ondervond veel minder kritiek dan dat van de jaren 1870 en 1880 hoewel de verschillen op de keper beschouwd helemaal niet zo groot waren. Het verschil zat erin dat enerzijds de criteria die na de eeuwwisseling werden gehanteerd als objectiever werden ervaren en minder omstreden waren, terwijl besloten procedures bijna niet meer voorkwamen. Juist het grote aantal besloten procedures was in de jaren 1870 onder vuur gekomen, maar voor de suggestie die vaak werd gemaakt dat de standplaatsen via kruiwagens werden verdeeld zijn eigenlijk niet zo heel veel aanwijzingen te vinden. Wel kwam er een einde aan de bevoordeling van (schoon-)zonen. Hier zijn de opeenvolgende Ministers van Justitie waarschijnlijk aan de kritiek tegemoet gekomen zonder dat ze zelf van de noodzaak overtuigd waren. Op het departement bleef namelijk nog lang de mening overheersen dat opvolging door (schoon-)zonen de continuïteit van het kantoor ten goede kwam en dus in het belang van de clientèle was.

In dit hoofdstuk zijn verschillende onderwerpen als het belang van godsdienst en het benoemingsbeleid aan de orde gekomen. Om de gevolgen hiervan beter te kunnen bepalen, wordt in het volgende hoofdstuk aandacht besteed aan het notariaat in Nijmegen. Een onderzoek op lokaal niveau biedt bovendien de mogelijkheid zaken te bekijken die anders blijven liggen, zoals bijvoorbeeld de cliënten van de notarissen. Zochten zij inderdaad bij voorkeur een gelijkgezinde notaris op en wat was de sociale positie van de meeste klanten?

3. Het notariaat in Nijmegen, 1842-1920

3.1. Inleiding

Rond 1850 was Nijmegen een typisch provinciestadje met ongeveer 21 000 inwoners. Het grootste deel van de inwoners woonde en werkte op een beperkt grondgebied binnen de stadsmuren. Nijmegen was namelijk een vestingstad. Vanwege een onbelemmerd schootsveld was bebouwing in een ruime straal om de stadsmuren verboden. Pas na de aanneming van de vestingwet in 1874 zou Nijmegen de stadsmuren mogen afbreken. Het zou echter nog tot in de jaren 1890 duren alvorens de uitleg van de stad echt op gang zou komen.¹

De economische structuur van Nijmegen was weinig opmerkelijk. De stad had een regionale marktfunctie en er was enige nijverheid. Grote bedrijven of industrie waren er niet. Voor de middenstand was het garnizoen een belangrijke bron van inkomsten. Ook was de agrarische sector van enig belang. De gemeente Nijmegen bestond namelijk niet alleen uit de stad aan de Waal maar ook uit het Schependom. Dat was een omvangrijk gebied waarin de drie dorpen Hees, Neerbosch en Hatert lagen. Een belangrijk deel van de bevolking in deze dorpen was in de landbouw werkzaam.

Het grootste deel van de Nijmegenaren was katholiek. Tussen 1850 en 1880 bedroeg dat steeds een kleine 70%. Na de uitleg van de stad leidde immigratie van het omringende platteland ertoe dat het aandeel in 1927 tot ongeveer 73% was gestegen. Ondanks het numerieke overwicht van de katholieken zette de protestantse minderheid in veel opzichten de toon. Zo werden de belangrijkste ambten in de rechterlijke macht, in de belastingdienst en in het gemeentebestuur door protestanten bezet. In de gemeenteraad waren rond 1840 negen van de elf raadsleden protestant.²

Dat de protestantse minderheid vaak de lakens uitdeelde, leidde tot een gespannen verhouding met de katholieke meerderheid. Dat kwam tot uitbarsting bij de eerste directe verkiezingen voor de gemeenteraad in 1851. Deze verkiezingen waren uitvloeisel van de nieuwe gemeentewet uit hetzelfde jaar. De gemeentewet bepaalde dat de raad direct gekozen werd door de mannelijke ingezetenen die voor een bepaald bedrag in de directe belastingen waren aangeslagen. Het arme deel van de bevolking, waaronder in Nijmegen veel katholieken voorkwamen, was dus uitgesloten van het kiesrecht.

Tijdens de verkiezingen stond een katholieke kiesvereniging diametraal tegenover een gemengde protestants-katholieke kiesvereniging. Na een felle strijd

1. Zie voor een algemene inleiding Guus Pikkemaat, *Geschiedenis van Nijmegen* ('s-Gravenhage 1988); Joh. de Vries, *Nieuw-Nijmegen 1870-1970: moderne economische geschiedenis van de stad Nijmegen* (Tilburg 1969).

2. Pikkemaat, *Geschiedenis van Nijmegen*, 340.

wist de gemengd protestants-katholieke kiesvereniging de meeste stemmen te verwerven.³ De protestantse minderheid had haar dominante positie veilig weten te stellen. De relatie met de katholieke meerderheid zou echter voor lange tijd verstoord blijven.

Ook in het lokale notariaat overheersten de protestanten. De vier notarissen die Nijmegen in 1844 rijk was, waren allemaal protestant. In dit hoofdstuk zullen naast deze kwestie ook zaken aan de orde komen als de afkomst van de notarissen, hun welstand, het aantal en het soort akten dat ze verleden en de cliënten die ze bedienden. Eerst zal echter een overzicht worden gegeven van de belangrijkste benoemingen in Nijmegen tussen 1842 en 1920. Een compleet overzicht is in bijlage 5 opgenomen.

3.2. De Nijmeegse notarissen

In 1844 telde Nijmegen dus vier protestantse notarissen. Toen in 1849 een van deze notarissen, D.A. van Munster, overleed kwam er op het ministerie van Justitie een verzoekschrift binnen om een katholieke notaris te benoemen.⁴ De procureur-generaal van Gelderland en de gouverneur waren van mening dat er inderdaad een katholiek moest worden benoemd. Nu wilde het toeval dat het ministerie van Justitie tijdelijk werd waargenomen door de Minister van Buitenlandse Zaken, de katholiek L.A. Lightenvelt. Hij nam de adviezen over en droeg een katholieke sollicitant voor. Tot zijn grote verbazing week Willem III echter van de voordracht af en benoemde de protestantse notaris G.J. van Heuven.⁵

Van Heuven was in Nijmegen geen onbekende. Hij was notaris in het nabijgelegen dorp Heumen en had op goede voet gestaan met de overleden notaris en diens familie. In 1852 zou hij met een dochter van zijn voorganger trouwen. Of Van Heuven al in 1849 een huwelijk op het oog had of dat hij bepaalde afspraken met Van Munster had gemaakt is niet bekend, maar in ieder geval had hij zijn zinnen op de vacante standplaats gezet. Om zijn kansen te vergroten had hij zijn broer ingeschakeld die administrateur was van het koninklijk paleis en het domein Het Loo. Van Heuven beschikte dus over de nodige relaties. Alleen hierdoor kan verklaard worden waarom Willem III van de voordracht afweek ten gunste van een onbetekenende notaris in een klein dorpje in het oosten van het land.

De benoeming van Van Heuven leidde tot een conflict tussen Willem III en Lightenvelt. De minister weigerde namelijk het Koninklijk Besluit te contrasigneren, maar doordat in november een kabinetswisseling plaatsvond bleef de schade beperkt. De nieuwe Minister van Justitie, J.T.H. Nedermeyer van Rosenthal, wenste niet te tornen aan de voorkeur van de Koning, maar wilde ook met de katholieke wensen rekening houden. Dat katholiek Nijmegen een gelijkgezinde notaris wilde, vond hij een billijke wens. De minister kwam vervolgens

3. Ibidem, 340-344.

4. ARA, 2.09.01, inv.nr. 4374 index 1849 steekwoord notariaat-personeel. Het verzoekschrift zelf is niet aanwezig.

5. Rapport 25 oktober 1849 nr. 96 van de minister aan de Koning, ARA, 2.09.01 MvJ, inv.nr. 1319.

met een oplossing die vaker in Nijmegen gehanteerd zou worden. Naast de protestant Van Heuven mocht ook de katholieke notaris R.F. Deurvorst uit Didam zijn standplaats naar Nijmegen overbrengen.⁶

Zes jaar later, in 1856, vond opnieuw een dubbelbenoeming plaats na het overlijden van de protestantse notaris W.C. van Elsbroek. Als opvolger werd de protestantse sollicitant met de meeste wachttijd benoemd. Dat was de procureur bij de Nijmeegse arrondissementsrechtbank C. Aldus, die verwachtte als notaris wel zijn vrouw en zes kinderen te kunnen onderhouden.⁷ Tegelijk met Aldus werd de katholieke kandidaat-notaris C.H. Robbers benoemd. Volgens de adviezen die door de rechterlijke autoriteiten werden uitgebracht, rechtvaardigde de bevolkingssamenstelling een tweede katholieke notaris. Daarbij kwam dan nog de slechte reputatie van de enige katholieke notaris. Deurvorst was namelijk inmiddels een keer berispt voor onachtzaamheid en vervolgd voor het opmaken van een valse akte. Van de laatste aanklacht was hij weliswaar vrijgesproken, maar zijn blazoen raakte opnieuw besmet nadat hij als getuige in een ontuchtzaak betrokken was geraakt. De benoeming van een tweede katholieke notaris die wel van onbesproken gedrag was, zou daarom, zo was de verwachting, op veel bijval in katholieke kring kunnen rekenen.⁸

Nog in hetzelfde jaar dat Robbers werd benoemd, vroeg Deurvorst eervol ontslag aan. Nadat dit was verleend, vertrok hij met zijn gezin naar Antwerpen. De zaken waarin hij de afgelopen jaren verwickeld was geraakt, zullen hem waarschijnlijk genoopt hebben om Nijmegen te verlaten. Hoewel de officier van justitie en de procureur-generaal het advies uitbrachten om opnieuw een katholiek te benoemen, legde de minister dit naast zich neer. Volgens minister Van der Brugghen, tot zijn benoeming in 1856 President van de Arrondissementsrechtbank in Nijmegen, was er in Nijmegen maar voor vijf notarissen een behoorlijke broodwinning weggelegd.⁹

In 1860 vond er weer een dubbelbenoeming plaats nadat aan de protestantse notaris J.H.C.A. van Payen eervol ontslag verleend was wegens krankzinnigheid. Het repertorium van Van Payen bevatte veel vooraanstaande protestantse families zodat de algemene opinie was dat er niet alleen een protestant benoemd moest worden, maar ook een die zelf uit een aanzienlijke familie afkomstig was. Om deze reden werd de sollicitant W.C. Böhntlingk benoemd die weliswaar pas zeven jaar kandidaat-notaris was, maar wel over een uitstekende achtergrond en over de nodige relaties in Nijmegen beschikte. Zijn vader was raadslid in Arnhem en zijn schoonvader directeur van de rijksbelastingen in Gelderland. Zijn schoonmoeder was baronesse en had in de omgeving van Nijmegen uitgebreide bezittingen waaronder de heerlijkheid Beek. Verder was Böhntlingk fami-

6. ARA, 2.09.01, inv.nr. 4717, index geheimarchief steekwoord notariaat-personeel 16 november 1849; Rapport 16 november 1849 nr. 9 minister aan de Koning, ARA, 2.09.01 MvJ, inv.nr. 4676; Brief 22 november 1849 nr.111, directeur kabinet des Konings aan de minister, ARA, 2.09.01, inv.nr. 1322.

7. Benoemingsdossier C. Aldus en C.H. Robbers, ARA, 2.09.01 MvJ, inv.nr. 1594, 28 december 1855, nr. 109; 2.09.05, inv.nr. 6220, dossier 89, 29 oktober 1855.

8. Benoemingsdossier C. Aldus en C.H. Robbers, ARA, 2.09.01 MvJ, inv.nr. 1594, 28 december 1855, nr. 109.

9. Rapport 22 juli 1856 minister aan de Koning en rapport 11 juli 1856 procureur-generaal aan de minister, ARA, 2.09.05 MvJ, inv.nr. 6223, nr. 74.

lie van burgemeester F.P. Bijleveld.¹⁰ Naast Böhlingk droeg minister M.H. Godefroi ook de katholieke notaris uit Beuningen R.A.H. Courbois voor. Volgens Godefroi was dat nodig om de katholieke bevolking tevreden te stellen nu de protestant Van Payen door een geloofsgenoot opgevolgd zou worden.¹¹

Na de dubbelbenoeming in 1860 waren er in Nijmegen dus zes notarissen waarvan er vier protestant waren en twee katholiek. Acht jaar later zou deze verhouding weer veranderen. In 1867 overleed namelijk een van de protestantse notarissen. De officier van justitie, de procureur-generaal en de commissaris des Konings adviseerden allemaal om een protestant als opvolger te benoemen. De Minister van Binnenlandse Zaken, J. Heemskerk Azn., die na het overlijden van minister Borret tijdelijk justitie waarnam, ging echter aan deze adviezen voorbij. Hij droeg H.W.C.J. baron van Wijnbergen voor; een katholieke notaris uit Oldenzaal die door de officier als 'niet bijzonder aanbevelingswaardig' was aangemerkt. Zijn vakbekwaamheid zou te wensen overlaten en hij ontbeerde de nodige relaties in Nijmegen.¹²

Dat minister Heemskerk de adviezen uit Nijmegen negeerde, had een politieke achtergrond. Aan het eind van 1867 was er namelijk een toenadering tussen het conservatieve kabinet Van Zuylen-Heemskerk (1866-1868) en conservatieve katholieken op gang gekomen. Het resultaat was een electoraal verbond dat tegen de liberalen was gericht.¹³ Tegen deze achtergrond moet de benoeming van Van Wijnbergen worden geplaatst. De baron was misschien niet de beste kandidaat, maar hij was wel degene met de meest relevante relaties. Zijn sollicitatie ging gepaard met aanbevelingen van diverse vooraanstaande katholieken. Een van hen was het conservatieve Bossche kamerlid F.J.E. van Zinnicq Bergmann.¹⁴ Dat door het inwilligen van dergelijke verzoeken de toenadering tussen het kabinet en de conservatieve katholieken bevorderd werd, was natuurlijk de belangrijkste reden voor Heemskerk om Van Wijnbergen voor te dragen.

Of het negatieve oordeel van de officier van justitie over de vakbekwaamheid van Van Wijnbergen terecht was, is nu niet meer na te gaan maar al spoedig bleek wel dat de baron nauwelijks geïnteresseerd was in het opbouwen van zijn kantoor. In de paar jaar tot zijn eervol ontslag in 1872 verleed hij nooit meer dan 35 akten per jaar. Dat uitzonderlijk lage aantal kan niet alleen aan gebrek aan vakbekwaamheid of het ontbreken van relaties worden toegeschreven. Baron van Wijnbergen was een van die notarissen die het notariaat niet om den brode beoefende maar om het aanzien dat het verschafte. Hij ging liever als notaris door het leven dan als ambteloos burger.

10. Verzoekschrift 31 mei 1860, nr.127, W.C. Böhlingk, ARA, 2.09.01 MvJ, inv.nr. 1734; Nota 10 mei 1860 aan de minister, rapport minister aan de Koning, benoemingsdossier W.C. Böhlingk en R.A.H. Courbois, ARA, 2.09.05 MvJ, inv.nr. 6241, nr. 42.

11. Ibidem, rapport minister aan de Koning.

12. Rapport 3 januari 1868 minister aan de Koning, rapport 24 oktober 1867 officier van justitie aan procureur-generaal, benoemingsdossier H.W.C.J. baron van Wijnbergen, ARA, 2.09.05 MvJ, inv.nr. 6273, nr. 154.

13. De Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit*.

14. Brief 25 december 1867 Van Wijnbergen aan Heemskerk en brief 18 december 1867 Van Zinnicq Bergmann aan Heemskerk, benoemingsdossier Van Wijnbergen, ARA, 2.09.05 MvJ, inv.nr. 6273, nr. 154.

In 1877 werd de protestantse notaris H.P. van Heyst, die in Nijmegen slechts vier jaar kantoor had gehouden, eervol ontslag verleend.¹⁵ De rechterlijke autoriteiten droegen zijn kandidaat-notaris, de protestant J.G. Masman voor omdat zijn bekendheid met de clientèle hem tot de meest geschikte kandidaat zou maken. De commissaris des Konings droeg echter de protestant J. Klaassen voor. Hij was Nijmegenaar en werkte als kandidaat-notaris bij Böhtlingk. De keuze was dus aan de minister van Justitie, de liberaal Smidt. Zonder iemand te raadplegen of er wel voldoende ruimte voor was, besloot de minister beide kandidaten voor te dragen. Door deze dubbelbenoeming was het aantal standplaatsen weer op zes gekomen, waarvan er vier door protestanten werden bezet.¹⁶

Wanneer we de Nijmeegse benoemingen tot 1880 vergelijken met die uit het vorige hoofdstuk dan vallen er een aantal zaken op. Allereerst waren er nogal wat benoemingen van sollicitanten die al notaris waren. Van de dertien benoemden waren er zeven elders notaris, zodat het voor slechts zes van hen de eerste benoeming was. Dat lag beduidend hoger dan in de rest van Nederland. Blijkbaar was Nijmegen een gewilde standplaats en waren de ministers bereid om daar rekening mee te houden. Hierdoor waren de vooruitzichten voor de Nijmeegse kandidaat-notarissen om in hun woonplaats benoemd te worden tamelijk slecht. Van de zes kandidaat-notarissen die in Nijmegen benoemd werden, waren er maar twee in hun woonplaats werkzaam geweest.

In 1883 werd het aantal standplaatsen tot zeven uitgebreid. De belangrijkste reden hiervoor was de bevolkingsgroei en de toenemende welvaart sinds de afbraak van de vestingwallen.¹⁷ Dat de nieuw benoemde jhr. E.F.M. van Rijckevorsel van Kessel katholiek was, sprak ditmaal voor de adviserende autoriteiten vanzelf. Ze maakten er in ieder geval geen woord aan vuil. Met Van Rijckevorsel kwam het aantal katholieke notarissen weer op drie.

Zes jaar later, in 1889, overleed de protestantse notaris Masman. De rechterlijke autoriteiten en de commissaris des Konings waren van oordeel dat Masman door een geloofsgenoot opgevolgd moest worden.¹⁸ Volgens de officier van justitie was dat in Nijmegen gebruikelijk. Niet de bevolkingssamenstelling was doorslaggevend voor de vraag wie benoemd moest worden, maar de vraag wie het meeste van de diensten van de notaris gebruik maakte. Aangezien onder de welgestelden in Nijmegen relatief veel protestanten voorkwamen, lag de keuze volgens hem voor de hand.¹⁹

Hoewel de overwegingen van de officier van justitie zeker hout sneden, gingen ze aan de politieke werkelijkheid voorbij. Na de verkiezingsoverwinning van de katholieken en antirevolutionairen in 1888 trad het eerste christelijke coalitie-kabinet aan. In dit kabinet was de katholiek Ruys de Beerenbrouck minister

15. Notaris H.P. van Heyst was in 1872 C. Aldus opgevolgd.

16. Benoemingsdossier J. Klaassen en J.G. Masman, ARA, 2.09.05 MvJ, inv.nr. 6311, dossier 80. Na het eervol ontslag van baron Van Wijnbergen in 1872 was zijn standplaats opgeheven.

17. Benoemingsdossier T.F.A. Hekking en jhr. E.F.M. van Rijckevorsel van Kessel, ARA, 2.09.05 MvJ, inv.nr. 6323, nr. 2.

18. Benoemingsdossier J.H.R. van Koolwijk, ARA, 2.09.05 MvJ, inv.nr. 6338, nr. 59.

19. Ibidem, rapport 29 juni 1889 officier van justitie aan procureur-generaal.

van Justitie. Aangezien het inmiddels al meer dan twintig jaar geleden was geweest dat een katholiek voor het laatst dit departement had bestuurd, waren de verwachtingen hooggespannen. Het is daarom goed te begrijpen dat de minister een verzoekschrift om een katholieke notaris in Nijmegen te benoemen niet zo maar terzijde wilde schuiven. De minister schreef daarom in zijn rapport aan de Koning dat hij zich wel kon verenigen met de argumenten van de officier van justitie, maar dat hij niet aan de bevolkingssamenstelling van Nijmegen voorbij kon gaan. Hij droeg daarom de katholieke notaris J.H.R. van Koolwijk voor om diens standplaats naar Nijmegen over te brengen.²⁰ In 1897 steeg het aantal standplaatsen van zeven naar acht toen notaris H.J.H. Libourel uit het nabijgelegen dorp Beek toestemming kreeg om zijn standplaats naar Nijmegen over te brengen. Aangezien Libourel katholiek was, steeg het aantal katholieke notarissen tot vijf. In deze verhouding tussen katholieke en protestantse notarissen zou tot 1920 geen verandering meer komen.

Ook na 1880 bestond de meerderheid van de benoemde notarissen uit notarissen die hun standplaats hadden verplaatst. Voor slechts zes van de dertien benoemde notarissen was dit hun eerste benoeming. De ministers bleven de Nijmeegse standplaatsen gebruiken om notarissen promotie te laten maken. Voor veel notarissen bleef de stad aan de Waal ook een aantrekkelijke vestigingsplaats. Kwam dat doordat de kantoren een lucratieve praktijk hadden of oefende de prachtige en al dan niet vermeende gezonde omgeving een bijzondere aantrekkingskracht uit? De laatste factor mag niet onderschat worden. Vooral de zwakke gezondheid van de sollicitanten en de vermeende gezonde lucht werd regelmatig in de strijd geworpen. Zo had notaris Halberstadt in 1875 bij zijn verzoekschrift een doktersverklaring laten opnemen dat hij Gelderse lucht nodig had voor zijn zwakke gestel. Ook een Rotterdamse sollicitant roemde de Gelderse lucht wat de procureur-generaal in zijn rapport aan de minister deed verzoeken dat tegenwoordig iedereen maar naar de heuvelachtige omgeving van Nijmegen wil 'daar in vele streken van ons land het denkbeeld schijnt te bestaan, dat de Geldersche lucht een remedie is tegen alle soorten van krankheden'.²¹

Godsdienstige verschillen speelden van meet af aan een belangrijke rol bij de benoemingen in Nijmegen. Steeds kwam bij benoemingen de vraag naar voren of er rekening moest worden gehouden met de godsdienstige samenstelling van de bevolking of van de clientèle. De gespannen relatie tussen de gezindten in Nijmegen maakte het voor de autoriteiten moeilijk om te kiezen. Verschillende keren werd daarom voor een compromis gekozen: de voordracht van een protestantse en een katholieke kandidaat-notaris.

3.3. De notariële praktijk in Nijmegen

Het aantal notarissen in Nijmegen varieerde tussen vier en acht. Om een eerste indruk te krijgen van de bedrijvigheid op een gemiddeld Nijmeegs notariskan-

20. Ibidem, rapport 17 juli 1889 minister aan de Koning.

21. Verzoekschrift 25 november 1875 nr. 90 W.A. Halberstadt, ARA, 2.09.01 MvJ, inv.nr. 2839.

toor is in tabel 3.1 het gemiddeld aantal akten per vijf jaar aangegeven dat tussen 1843 en 1912 werd verleden. In kolom 2 staat het gemiddeld aantal notarissen per vijfjaarlijkse periode en in kolom 3 het gemiddeld aantal akten. Het aantal akten per jaar is in bijlage 6 opgenomen.

Tabel 3.1 Aantal akten in Nijmegen 1843-1912, vijfjaarlijkse gemiddelden

Jaren	Gem.not.	Gem.akten
1843-47	4,4	218
1848-52	4,6	185
1853-57	5	191
1858-62	5,6	187
1863-67	6	220
1868-72	6	202
1873-77	4,8	240
1878-82	6	229
1883-87	7	242
1888-92	7	270
1893-97	7,2	289
1898-02	8	312
1903-07	8	319
1908-12	8	309

In de jaren 1840 lag het gemiddeld aantal akten op ruim 200. Daarmee konden de Nijmeegse notarissen zich naar eigentijdse maatstaven behoorlijk bedruipen. Door de benoeming van een vijfde notaris liep de bedrijvigheid in de jaren 1850 achteruit. Daarentegen had de instelling van een zesde standplaats in 1860 vreemd genoeg geen negatieve invloed op het aantal verleden akten. In de loop van de jaren 1860 begon het aantal akten zelfs te stijgen zodat rond 1865 de notarissen gemiddeld evenveel akten opstelden als twintig jaar daarvoor, terwijl hun aantal van vier naar zes was gestegen. Vanaf 1880 tot de eeuwwisseling steeg het gemiddeld aantal akten vervolgens door tot ruim 300. De groei was zo sterk dat het aantal notarissen van zes tot acht kon stijgen zonder dat aan de bedrijvigheid afbreuk werd gedaan. Na 1900 stagneerde de groei.

Het aantal akten dat gemiddeld per notaris werd opgemaakt kon het gevolg zijn van een stijgende bevolking of doordat de mensen meer gebruik van de notaris gingen maken. In tabel 3.2 zijn enige gegevens bijeengebracht die hier meer licht op kunnen werpen. In kolom 2 staat de bevolkingsomvang, in kolom 3 het aantal notarissen en in kolom 4 het aantal inwoners per notaris. Kolom 5 geeft per notaris het gemiddeld aantal akten van drie jaar aan waarvan het vermelde jaar het middelste is en kolom 6 vermeldt het aantal akten per 1000 inwoners.

Tabel 3.2 Het aantal inwoners per notaris en het aantal akten per 1000 inwoners, Nijmegen 1850-1920

	Bevolking	Notarissen	bev/not	akten/not	akten/1000 inw
1850	21218	5	4244	162	38
1860	21493	6	3582	170	48
1870	22842	6	3807	202	53
1880	24980	6	4163	232	56
1890	32618	7	4660	265	57
1900	44034	8	5504	314	57
1910	56035	8	7004	312	44
1920	66911	8	8364		

Uit de tabel blijkt dat tot 1870 steeds meer Nijmegenaren hun akten in authentieke vorm lieten opmaken. Het aantal akten per 1000 inwoners steeg tussen 1850 en 1870 van 38 tot 53 terwijl de bevolking nauwelijks groeide. Na 1870 was de stijging van het gemiddeld aantal akten per notaris vooral het gevolg van de bevolkingsgroei die volgde op de ontmanteling van de vestingwallen. De toename van het aantal notarissen hield daar geen gelijke tred mee, zodat in 1910 het aantal inwoners per notaris ten opzichte van 1870 bijna verdubbeld was.

De opmerkelijke toename tot 1870 van het aantal akten per 1000 inwoners is moeilijk te verklaren. Het is mogelijk dat de benoeming van katholieke notarissen ertoe geleid heeft dat een aantal katholieken die voorheen hun akten onderhands lieten opmaken zich nu tot een notaris wendden.

3.4. Welstand

De toenemende bedrijvigheid op de Nijmeegse notariskantoren had uiteraard een gunstig effect op de financiële positie van de notarissen. Om de ontwikkeling van de notariële welstand tussen 1850 en 1920 in kaart te kunnen brengen, zouden vooral gegevens over de inkomens- en vermogenspositie gewenst zijn. Die zijn echter niet beschikbaar. Wel zijn er belastinggegevens voorhanden. Daaraan kleven echter wel enkele bezwaren. Allereerst is er weinig continuïteit. Van 1850 tot 1887 zijn er opgaven van de directe rijksbelastingen en vanaf 1889 gegevens van de plaatselijke belasting op het vermoedelijke inkomen. De plaatselijke belasting had een heel andere grondslag dan de rijksbelastingen. Bovendien werden de grondslagen van de plaatselijke belasting ook nog eens regelmatig bijgesteld. Ondanks deze problemen zijn de gegevens niet onbruikbaar. Met de nodige voorzichtigheid is het wel mogelijk om de relatieve positie van de notarissen binnen de lokale welstandselite vast te stellen.

De belastingaanslagen uit de periode 1851-1880 betroffen de directe rijksbelastingen. Dat waren het personeel, de grondbelasting en het patent. Alleen de eerste belasting is geschikt om de welstand te bepalen. Deze belasting was na-

melijk gebaseerd op uiterlijke kenmerken van welstand als de huurwaarde, de waarde van het meubilair en het aantal knechten en dienstboden.²²

Voor de periode 1890-1920 zijn de aanslagen in de plaatselijke belasting het meest geschikt om de welstand te bepalen. De aanslag werd bepaald op grond van het vermoedelijke inkomen. In de loop der jaren verlaagde de gemeente echter steeds de ondergrens waardoor er steeds meer belastingplichtigen met een kleine aanslag op de lijsten kwamen. Deze verlagingen maken het moeilijk de onderlinge jaren goed te vergelijken.²³ Om deze reden is in tabel 3.3 geprobeerd de relatieve positie van de notarissen te bepalen. Elk peiljaar wordt bekeken hoeveel notarissen tot de 1% hoogst aangeslagenen behoren, hoeveel tot de 2% hoogst aangeslagenen, etc.

Tabel 3.3 Relatieve welstand Nijmeegse notarissen volgens aanslag personele belasting 1854 en 1870 en volgens plaatselijke belasting op het vermoedelijke inkomen 1889-1920/21

	1854	1870	1889	1899	1909	1920/21
1%			1	3	2	7
2%					5	8
3%		1	4	4	6	
4%	1	2			7	
5%			6	5		
6%						
7%						
8%						
9%				6	8	
10%						
13%			7			
21%		3				
22%	2					
23%		5				
25%	3					
26%		6				
27%	4					
41%				7		
61%	5					
n	636	729	2970	4227	5683	16 170

Tussen 1854 en 1920/21 nam de relatieve welstand van de Nijmeegse notarissen sterk toe. In 1920/21 behoorden alle notarissen tot de lokale welstandselite, ter-

22. Een goed overzicht hiervan geeft B. de Vries, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam 1986).

23. Van 2970 aangeslagenen in 1889 tot 16 170 in 1920-21. Bovendien werden de aangeslagenen elk peiljaar stelselmatig hoger aangeslagen. In 1909 kon van een notaris geen aanslag gevonden worden.

wijl dat in 1854 en 1870 niet het geval was. De tabel is echter enigszins misleidend doordat het aantal aangeslagenen tussen 1854 en 1920/21 fors stijgt. Hierdoor bestaat de mogelijkheid dat de notarissen op den duur vanzelf in de bovenste 5% zijn terecht gekomen. Om hierop zicht te krijgen zijn in de onderstaande tabel de absolute plaatsen die ze op de belastinglijsten innamen vermeld. Doordat de belastingplichtigen in 1854 en 1870 individueel aangeslagen werden, is hun positie vrij precies te bepalen. De plaatselijke belasting werkte vanaf 1889 echter met inkomensklassen waarin meerdere personen vielen. Een precieze positionering is daarom voor 1889 en 1899 niet goed mogelijk, terwijl dat door de invoering van steeds meer verfijnde klassen na 1899 wel weer mogelijk is.

Tabel 3.4 Absolute plaats Nijmeegse notarissen op belastinglijsten 1854-1920/21

1854	not	1870	not	1909	not	1920/21	not
27	1	15	1	13	1	33	1
135	1	27	1	46-50	1	48	1
158-59	1	147	1	64-68	1	79	1
168	1	160-61	1	73-90	2	82-83	1
387	1	163	1	115-136	1	117	1
		184	1	176-204	1	125	1
				407-482	1	150-51	1
						186-195	1
636	5	729	6	5683	8	16 170	8

Uit de tabel komt duidelijk naar voren dat de notarissen in 1909 en vooral in 1920/21 zeker niet lager op de belastinglijst stonden dan in 1854 en 1870. Zeker ten opzichte van 1854 stonden de notarissen in 1920/21 beduidend hoger geklasseerd. Tegen de achtergrond van de enorme toename van het aantal aangeslagenen kan de conclusie niet anders luiden dan dat de relatieve welstand van de Nijmeegse notarissen sinds het midden van de negentiende eeuw enorm was gestegen.

De toegenomen welstand was voor een belangrijk deel aan het stijgend aantal akten te danken maar dat was niet hun enige bron van inkomsten. Notarissen hadden uit hoofde van hun werk veel kennis van de lokale financiële verhoudingen. Op de lokale geldmarkt brachten zij de verstrekkers en leners van geld bij elkaar. Iedere notaris had zijn eigen vermogende cliënten voor wie hij geld uitzette. Zo leende bijvoorbeeld de katholieke notaris Courbois Sr. regelmatig geld uit voor de vermogende protestantse advocaat en raadslid W.J.J.G. Most of de rentenierster P.E.H. van der Heyden uit Wyler bij Kleef. Het geld werd meestal uitgeleend aan katholieke boeren uit de omgeving.

Naast deze rol als intermediair op de lokale geldmarkt waren veel notarissen administrateur van vooraanstaande families. Voor deze families inden ze pachten en huren en beheerden de bezittingen. Verder maakte hun bekendheid met de financiële situatie van hun cliënten de notarissen bij uitstek geschikt als plaat-

selijk agent van een verzekeringsmaatschappij. Zo was bijvoorbeeld notaris Robbers in 1870 agent van de Maatschappij van Brandverzekering voor het Koninkrijk der Nederlanden.²⁴ In de peiljaren 1890 en 1910 waren er steeds twee agent-notarissen.

Ook bij het opkomend bankwezen vond het notariaat aansluiting. In plaats dat de banken de notarissen als concurrenten beschouwden, trokken ze hen juist aan als adviseur. Zo was in 1910 Hekking Sr. adviseur van de Geldersche Credietvereniging en was W.E. Hijink agent van de Oranje-Nassau-Hypotheekbank. De Nijmeegse notarissen waren ook actief bij de uitleg van de stad. Zo waren in 1910 Courbois Jr. en T.G. ten Pol respectievelijk secretaris-penningmeester en commissaris bij een exploitatiemaatschappij en een bouwgrondmaatschappij. Al deze functies verwierven de notarissen vooral door hun kennis van de lokale omstandigheden.

3.5. De familie Courbois

Dat de Nijmeegse notarissen tussen 1850 en 1920 steeds nadrukkelijker deel werden van de lokale welstandselite bracht met zich mee dat een aantal van hen zich in een heel ander milieu ging bewegen. Verschillende notarissen zagen hun kinderen in een hoger sociaal milieu trouwen dan waaruit ze zelf afkomstig waren. Rond de eeuwwisseling raakten zo enkele notarissen gelieerd aan de adel.²⁵ Een aardig voorbeeld hiervan is de katholieke familie Courbois waarvan vader tussen 1860 en 1884 notaris was en zoon tussen 1884 en 1927.

Rudolphus Arnoldus Hubertus Courbois werd in 1806 in Nijmegen als zoon van een kazernemeester geboren. Vanaf het midden van de jaren 1820 werkte hij als kantoorbediende op een notariskantoor. Nadat hij begin jaren 1830 kandidaat-notaris was geworden, trouwde hij in 1837 met A.H. van Ulft, een dochter van een niet onbemiddelde schoenmaker.²⁶ Courbois en zijn vrouw waren dus uit (betere) middenstandskringen afkomstig.

In 1851 werd Courbois benoemd tot notaris in Beuningen. Negen jaar later mocht hij na een succesvolle sollicitatie zijn standplaats naar Nijmegen overbrengen. Eenmaal terug in Nijmegen bouwde hij snel een druk kantoor op. Al na een jaar verleed hij gemiddeld meer dan 300 akten waarmee hij duidelijk boven het gemiddelde zat. Naast zijn notarispraktijk had hij ook nog veel werk als mededirecteur van de Geldersche Stoomboot Maatschappij. Deze onderneming was in 1852 door acht Nijmeegse katholieken opgericht.

Courbois was een van de twee katholieke notarissen in Nijmegen. Hij stond bekend als een van de kopstukken van de katholieke beweging. In 1869 was hij voorzitter van de kiesvereniging Recht en Billijkheid voor Allen en in de peilja-

24. Gegevens betreffende zakelijke activiteiten zijn ontleend aan *Bodeboekjes*.

25. Het betreft hier notaris Böhtlingk wiens oudste dochter met M. baron van Randwijk trouwde, de dochter van C.A.E. Courbois die met jhr. J.L.A.A.M. van Rijkevorsel trouwde en de dochter van J. Klaassen die jkvr. L.L. van Rappard als schoonmoeder kreeg.

26. Zijn vader was niet kiesgerechtigd voor de Tweede Kamer maar zijn broer, die deurwaarder en wijnkoopman was, wel. Zijn schoonvader was in 1860 eveneens kiesgerechtigd voor de Tweede Kamer.

ren 1870 en 1880 was hij raadslid. Ongetwijfeld zal een deel van zijn drukke notariële praktijk aan zijn ultramontaanse houding te danken zijn geweest.

Dat Courbois een flink stuk op de sociale ladder was gestegen, blijkt uit de huwelijkspartners van zijn kinderen. Hoewel zijn twee oudste dochters ongehuwd bleven, trouwde zijn jongste dochter met een leraar van de H.B.S. en zijn zoon met de dochter van een architect.

Deze zoon, Christianus Antonius Edmundus Courbois, volgde in 1884 zijn vader als notaris op. Zijn kantoor zou niet zo floreren als dat van zijn vader – zelden zou hij meer dan 300 akten verlijden – maar met zijn andere zakelijke activiteiten zou hij zijn vader wel ruimschoots overtreffen. Allereerst volgde hij zijn vader op als mededirecteur van de stoombootmaatschappij. Daarnaast was hij agent van de Onderlinge Nederlandsche Brandwaarborgmaatschappij en was hij actief in een maatschappij tot exploitatie van onroerende goederen. In het peiljaar 1920 was hij bovendien nog voorzitter-commissaris van de NV Automatic Screw-Works en beherend vennoot van De Nijmeegsche Bankvereniging Van Engelenburg & Schippers. Deze zakelijke activiteiten moeten Courbois Jr. de nodige inkomsten hebben opgeleverd. In 1920/21 werd zijn inkomen namelijk geschat op f 34 400.

Dat Courbois niet alleen financieel tot de lokale top behoorde, blijkt ook uit de andere functies die hij in 1920 bekleedde. Zo was hij bestuurslid van de stichting Volksbelang (een stichting die huizen bouwde), kerkmeester, bestuurslid van de openbare leeszaal en curator van het gymnasium. Al deze functies waren tamelijk onschuldig want in tegenstelling tot zijn vader hield Christianus zich verre van de politiek en andere omstreken zaken.

Courbois en zijn vrouw kregen maar één kind, een dochter. Zij was, in sociaal en financieel opzicht in ieder geval, een aantrekkelijke partij. In 1917 trouwde zij met de katholieke kunstschilder jhr. J.L.A.A.M. van Rijckevorsel. Met dit huwelijk was de familie Courbois in drie generaties vanuit de middenstand in de hoogste plaatselijke kringen beland en dat was vooral aan het notariaat te danken geweest.

3.6. Beroepsmilieu

Een interessante vraag is uit welk beroepsmilieu notarissen afkomstig waren. Kwamen de meeste notarissen uit een notarieel of, wat breder, een ambtelijk milieu of was er eerder sprake van een handels- of nijverheidsmilieu? In tabel 3.5 wordt een overzicht gegeven van de beroepen die de vaders uitoefenden van de Nijmeegse notarissen tussen 1850 en 1910. Een # voor het beroep geeft aan dat de desbetreffende notaris uit Nijmegen afkomstig was en een * dat een ander familielid dan de vader of een lid van de schoonfamilie notaris was.

Tabel 3.5 Beroep vaders Nijmeegse notarissen

1870	1890	1910
# kazernemeester	# notaris	# notaris
* rentmeester	# muziekmeester	# muziekmeester
logementhouder	# goud- zilversmid	* kantonrechter
raadslid Arnhem	* burgemeester	* burgemeester
burgemeester	raadslid Arnhem	notaris
grondeigenaar (adel)	heel- vroedmeester	procureur
	onbekend (adel)	directeur kweekschool
		grootgrondbezitter

Hoewel de waarde van de gegevens betrekkelijk is doordat het maar een kleine groep personen betreft, valt het wel op dat in 1910 vier van de acht notarissen vanuit hun familie met het notariaat bekend waren.²⁷ Iets breder kan gesteld worden dat het ambtelijk milieu overheerste. In 1870 was dat wel wat minder, maar noch in dat jaar noch in een van de andere jaren was er een ander milieu van herkomst dat dominant was dan het ambtelijke.

Verder springt in het oog dat de uit Nijmegen afkomstige notarissen uit de middenstand afkomstig waren. Kazernemeester Courbois hebben we net al ontmoet. Naast hem waren er in 1890 nog notaris T.F.A. Hekking wiens vader muziekmeester was en notaris J. Klaassen wiens vader goud- en zilversmid was. Voor deze Nijmeegse middenstandsfamilies was het notariaat blijkbaar een middel tot sociale stijging. Hoewel niet onbemiddeld gaven zij er de voorkeur aan om hun zonen op relatief goedkope wijze bij een plaatselijk notariskantoor onder te brengen.

Een andere interessante vraag is welke beroepen de zonen van de Nijmeegse notarissen beoefenden. Traden zij in de voetsporen van hun vader of was het notariaat een stap naar beroepen en posities met een hoger aanzien? In de onderstaande tabel zijn de beroepen van de zonen weergegeven voorzover zij in Nijmegen hebben gewoond.²⁸ Het betreft dus meer een impressie dan een representatieve steekproef.

27. Het is zeer waarschijnlijk dat het aantal notarissen met familieleden uit het notarieel milieu sterk zal stijgen wanneer systematisch alle familierelaties, te denken valt aan ooms, neven en zwagers, onderzocht zouden worden.

28. Ik heb mij beperkt tot de zonen die in Nijmegen hebben gewoond, omdat het onderzoek anders zeer tijdrovend zou worden. Uit 1870 waren te weinig gegevens voorhanden.

Tabel 3.6 Beroepen zonen Nijmeegse notarissen

	1890		1910
notaris	3	notaris	2
advocaat	3	advocaat	4
marineofficier		not-advocaat	
griffier		marineofficier	
klerk		klerk	
bediende		bediende	
		boomkweker	

Het merendeel van de zonen trad in de voetsporen van hun vader of zocht em-plooi in de advocatuur. Aangezien ook de beroepen van griffier en klerk hiermee verwant waren, kan wel gesteld worden dat maar weinig zonen hun heil buiten het juridisch of notarieel milieu zochten. De gegevens wijzen op een sterke ver-wevenheid van het notariaat en de advocatuur door familiebanden. Het is een correctie op het beeld dat kan ontstaan door het gering aantal notarissen dat universitair gevormd was. Notariaat en advocatuur waren minder gescheiden werelden dan uit die gegevens afgeleid zou kunnen worden.

3.7. Akten en cliënten

Alle akten die in 1850, 1870, 1890 en 1910 voor de Nijmeegse notarissen werden verleden, zijn door middel van een steekproef onderzocht.²⁹ In de onderstaande tabel is aangegeven welke soort akten werden gepasseerd en welke verschuivin-gen daarin optraden.³⁰

29. De steekproef behelst in 1850 elke vijfde akte en in de andere jaren elke tiende akte.

30. De indeling in categorieën is gelijk aan die welke De Bruijn en Maarschalkerweerd voor hun onderzoek naar Amersfoort hebben gehanteerd, De Bruijn en Maarschalkerweerd, *Waarvan akte*, 153.

Tabel 3.7 Akten door de Nijmeegse notarissen gepasseerd, 1850-1910

	1850		1870		1890		1910	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Veiling	39	25,0	26	20,8	39	21,7	32	12,4
Transport	13	8,3	15	12,0	11	6,1	30	11,7
Hypotheek	13	8,3	15	12,0	37	20,6	45	17,5
Royement	19	12,2	8	6,4	31	17,2	47	18,3
Testament	25	16,0	20	16,0	28	15,6	62	24,1
Inventaris	4	2,6	5	4,0	7	3,9	9	3,5
Huwelijkse voorw.	3	1,9	3	2,4	1	0,6	4	1,6
Huwelijkstoestemming	5	3,2	3	2,4	2	1,1	2	0,8
Boedelscheiding	5	3,2	6	4,8	10	5,6	7	2,7
Vennootschappen			1	0,8	1	0,6	3	1,2
Wisselprotesten	7	4,5	3	2,4				
Volmachten	8	5,1	6	4,8	8	4,4	6	2,3
Overige	15	9,6	14	11,2	5	2,8	10	3,9
Totaal	156		125		180		257	

In alle peiljaren maakten voor een Nijmeegse notaris de akten met betrekking tot veilingen, transporten, hypotheeken, royementen en testamenten het belangrijkste deel van zijn repertorium uit. In 1850 en 1870 behoorde steeds tweederde van alle akten tot deze categorieën en in 1890 en 1910 zelfs ruim 80%. Alle andere akten waren van weinig belang voor het gemiddelde notariskantoor.

Dat de gemeente Nijmegen na de aanneming van de vestingwet in 1874 ging uitbreiden, is goed te zien aan de toename van de akten die met de bouwnijverheid samenhangen. Het aandeel van royementen, transport- en hypotheekakten steeg van 30,4% in 1870 tot 43,9% in 1890 en 47,5% in 1910. Het belang van veilingen daalde daarentegen sterk. Verder namen verschillende kleine categorieën als huwelijkstoestemming, wisselprotesten en volmachten zowel absoluut als relatief in betekenis af.

Door het onderzoek van E.J.L.M. de Bruyn en Ph. Maarschalkerweerd naar het notariaat in Amersfoort is het mogelijk deze stad met Nijmegen te vergelijken.³¹ In tabel 3.8 zijn de vier belangrijkste categorieën weergegeven. De peiljaren voor Amersfoort zijn steeds zeven jaar eerder dan die voor Nijmegen.

31. Ibidem, 53.

Tabel 3.8 Vergelijking tussen de vier belangrijkste soorten akten in Amersfoort en Nijmegen in %

	1843/50	1863/70	1883/90	1903/10
Veilingen				
Amersfoort	28,5	27,3	27,1	11,2
Nijmegen	25,0	20,8	21,7	12,4
Transporten				
Amersfoort	8,1	8,8	8,8	13,5
Nijmegen	8,3	12,0	6,1	11,7
Hypotheeken				
Amersfoort	12,0	8,2	17,4	24,1
Nijmegen	8,3	12,0	20,6	17,5
Testamenten				
Amersfoort	15,3	21,5	17,8	16,7
Nijmegen	16,0	16,0	15,6	24,1

Niettegenstaande enkele variaties ontliepen in beide steden de verschillende categorieën elkaar niet veel. Wel lag het percentage hypotheekakten in 1903 in Amersfoort beduidend hoger dan in Nijmegen. Een eenduidige oorzaak is hiervoor niet te geven. Wel ontwikkelden de categorieën die het meest met de bouwnijverheid te maken hadden zich in Amersfoort hetzelfde als in Nijmegen. Het aandeel van royementen, transport- en hypotheekakten steeg van 25,3% in 1863 tot 37,2% in 1883 en 52,3% in 1903. In Nijmegen was dat, zoals we eerder zagen, vergelijkbaar. Wat ook overeenkwam was het afnemende belang van veilingen.

Dat de gespannen verhouding tussen katholieken en protestanten binnen Nijmegen van invloed zal zijn geweest op de samenstelling van de clientèle van de notarissen zal geen verrassing zijn. De vraag is echter meer wat die gevolgen precies inhielden en hoe die zich ontwikkelden. In de onderstaande tabel is aangegeven hoeveel procent van de clientèle van de protestantse en de katholieke notarissen andersdenkend was. Andersdenkend betekent hier katholieken die bij protestantse notarissen hun akten lieten opmaken en omgekeerd.³² Pas in de loop van 1850 werd de eerste katholieke notaris in Nijmegen benoemd zodat dat jaar bij de kolom katholieke notarissen buiten beschouwing is gelaten.

32. Akten waarbij personen van buiten Nijmegen betrokken waren, zijn buiten beschouwing gelaten evenals akten waarbij personen zonder godsdienst of met een andere gezindte betrokken waren. Alleen protestanten en katholieken zijn in de tabel opgenomen.

Tabel 3.9 Samenstelling cliëntèle protestantse en katholieke notarissen, Nijmegen 1850-1910

	Protestantse notarissen		Katholieke notarissen	
	n	%	n	%
1850	24	30,0		
1870	14	37,8	8	21,6
1890	7	14,0	5	8,8
1910	12	15,6	8	7,3

In alle peiljaren was het aantal protestanten dat een akte bij een katholieke notaris liet opmaken beduidend lager dan andersom. Protestanten zochten dus blijkbaar meer gelijkgezinde notarissen op dan katholieken. Zowel bij protestanten als bij katholieken neemt het aantal dat bij een notaris van een ander kerkgenootschap een akte liet passeren na 1870 zeer sterk af. Blijkbaar kregen de tegenstellingen tussen protestanten en katholieken pas daarna meer gewicht en bleven de conflicten in de jaren 1850 meer beperkt tot de lokale politieke arena.

Hoewel de meeste cliënten niet tot de armste inwoners van Nijmegen zullen hebben behoord, is het niet duidelijk wie precies van de diensten van de notaris gebruikmaakte. Om hier wat zicht op te krijgen is in de onderstaande tabel nagegaan voor welk inkomen de cliënten in het belastingjaar 1909-1910 in de plaatselijke inkomstenbelasting waren ingeschaald.³³ In de eerste kolom zijn de klassen aangegeven waarin de inkomstenbelasting was verdeeld en de daarbij behorende inkomens. In de tweede kolom is de verdeling van alle aangeslagen inwoners over de inkomensklassen vermeld en in de derde en vierde kolom de verdelingen van de cliënten van de protestantse en katholieke notarissen.

33. Cliënten die niet waren aangeslagen zijn buiten beschouwing gelaten, omdat de oorzaak niet altijd in een te laag inkomen gezocht moet worden. Niet zelden waren zij pas in het lopende jaar in Nijmegen komen wonen waardoor ze nog niet waren aangeslagen.

Tabel 3.10 Vermoedelijk inkomen cliënten Nijmeegse notarissen 1909-1910 in guldens

Inkomens- Klasse	Totaal aangeslagenen		Protestantse notarissen		Katholieke notarissen	
	n	%	n	%	n	%
1-5 (500-999)	2738	48,2	9	12,5	25	26,6
6-10 (1000-1999)	1462	25,7	13	18,1	18	19,1
11-15 (1999-3699)	763	13,4	12	16,7	18	19,1
16-20 (3700-6099)	426	7,5	16	22,2	13	13,8
21-28 (6100-10099)	180	3,2	8	11,1	8	8,5
29- (> 10100)	114	2,0	14	19,4	12	12,8
Totaal	5683	100	72	100	94	99,9

De tabel bevestigt het vermoeden dat de notarissen hun diensten vooral aan welvarende Nijmegenaren verleenden. Toch was het aantal cliënten uit de laagste twee inkomensklassen niet te verwaarlozen. Het welstandsverschil in Nijmegen tussen protestanten en katholieken komt duidelijk tot uitdrukking in de verschillen tussen de clientèle van de protestantse en de katholieke notarissen. Het gemiddelde vermoedelijke inkomen van de cliënten van de protestantse notarissen lag beduidend hoger dan dat van de cliënten van de katholieke notarissen.

3.8. De notarissen en het openbaar leven

De meeste Nijmeegse notarissen behoorden tot de lokale elite. Hoewel tot het einde van de negentiende eeuw de absolute top voor hen gesloten bleef, rekenden ze het tot hun taak om allerlei maatschappelijke functies te bekleden. Hiermee toonden ze zich de notabelen die ze op basis van welstand en aanzien ook waren. In tabel 3.11 is opgenomen in welke bestuursfuncties de Nijmeegse notarissen actief waren.³⁴ De functies zijn onderverdeeld in politieke, kerkelijke, charitatief-sociale en onderwijsfuncties. Alle andere bestuursfuncties zijn in de categorie 'overige' opgenomen. Tot 1910 betroffen dat alleen bestuursfuncties van sociëteiten. Achter de naam van de notarissen staat aangegeven of ze protestant of katholiek waren.

34. De gegevens zijn ontleend aan de *Bodeboekjes* waarin vanaf 1890 de besturen van de meeste verenigingen staan vermeld. Voor 1868-1869 is gebruik gemaakt van het *Adresboekje van Nijmegen en het Schependom*.

Tabel 3.11 Bestuursfuncties Nijmeegse notarissen 1868/69-1910

	Politiek	Kerkelijk	Onderwijs	Charitatief/ sociaal	Overige
1868/69					
Aldus(p)	x				
Böhtlingk(p)					x
Heuven(p)		x			
Courbois(k)	xx				
Robbers(k)	x				x
Wijnbergen(k)					
1890					
Böhtlingk(p)					
Halberstadt(p)					x
Klaassen(p)				x	
Courbois(k)				x	
Hekking(k)				x	
Koolwijk(k)					
Rijckevorsel(k)					
1910					
Hijink(p)		x		x	
Leopold(p)					
Maret Tak(p)					
Bruyn(k)				x	
Courbois(k)			x	x	
Hekking(k)			x	x	xx
Koolwijk(k)					
Ten Pol(k)				x	xxx

Rond 1870 waren liefst drie van de zes notarissen politiek actief. De katholieken Courbois en Robbers waren beide raadslid en verbonden aan de katholieke kiesvereniging Recht en Billijkheid voor Allen, terwijl de protestant Aldus bestuurslid was van een protestantse kiesvereniging.³⁵ Tegen de achtergrond van de al langer in Nijmegen bestaande godsdienstige spanningen en tegen de achtergrond van de snel oplopende fricties tussen liberalen en katholieken op nationaal niveau rond 1870, is het nauwelijks voor te stellen dat de onderlinge verstandhouding tussen de Nijmeegse notarissen hier niet onder geleden zal hebben. We weten niet in hoeverre de notarissen het zakelijke van het politieke wisten te scheiden, maar het feit dat in de jaren 1860 het notarishuis werd opgeheven, lijkt erop te wijzen dat ze daar niet in zijn geslaagd. Net als in andere grotere gemeenten hadden de Nijmeegse notarissen namelijk een lokaal waar ze

35. Hieraan kan nog worden toegevoegd dat de protestant Böhtlingk banierdrager van de Nijmeegse vrijmetselaarsloge St. Lodewijk was. De vrijmetselarij had in katholieke kring een zeer slechte reputatie.

hun openbare verkopeningen hielden. Voor de dagelijkse gang van zaken hadden ze een vendumeester in dienst genomen. Vaak was een dergelijke constructie zeer lucratief voor de aangesloten notarissen.³⁶

Nadat de samenwerking in de jaren 1860 was verbroken, verloren de notarissen hun greep op de openbare verkopeningen van roerende goederen. Het notaris-huis werd voortgezet door vader en zoon Teeuwissen die respectievelijk als deur-waarder en vendumeester in het bevolkingsregister waren ingeschreven. Daarnaast waren er nog andere verkooplokalen, zoals in 1880 het Nijmeegsch Verkooplokaal en in 1910 De Munt. De notarissen veilden in verschillende lokalen. Meestal waren dat ad hoc gehuurde achterzaaltjes van cafés. Pas met de oprich-ting in 1905 van de ‘Vereeniging van notarissen in het kanton Nijmegen’ zou er meer samenwerking ontstaan. Op deze vereniging kom ik in het volgende hoofdstuk terug.

Na 1870 trokken de notarissen zich terug uit de lokale politiek. Dat past in de eerder geschetste ontwikkeling dat door het opkomend partijwezen steeds minder ruimte ontstond voor notabelen die op persoonlijke kwaliteiten werden gekozen. Werd voorheen van de notabele raadsleden verondersteld dat ze door hun positie en onafhankelijkheid onpartijdig zouden optreden, tegen het einde van de negentiende eeuw werd juist steeds meer een partijdige opstelling verwacht. Men behoorde partij te kiezen en dat was voor veel notarissen onverenigbaar met de onpartijdigheid die van hen als notaris werd verwacht. Door de veranderinge aard van de politiek konden politieke activiteiten tot een partijdige reputatie leiden.

De Nijmeegse notarissen oefenden daarom na 1870 hun bestuurlijke aspiraties vooral in het charitatieve en sociale vlak uit. Daar konden ze hun positie als notabele nog onbekommerd etaleren. In 1910 bekleedden ze bijvoorbeeld bestuursfuncties bij het burgerlijk armbestuur, de ambachtsschool, de stichting ‘Volksbelang’ en woningbouwvereniging ‘De Toekomst’. Een enkele notaris was actief in een vereniging met een meer uitgesproken profiel zoals Hekking die ondervoorzitter was van de goed katholieke vereniging ‘Geloof en Wetenschap’. Hiermee was hij een uitzondering want in het algemeen ambieerden katholieke notarissen in Nijmegen geen bestuursfuncties in katholieke verenigingen. Blijkbaar vonden ze dat niet goed verenigbaar met de onpartijdigheid die van hen verwacht werd.

De sterke toename van het aantal bestuursfuncties na 1890 was het gevolg van een toenemende interesse van de notarissen zelf, maar ook van een toenemende vraag vanuit de verenigingen. De sterk stijgende welstand van de notarissen zal ze vermoedelijk aantrekkelijk hebben gemaakt voor veel verenigingen. Verder zal de vraag naar notabele bestuurders fors zijn toegenomen door het sterk expanderende verenigingsleven na 1880. Het sterk groeiende verenigingsleven wordt vaak geassocieerd met de opkomende verzuiling, maar naast de confessionele organisaties ontstonden er ook veel neutrale organisaties zoals de

36. Het ‘locaal der notarissen’, zoals dat in verschillende akten werd genoemd (bijvoorbeeld GAN, OSAN, notarieel archief, notaris Deurvorst, akte 32, 31-4-1850) was in 1850 gevestigd in de Scheidemakersgas. Op het adres was E.G. Koppel als vendumeester ingeschreven. In verschillende akten kwam Koppel ook voor als ‘aanlegger van openbare erfhuizen’.

‘Vereeniging tot verfraaiing van Nijmegen en het Schependom’ en ‘Nijmegen Vooruit’ dat het toerisme wilde bevorderen. Aangezien deze verenigingen geen katholieke tegenhangers hadden, konden de katholieke notarissen zonder veel problemen in het bestuur zitting nemen.

Nijmegen was een gewilde standplaats. De stad had een behoorlijke praktijk te bieden, een aantrekkelijk landschap en een sociale omgeving waar het blijkbaar prettig toeven was. Dit waren wel de belangrijkste overwegingen waarom veel notarissen op vacante Nijmeegse standplaatsen solliciteerden. Verschillende ministers, die voorstander van het verplaatsen van notarissen waren, erkenden de aantrekkelijkheid van Nijmegen en beschouwden de stad aan de Waal als het eindpunt van een notariële carrière.

Het Nijmeegs notarisambt werd in de loop der jaren almaar lucratiever. De belangrijkste oorzaak was dat de uitbreiding van het aantal standplaatsen achterbleef bij de bevolkingsgroei terwijl het gemiddelde aantal akten dat de inwoners verleden ongeveer gelijk bleef. Het resultaat was dat de notarissen de lokale sociale ladder snel beklommen. Behoorde de notaris al in de jaren 1850 tot de meer gegoeden, de echte top bleef vooralsnog gesloten. Dat was in 1920 wel veranderd. Bijna alle notarissen behoorden toen tot de meest vooraanstaande ingezetenen.

Hoewel sommige Nijmeegse notarissen uit de middenstand afkomstig waren, overheerste het gegoede ambtelijke milieu. Ook met de juridische wereld waren er banden. Verschillende zonen gingen rechten studeren wat doet vermoeden dat nogal wat notarissen een rechtsgeleerd familielid hadden.

Aan het belang van godsdienst voor de notariële praktijk in Nijmegen kan nauwelijks getwijfeld worden. Zowel bij benoemingen als bij de notariskeuze door de inwoners speelde gezindte een doorslaggevende rol. Vooral vanaf 1870 kozen de Nijmegenaren in toenemende mate een gelijkgezinde notaris. Hierdoor ontstond een duidelijk verschil tussen de clientèle van een protestantse en een katholieke notaris. De cliënten van de eerste waren bemiddelder dan die van de laatste.

In het benoemingsbeleid zijn de algemene ontwikkelingen goed herkenbaar. Gezindte was al direct vanaf 1842 het belangrijkste criterium bij benoemingen maar daarnaast zagen we ook regelmatig andere elementen opduiken als persoonlijke invloed, politieke relaties en sociale afkomst. Na 1880 werd steeds meer gelet op de samenstelling van de bevolking of de clientèle. Hierdoor kwam de nadruk nog sterker op de gezindte van de sollicitanten te liggen.

De Nijmeegse notarissen wisten zich goed aan de veranderende omstandigheden aan te passen. De groei van de stad leverde natuurlijk alleen maar voordelen op. Sommige notarissen participeerden zelfs in maatschappijen die zich bezighielden met de uitleg van de stad. Ook de mogelijk nadelige effecten van de opkomst van het bank- en hypotheekwezen wisten ze te beperken door bijvoorbeeld als adviseur op te treden. Hetzelfde gebeurde bij de opkomst van het verzekeringswezen.

De notarissen in Nijmegen waren typische notabelen. Het was dan ook vanzelfsprekend dat ze zitting hadden in allerlei besturen. Aanvankelijk waren en-

kele notarissen ook politiek actief maar gezien de gespannen verhoudingen tussen katholieken en protestanten raakte dat al snel omstrede. Bovendien leden ook de onderlinge relaties daaronder. Na 1870 hadden de Nijmeegse notarissen zich dan ook, net als elders, uit de politiek teruggetrokken. De meesten bekleedden wel, zoals het notabelen betaamde, allerlei bestuurslidmaatschappen op sociaal en charitatief terrein.

4. Notariaat tussen groei en krimp, 1920-1970

4.1. Het notariaat tot de Tweede Wereldoorlog

Aan het einde van de negentiende eeuw begon de Nederlandse samenleving in snel tempo te veranderen. Vanaf de jaren 1860 kwam er een economische ontwikkeling op gang die het beste als moderne economische groei getypeerd kan worden. De belangrijkste kenmerken hiervan zijn inkomensgroei, urbanisatie en een afnemend belang van de landbouw ten gunste van industrie en diensten.¹ Zo steeg de urbanisatiegraad van 29% in 1849 tot 41% in 1909.² De concentratie van bevolking en economische activiteiten in de steden kreeg verder reliëf door de agrarische depressie tussen 1882 en 1896. Deze crisis was het gevolg van de massale import van goedkoop graan uit Noord-Amerika waardoor de landbouwprijzen sterk daalden en de landbouwproductie stagneerde.³ De inkomens in de landbouw kwamen daardoor sterk onder druk te staan. Een van de gevolgen hiervan was dat het aandeel van de landbouw in de werkgelegenheid daalde van 40,4% in 1859 tot 30,4% in 1909 en 23,5% in 1920.⁴

Tussen het midden van de negentiende eeuw en 1920 was de structuur en het aanzicht van de Nederlandse economie ingrijpend gewijzigd. Dat zou zich ook daarna voortzetten. Zo daalde het aandeel van de beroepsbevolking werkzaam in de landbouw verder tot 10,7% in 1960 en nam het aandeel van de bevolking woonachtig in gemeenten met minder dan 20 000 inwoners af van 54,4% in 1920 tot 38,4% in 1968.⁵ Al deze veranderingen gingen gepaard met een grote bevolkingsgroei. Bedroeg de Nederlandse bevolking in 1900 nog 5,1 miljoen inwoners, in 1920 was dat al tot 6,8 miljoen gestegen en in 1950 tot 10 miljoen.⁶

De transformatie van de Nederlandse samenleving ging aan het notariaat niet voorbij. Alleen al de enorme bevolkingsgroei legde het notariaat geen windeieren. Zoals uit de onderstaande tabel blijkt, bleef de toename van het aantal standplaatsen namelijk ver achter bij de bevolkingsgroei. Hierdoor steeg het aantal inwoners per standplaats van 4997 in 1879 tot 8018 in 1920 en 10332 in 1940 (zie ook bijlage 7 en 8).

1. Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (z.p. 2000), 343.

2. Ibidem, 354.

3. Ibidem, 359, 363.

4. Ibidem 353; Joh. de Vries, *De Nederlandse economie tijdens de 20ste eeuw* (Bussum 1977) 14.

5. Ibidem, 14, 38.

6. E.W. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Bussum 1981) 124-125.

Tabel 4.1 Aantal standplaatsen en aantal inwoners per standplaats, 1879-1940

	Standplaatsen	Aantal inwoners per standplaats	Aantal akten per notaris	Aantal akten per 1000 inwoners
1879	803	4997		
1889	814	5542	199	35,8
1900	833	6127	216	35,3
1910	838	6991	254	36,3
1920	852	8018	424	52,8
1930	855	9160	334	36,4
1940	855	10332	269	26,0

Het stijgend aantal akten per notaris laat zien dat de notarissen er tussen 1889 en 1940 duidelijk op vooruit waren gegaan. De toename was niet gevolg van een stijgende vraag naar notariële diensten. Die bleef tamelijk constant rond de 36 akten per 1000 inwoners schommelen, met een uitschieter naar boven in 1920 en een uitschieter naar beneden in 1940. Of het totale notariële inkomen ook steeg, blijft echter onduidelijk. De notaris was voor zijn inkomen immers niet alleen afhankelijk van het aantal akten dat hij verleed. Eerder zagen we dat notarissen ook actief waren in de geldhandel of als administrateur voor vermogende families. De economische transformatie, de groei van de steden en de expansie van de dienstensector zorgden er echter voor dat de notaris juist op deze terreinen steeds meer concurrentie zou ondervinden van nieuwe beroepen als accountants en belastingadviseurs. Zo was er sprake van twee ontwikkelingen met tegengestelde effecten voor de werkring en het inkomen van de notaris. Enerzijds steeg het aantal akten, maar anderzijds was er sprake van functieverlies.

Naast deze structurele ontwikkelingen waren er de conjuncturele schommelingen van het economisch leven. Vooral een beroep als het notariaat was hiervoor gevoelig. Een groot deel van de akten die de notarissen verleeden, had namelijk betrekking op conjunctuurgevoelige zaken. Zo profiteerden de notarissen van de overwegend gunstige conjunctuur na het einde van de Eerste Wereldoorlog en zagen ze hun inkomsten teruglopen tijdens de depressie van de jaren 1930.

De wettelijke basis van het notariaat bleef tijdens het Interbellum, de periode tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog, nagenoeg onveranderd. De enige belangrijke wijziging van de notariswet dateert uit 1931 toen het de notarissen verboden werd nog langer als bankier of kassier op te treden. Verder werd een boekhouding van praktijk- en privé-vermogen verplicht. Een Centraal Bureau van Bijstand ging hierop toezicht houden. Aanleiding hiervoor waren verscheidene faillissementen van notarissen als gevolg van ondoorzichtige boekhoudingen of het onverantwoord omgaan met toevertrouwde gelden. Bovendien was door de opkomst van het bankwezen het belang van de notaris voor een goed functionerende geldhandel flink afgenomen, waardoor een wettelijke beperking van zijn bancaire activiteiten zonder veel risico kon worden doorgevoerd. Zou een dergelijk verbod enkele decennia daarvoor zijn afgekondigd, dan zou met

name de geldhandel op het platteland ernstig zijn ontregeld. In de jaren 1920 bestond dat gevaar niet meer.

Tijdens het Interbellum kwamen er regelmatig enige zaken aan de orde waarvoor geen bevredigende oplossing kon worden gevonden. Een van deze zaken betrof de vraag of vrouwen tot notaris konden worden benoemd. In het begin van de twintigste eeuw waren enkele vrouwen tot het corps van kandidaat-notarissen toegetreden waarna natuurlijk de vraag actueel werd of ze op den duur ook hun eigen kantoor zouden kunnen beginnen. Dat stuitte echter op flinke weerstand. Zo pragmatisch als vrouwen namelijk tot het staatsexamen waren toegelaten, zo principieel zou de discussie over hun toelating tot het notariaat worden gevoerd.

Een andere kwestie die slepend dreigde te worden, was de vraag of er een notarieel pensioenfonds moest worden opgericht en in welke vorm dat dan diende te gebeuren. Nadat de wetwijziging van 1904 de notaris elke beschikking over zijn protocol had ontnomen, was de pensioen kwestie steeds belangrijker geworden. Het protocol had immers tot dan toe voor menig notaris als een oudedagsvoorziening dienst gedaan.

Het eerste plan voor een notarieel pensioenfonds werd in 1915 op een buitengewone vergadering van de Broederschap gepresenteerd.⁷ Dat de notarissen volgens dit plan op 70-jarige leeftijd met pensioen zouden gaan, ontlokte nauwelijks kritiek aan de vergadering. De vraag echter of de staat een bijdrage zou moeten leveren, leidde tot een levendig debat. Sommige notarissen waren van mening dat hun ambtelijke status een staatsbijdrage veronderstelde, maar andere notarissen waren bang dat dit een eerste stap op weg naar het staatsnotariaat zou betekenen. De uitkomst was dat een staatspensioen onwenselijk werd geacht.

Door het verwerpen van het staatspensioen werd het moeilijker een notarieel pensioen te realiseren. In 1921 werd op een nieuwe vergadering van de Broederschap de vraag besproken of het notariaat een eigen pensioenfonds zou moeten oprichten of dat aansluiting bij een levensverzekering gezocht moest worden. Opnieuw kwamen de notarissen er niet uit. Een jaar later bleek na een onderzoek door het hoofdbestuur dat slechts 25% van de ondervraagden voor deelname aan een pensioenfonds was. Hiermee werd de discussie voor enkele jaren gesloten.

In 1929 besloot het hoofdbestuur opnieuw de meningen onder de notarissen te peilen. De respons was bedroevend. Van de 777 aangeschreven notarissen reageerden er slechts 298 waarvan er maar 186 in beginsel bereid waren om deel te nemen aan een notarieel pensioenfonds.⁸ Veel animo bleek er dus niet te zijn. Of het pensioenfonds nu van staatswege georganiseerd zou worden of vanuit het notariaat maakte weinig uit. De meeste notarissen dopten liever hun eigen boontjes.

7. De Lange, *De geschiedenis van de Broederschap*, 80, 89-90, 97-98, 105, 111, 126.

8. *Ibidem*.

Een andere zaak waaraan regelmatig aandacht werd geschonken, betrof de wenselijkheid van een universitaire notariële studie.⁹ Hier zouden de voor- en tegenstanders elkaar uiteindelijk wel weten te vinden. Eerder zagen we dat over een academische opleiding eigenlijk al vanaf de invoering van de notariswet in 1842 werd gesproken. Volgens de voorstanders zou een academische vorming de persoonlijke ontwikkeling bevorderen en een brede juridische scholing opleveren waardoor de kwaliteit van de dienstverlening zou worden vergroot. De tegenstanders wezen vooral op een dreigende beperkte toegankelijkheid tot het notariaat. Omdat veel notarissen zelf in de praktijk waren gevormd, bestond er binnen het notariaat een sterke neiging om de zaken maar bij het oude te laten.

Deze problematiek speelde overigens niet alleen onder notarissen. Ook onder accountants werd een soortgelijke discussie gevoerd. De meeste aankomende accountants volgden namelijk lessen bij particuliere opleiders waardoor het vak vooral jongelui uit de kleine burgerij trok.¹⁰ Net als bij de notarissen botste ook hier het verlangen naar een universitaire studie op de wens het beroep toegankelijk te houden. Onder de accountants was het aantal voorstanders van een universitaire studie echter geringer dan onder notarissen.

Om uit de impasse te geraken, besloten het hoofdbestuur van de Broederschap der Notarissen en het hoofdbestuur van Broederschap der Candidaat-Notarissen in 1931 om een commissie op te richten die de mogelijkheden tot een universitaire opleiding zou gaan onderzoeken. Een jaar later rapporteerde de commissie dat een academische opleiding voor notarissen die zou aansluiten bij de rechtenstudie gewenst was. Maar, en hiermee werd de angel uit het debat getrokken, de universitaire examens zouden verplicht zijn, terwijl de universitaire opleiding facultatief zou zijn. Degenen die zich thuis wilden voorbereiden, konden dat dus blijven doen. Dat de meerderheid van de vergadering die het rapport besprak de strekking goedkeurde, zal dan ook niemand verbaasd hebben.

Met het rapport zou uiteindelijk niets gedaan worden, maar de inhoud was wel een teken van veranderende tijden. Immers, terwijl in de negentiende eeuw de meeste particuliere opleiders kandidaat-notarissen of notarissen waren, ontstonden er in het begin van twintigste eeuw fulltime opleidingen als de notariaatsschool van A.R. de Bruijn in Utrecht. Daarnaast werden er vanuit de universiteiten enkele initiatieven genomen. In 1937 werd in Leiden een stichting tot bevordering der universitaire opleiding van kandidaat-notarissen en belastingambtenaren opgericht en een jaar later werd Pitlo benoemd tot lector aan de Gemeentelijke Universiteit.¹¹

Een slepende kwestie bleef de bestrijding van de zaakwaarnemers. De Broederschap bleef hierin zeer actief en benaderde regelmatig ministers, kamerleden en hoge ambtenaren over dit onderwerp. De Broederschap probeerde met name te bereiken dat onroerend goed alleen nog bij authentieke akte geleverd mocht worden en dat uitsluitend notarissen bevoegd zouden zijn tot het houden van

9. Ibidem, 140-143.

10. P.E. de Hen, J.G. Berendsen en J.W. Schoonderbeek, *Hoofdstukken uit de geschiedenis van het Nederlandse accountantsberoep na 1935* (Assen 1995) 3-5.

11. Polak, *De strijd*, 45-46.

openbare verkopen van onroerend goed. Inmiddels waren veel meer politici de zaak van de notarissen toegedaan dan enkele decennia daarvoor. In 1922 was er zelfs sprake van een wetsontwerp waardoor alleen notarissen in het openbaar onroerend goed mochten verkopen. Het zou echter niet in behandeling worden genomen.¹²

De belangrijkste reden waarom een doorbraak in het voordeel van het notariaat uitbleef, was de eis van de overheid dat de notarissen in ruil voor een uitbreiding van hun monopolie waarborgen zouden geven over de hoogte van de tarieven. Deze koppeling riep veel ontevredenheid op onder de notarissen. Hoewel in 1927 een meerderheid zich bereid toonde om een toezicht op de tarieven te accepteren in ruil voor de invoering van de verplichte authentieke transportakte, was er ook een belangrijke minderheid die hier tegen bleef. Ook het hoofdbestuur was tegen de koppeling, zodat de zaak op de lange baan werd geschoven.¹³

Inmiddels was er een ontwikkeling gaande die uiteindelijk zou leiden tot een uniform tarief voor het hele land. In 1928 was besloten om de vaststelling van de notariële tarieven aan de onderafdelingen van de Broederschap, de ringen, over te laten. Om zoveel mogelijk gelijke tarieven te verkrijgen, was er een Algemeene Permanente Tarief-Commissie ingesteld. Deze commissie bracht zelf advies uit over de tarieven van bijvoorbeeld hypotheke en boedelscheidingen. Deze adviezen werden steeds vaker door de ringen overgenomen en bindend verklaard waardoor er langzaam een uniform tarief ontstond.¹⁴

Met deze ontwikkeling naar een algemeen tarief kalfde het verzet tegen toezicht op de tarieven van staatswege langzaam af. Aan het einde van de jaren 1930 was het hoofdbestuur van de Broederschap daarom wel bereid om een wettelijke regeling van de tarieven te accepteren in ruil voor de authentieke transportakte. In 1937 ging de algemene vergadering hiermee akkoord waarna de Broederschap zo'n succesvolle lobby op poten zette dat het onderwerp binnen de kortste keren op de politieke agenda stond. Het resultaat was dat er in 1939 een staatscommissie werd ingesteld die een wettelijke basis van de tarieven moest gaan ontwerpen.¹⁵ De inval van het Duitse leger in mei 1940 verhinderde echter dat de commissie verslag van haar bevindingen kon doen.

Lobbyen ging de Broederschap in het Interbellum duidelijk beter af dan in de periode daarvoor. Al in 1917 had zij zich met succes geroerd bij de herziening van de registratiewet. Bij deze herziening dreigde namelijk het monopolie van notarissen, deurwaarders en griffiers op het houden van openbare verkopen van roerende goederen te verdwijnen. Na veel ophef van notariële zijde bleef het monopolie gehandhaafd voor notarissen en deurwaarders. De griffiers verloren hun bevoegdheid daarentegen wel.¹⁶

Waarom de Broederschap na 1920 een gewilliger oor vond bij de overheid is moeilijk na te gaan. In ieder geval kon zij zich erop beroemen dat ze de mening

12. De Lange, *De geschiedenis van de Broederschap*, 110, 115.

13. *Ibidem*, 115, 118-121.

14. *Ibidem*, 124, 137.

15. *Ibidem*, 144-149.

16. H.C. Ittmann, *De registratiewet 1917* (Arnhem 1924) 399-403.

van het hele notariaat vertolkte. Nagenoeg alle notarissen waren namelijk lid. Slechts een enkeling wenste zich niet aan te sluiten. Dat was opvallend, want hoewel veel vrije beroepen een beroepsvereniging kenden, waren er maar weinig met zo'n hoge organisatiegraad. Bovendien kenden sommige beroepen, zoals de accountants, meerdere beroepsverenigingen terwijl het notariaat met één mond sprak.

4.2. Banken, hypotheke en kredietverstrekking

In de jaren 1860 vond een zogenaamde Gründungselle plaats toen in korte tijd een twaalfstal algemene of, zoals ze toen ook wel werden genoemd, handelsbanken werden opgericht. Deze banken hadden als doel het aantrekken van geldmiddelen om daarmee vervolgens kredieten te verstrekken. Het meest opmerkelijke was dat deze nieuwe banken allemaal naamloze vennootschappen waren. Ze zouden in de daarop volgende decennia nog door veel andere NV-banken worden gevolgd.¹⁷

Tot de opkomst van het moderne bankwezen waren in de meeste steden vooral kassiers actief die gelden tegen provisie in bewaring namen. Met deze gelden verrichtten ze betalingen voor hun cliënten. Ook incasseerden ze voor hen. Oorspronkelijk gebruikten de kassiers de gelden niet voor kredietverstrekking maar dat veranderde al snel zodat het onderscheid met bankiers verwaterde. Het kenmerkende onderscheid tussen bankiers en kassiers was namelijk dat eerstgenoemden de hun toevertrouwde gelden wel als krediet uitleenden.¹⁸

Ook veel notarissen waren als kassier of bankier actief. Zo werd bijvoorbeeld in 1918 in Groningen J.F. de Ruyter de Wildt tot notaris benoemd. Hij was ook bankdirecteur. De Commissaris der Koningin had hierover zijn bedenkingen. Hij achtte het gevaar niet denkbeeldig dat de klanten van de bank naar het notariskantoor zouden worden gedirigeerd.¹⁹ Voor sommige notarissen werd bijzaak hoofdzaak, zoals bij notaris B.W. Blijdenstein uit wiens geldhandel een van de grootste banken, de Twentsche Bankvereniging, zou groeien.²⁰ Overigens was de geldhandel niet alleen voor veel notarissen een belangrijke nevenactiviteit. Ook veel kassiers combineerden hun financiële activiteiten met andere zaken zoals de handel in granen of andere producten.²¹

Voor de NV-banken die vanaf de jaren 1860 werden opgericht, was de geldhandel geen neven- maar hoofdbedrijf. Toch bleef de verspreiding van de banken aanvankelijk beperkt. Pas na de eeuwwisseling zouden de algemene banken bijkantoren openen in de provinciesteden. Echt doorbreken zouden ze pas in

17. J. Kymmell, *Geschiedenis van de algemene banken in Nederland 1860-1914* (2dln; Amsterdam 1996) II, 11, 14-15.

18. C.A.M. Wijtvliet, *Expansie en dynamiek. De ontwikkeling van het Nederlandse handelsbankwezen 1860-1914* (z.p. 1993) 14-16.

19. Benoemingsdossier J.F. de Ruyter de Wildt, ARA, 2.09.22 MvJ, inv.nr.16065, nr. 36.

20. P.L. Nève, 'Notaris mr. B.W. Blijdenstein Jr. te Enschede (1811-1866) een der "grootouders" van de ABN AMRO Bank N.V.', *Ponder* nr. 6 (1999) 8-9.

21. J. Jonker, 'The alternative road to modernity: banking and currency, 1814-1914', in: M. 't Hart, J. Jonker en J.L. van Zanden, *A financial history of The Netherlands* (Cambridge 1997) 94-123, aldaar 98.

de jaren tussen 1900 en 1920.²² Een belangrijke oorzaak hiervan was dat in Nederland een groot deel van de liquide middelen op de prolongatiemarkt, de markt voor het effectenkrediet, werd uitgezet. Pas na de sluiting van de effectenbeurs bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verloor deze markt zijn belang. Sindsdien waren de banken beter in staat liquide middelen aan te trekken.²³

Door de langzame verspreiding van het bankwezen konden de notarissen nog lang een belangrijke rol in de geldhandel spelen. Op het platteland werden veel liquide middelen die voor belegging werden aangewend via de notaris in een hypothecaire lening of op de prolongatiemarkt uitgezet.²⁴ Sommige notarissen beperkten hun rol niet tot intermediair, maar traden ook op als bankier. Anderen gingen nog een stap verder en leenden zelfs geld bij kredietverenigingen om dat vervolgens weer tegen een hogere rente uit te lenen.²⁵

Het was niet alleen onbekendheid met het fenomeen bankiers en kassiers dat veel mensen op het platteland deed besluiten geld via de notaris te beleggen of te lenen, het was ook financieel aantrekkelijk. Zo bleek bijvoorbeeld uit een in 1886 ingesteld onderzoek naar de toestand van de Nederlandse landbouw dat particulieren vaak 4% rekenden voor kredieten, notarissen 5% en kassiers 6%.²⁶ Uit eenzelfde soort onderzoek dat twintig jaar later werd gehouden, bleek dat de notaris ook bij het afsluiten van een hypotheek relatief goedkoop was. Particulieren rekenden weliswaar geen provisie terwijl notarissen 0,25 tot 1% vroegen, maar daar stond tegenover dat veel notarissen de benodigde akte gratis verleden. Hypotheekbanken daarentegen vroegen 1% provisie terwijl daar de kosten voor de akte en de taxatie nog bijkwamen.²⁷ Vooral om deze feiten beoordeelde het eerstgenoemde onderzoek de rol van de notaris in de geldhandel positief. Het zou bovendien aan de notaris te danken zijn dat er op het platteland in Nederland nauwelijks woeker voorkwam.²⁸

De omvang van de geldhandel van de notarissen op het platteland kon behoorlijk groot zijn. Hierdoor genoten ze ook bepaalde voorrechten die hun handel vergemakkelijkte. Zo mochten bijvoorbeeld verschillende notarissen in Noord-Holland en Friesland hun wissels bij een agentschap van De Nederlandsche Bank in disconto geven. Dat hield in dat een notaris zijn vorderingen aan DNB verkocht. In bankkringen werden deze aangekochte vorderingen ook wel 'notaris papier' genoemd.²⁹

22. J.L. van Zanden, 'Old rules, new conditions, 1914-1940', in: 't Hart, *A financial history*, 124-151, aldaar 128.

23. Kymmell, *Geschiedenis van de algemene banken*, 172; Van Zanden, 'Old rules, new conditions', 124-125.

24. Kymmell, *Geschiedenis van de algemene banken*, 172.

25. Ibidem.

26. *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland, ingesteld door de landbouwcommissie benoemd bij K.B. van 18 september 1886* (1890) 35.

27. *Rapport betreffende het landbouwkrediet in Nederland, door de Staatscommissie voor den Landbouw ingesteld bij K.B. van 20 juni 1906* ('s-Gravenhage 1911) 10.

28. Ibidem, 34.

29. Joh. de Vries, 'Het notaris papier en de Nederlandsche Bank, 1880-1900', in: H.W.J. Bosman en J.C. Brezet (ed.), *Sparen en investeren. Geld en banken* (Leiden 1987) 398-411, aldaar 398-404; D.C.J. van der Werf en Joh. de Vries, 'De modernisering van de Friese economie door de Nederlandsche Bank en de Friese kassiers van 1865 tot 1919', in: H. Diederiks, J. Thomas Lindblad en B. de Vries, *Het platteland in een veranderende wereld* (Hilversum 1994) 235-253, aldaar 236-238.

Sommige notarissen zagen hun bankiers- en kassiersactiviteiten als een welkome lucratieve nevenactiviteit, maar voor andere notarissen was het een noodzakelijk kwaad. Het verstrekken van kredieten tegen gunstige voorwaarden was vaak voorwaarde om een behoorlijk kantoor te kunnen opbouwen. De risico's waren echter aanzienlijk. Vandaar dat in Friesland, één van de twee provincies waar nogal wat notaris papier bij DNB binnenkwam, de al eerder genoemde vereniging van notarissen aan het begin van twintigste eeuw het initiatief nam tot de oprichting van een 'Notarieele Bank, Hypotheekbank, deposito- en voorschotbank in Friesland'.³⁰ Door een eigen bank op te richten kon het Friese notariaat aan de wensen van de klanten tegemoet blijven komen, terwijl het risico werd gespreid. In 1912 werd de bank opgericht, maar door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog heeft hij nooit gefunctioneerd.

Ook buiten Friesland werd enige jaren later een poging ondernomen een notariële bank op te richten.³¹ Tot dit doel kwamen in 1916 in Amsterdam enkele notarissen bijeen. Zij waren van mening dat bankiers- en kassiersactiviteiten weliswaar grote risico's voor individuele notarissen met zich meebrachten, maar achtten ze tegelijk onmisbaar voor een goed functionerend notariaat. Om het risico voor individuele notarissen zoveel mogelijk te spreiden, wilden de bijegekomen notarissen een 'Algemeene Notarieele Bankvereniging' oprichten. Het project mislukte echter doordat het niet mogelijk bleek om voldoende startkapitaal bijeen te krijgen.

De hypotheekbanken, die evenals de algemene banken vanaf de jaren 1860 waren ontstaan, richtten zich vooral op de steden. Het platteland was voor hen onbereikbaar omdat ze veel duurder waren dan de notarissen. Voor een belangrijk deel kwam dat doordat hypotheekbanken geld opnamen door het uitgeven van pandbrieven dat ze vervolgens weer uitzetten onder hypothecair verband. Hypotheekbanken haalden hun geld vooral bij rendementsbewuste beleggers waardoor hun hypothecair krediet relatief duur was.³² De hypotheekbanken beconcurrerden dus vooral de stadsnotarissen. Rond 1915 was ongeveer 16% van de hypothecaire kredietverlening in handen van deze gespecialiseerde banken en eind 1935 was dat aandeel gestegen tot 27,9%.³³ Dat was nog steeds minder dan de particuliere sector waaruit 38,2% van de uitstaande hypotheekgelden afkomstig was.³⁴

Door het geringe draagvlak van de meeste banken ging er nogal eens een failliet door het verstrekken van te grote kredieten, doordat de boekhouding niet in orde was of doordat de directieleden met de hun toevertrouwde gelden op de beurs hadden gespeculeerd.³⁵ Hetzelfde gebeurde natuurlijk ook op gezette tij-

30. Harterink, *Gedenkboek 100-jarig bestaan*, 58-60.

31. De Lange, *De geschiedenis van de Broederschap*, 93-94.

32. C.J. Rijnvos, 'Maatschappelijke plaatsbepaling van de hypotheekbank in Nederland', in: R. Burgert, J.L. Bouma en H. Visser, *75 Jaar Nederlandse Vereniging van Hypotheekbanken* (Nijmegen 1981) 129-154, aldaar 130, 135.

33. P.W. Klein en H.H. Vleesenbeek, 'De geschiedenis van het hypotheekbankwezen', in: Burgert e.a. (ed.), *75 Jaar Nederlandse Vereniging van Hypotheekbanken*, 9-30, aldaar 9-19.

34. J.A. Wilde, 'Een eeuw financiering van onroerend goed', in: G. Bolle en C.A. Snepvangers (ed.), *Spiegel van onroerend goed* (Deventer 1977) 149-167, aldaar 161.

35. Kymmell, *Geschiedenis van de algemene banken*, 66-67.

den bij de notarissen die tevens als bankier werkzaam waren. Allerlei misstanden als ondoorzichtige boekhoudingen en malversaties leidden met een zekere regelmaat tot deconfitures. Lange tijd was er echter geen alternatief voor de rol die de notarissen vooral op het platteland in de geldhandel speelden. In het begin van de twintigste eeuw was dat echter door de expansie van het bankwezen sterk veranderd. De wijziging van de notariswet in 1931 waarbij het de notarissen verboden werd om zich nog langer met bankierszaken bezig te houden, kwam daarom niet bepaald uit de lucht vallen. Overigens zou deze wetswijziging de notarissen niet beletten om als intermediair actief te blijven in de geldhandel.

Kwamen de stadsnotarissen vanaf het begin van de twintigste eeuw dus steeds meer onder druk te staan van de opkomende algemene banken en de hypotheekbanken, op het platteland kwam de concurrentie van de boerenleenbanken. Deze schoten in rap tempo uit de grond. In 1919 waren er al 469 plaatselijke boerenleenbanken en tien jaar later al 555. De meeste boerenleenbanken waren aangesloten bij een van de twee centrales: de Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Bank te Utrecht of de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank te Eindhoven.³⁶

De boerenleenbanken kwamen voort uit de behoefte van vooral kleine boeren aan een goed georganiseerd relatief goedkoop en langlopend krediet. Een groot nadeel van de kredietverschaffing door notarissen of particulieren was namelijk dat het verleende krediet op korte termijn opzegbaar was.³⁷ De notarissen verlorren al snel een groot deel van de markt van het bedrijfskrediet aan de boerenleenbanken. Met het hypothecair krediet bemoeiden de boerenleenbanken zich echter nauwelijks. Een in 1908 speciaal hiervoor opgerichte Boeren-Hypotheekbank zou geen groot succes worden.³⁸ Dit deel van de markt wisten de notarissen voor een groot deel wel te behouden. Overigens ondervonden de notarissen niet alleen op het terrein van de kredietverschaffing concurrentie van de boerenbeweging. Volgens een rapport van de officier van justitie te 's-Hertogenbosch uit 1908 waren er namelijk nogal wat lokale afdelingen van de boerenbond of van de boerenleenbank bereid onderhandse akten op te stellen.³⁹

4.3. Nieuwe beroepen en functieverlies

Niet alleen aan het opkomend bankwezen verloren de notarissen allerlei werkzaamheden, ook andere vaak nieuwe beroepen trokken allerlei zaken naar zich toe. Zo ontwikkelden zich aan het einde van de negentiende eeuw uit de boekhouders de accountants. De accountancy introduceerde de externe controle door onafhankelijke deskundigen. De opkomst van het vak stond in nauw

36. Ph.C.M. Campen, P. Hollenberg en F. Kriellaars, *Landbouw en landbouwkrediet 1898-1948. Vijftig jaar geschiedenis van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank Eindhoven* (z.p. 1949) 152.

37. *Ibidem*, 24, 151.

38. *Ibidem*, 102.476-477.

39. Rapport 27 juli 1908 officier van justitie, ARA, 2.09.05 MvJ, inv.nr. 6413, nr. 121.

verband met de verspreiding van de naamloze vennootschap.⁴⁰ Onder de kapitaalverschaffers ontstond namelijk een toenemende behoefte aan controle.

Aanvankelijk lag de nadruk binnen de accountancy op controle van de boekhouding teneinde fraude te bestrijden, maar op den duur ontwikkelde de accountant zich tevens tot een adviseur voor organisatie en belastingen.⁴¹ Dit leidde weer tot nieuwe specialisaties zoals de belastingaccountant. Zolang deze zich beperkten tot de advisering van bedrijven ondervonden de notarissen, de traditionele belastingadviseurs, weinig concurrentie. In de jaren 1910 kwam daar echter verandering in. Door de toenemende complexiteit van de belastingheffing ontstond er onder particulieren behoefte aan gespecialiseerd belastingadvies dat de notarissen niet konden leveren. Al snel meldde zich bovendien een nieuwe mededinger: de belastingconsulent. Dit beroep ontstond tijdens de Eerste Wereldoorlog toen enkele belastinginspecteurs naar aanleiding van de oorlogswinstbelasting de belastingdienst verlieten en zich als adviseur vestigden.⁴²

Een langer bestaand beroep waar de notaris vaak mee van doen had, was de makelaar. De makelaar beconcurrerde de notaris bij de bemiddeling van de aan- en verkoop van onroerend goed. Hoewel hij voor de notaris geen onbekende was, veranderde de relatie toen de makelaars zich gingen organiseren. In 1898 werd namelijk de Nederlandsche Bond van Makelaars in Vaste Goederen, Hypotheken en Assurantiën opgericht.⁴³ De toevoeging 'hypotheken en assurantiën' gaf aan dat de notaris ook op deze terreinen stilaan meer concurrentie begon te ondervinden.

De notarissen verloren niet alleen terrein aan beoefenaars van nieuwe beroepen, ook moesten ze sommige lucratieve bezigheden beperken onder druk van opkomende belangenorganisaties. Een voorbeeld hiervan zijn de publieke verkopen en verpachtingen. De kosten die een pachter of koper moesten betalen, waren vaak hoog door de zogenaamde inzet- en hooggelden. Inzet- en hooggelden waren een premie voor degene die in eerste termijn het hoogste bod uitbracht. Aangezien de notaris een percentage ontving van de pacht- of koopsom had hij er belang bij dat de prijzen zo hoog mogelijk gedreven werden.⁴⁴ Dat percentage kon makkelijk 10% van de pachtsom voor het eerste jaar bedragen. Maar ook percentages van 12 en 13% waren niet ongewoon. Wanneer de notaris bovendien ook nog de pacht inde en borg stond voor de betaling was een pachter in de volgende jaren vaak nog eens 5% kwijt voor onkosten.⁴⁵

Tegen de hoge onkosten bij publieke verkopen en verpachtingen kwamen vooral de boerenbonden op. In veel dorpen gaven de notarissen uiteindelijk toe aan de eisen van de boerenbeweging. Zo zegden in 1920 in Ewijk de verpachters, rentmeesters en de notaris hun medewerking toe aan de plaatselijke afdeling

40. Joh. de Vries, *Geschiedenis der accountancy in Nederland. Aanvang en ontplooiing, 1895-1935* (Assen 1985) 22, 29-30.

41. *Ibidem*, 62, 102, 113.

42. *Ibidem*, 188.

43. J.M. Middag, "Bekwaam om als zodanig in het vak werkzaam te zijn". Visies op de eisen van bekwaamheid voor de makelaar in onroerend goed in de loop van 100 jaar', in: Bolle en Snepvangers (ed.), *Spiegel van onroerend goed*, 265-293, aldaar 265.

44. *Uitkomsten van het onderzoek*, 27, 36.

45. G. van den Elsen, *Het pachtrecht* (Helmond 1915) 400-401.

van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond om de hooggelden en andere onkosten af te schaffen.⁴⁶ Hoe paktten deze ontwikkelingen nu uit voor de notaris? Een indruk hiervan kan verkregen worden door naar het lokale niveau af te dalen.

4.4. Concurrentie in Nijmegen

Ook in Nijmegen werden steeds meer beoefenaren van de nieuwe beroepen actief. Waren er in 1920 nog maar vier accountants, in 1929 waren er al acht en in 1940 liefst 23. In laatstgenoemd jaar konden de Nijmegenaren zich bovendien ook nog laten bijstaan door een administratiekantoor voor belastingzaken. De makelaardij groeide ook sterk. In 1920 waren er nog maar drie makelaarskantoren, in 1929 zeven en in 1940 was het aantal gestegen tot twintig, waarvan er vier ook voor hypotheek en assurantiën bemiddelden.⁴⁷

De sterke groei van verwante beroepen had tot gevolg dat de Nijmeegse notarissen steeds verder teruggedrongen werden bij het verstrekken van verzekeringen en hypotheek. Dat blijkt duidelijk uit de functies die ze op die terreinen bekleedden. In 1910 waren twee van de acht notarissen agent van een brandverzekering en één notaris was agent van een hypotheekbank. Twintig jaar later was één van de negen notarissen commissaris van een bankvereniging en één notaris commissaris van een levensverzekeringsmaatschappij.⁴⁸ Dat was niet alleen een teruggang van het aantal functies, maar ook een wijziging in de aard ervan. De notarissen waren geen agent meer maar commissaris. Ongetwijfeld was dat een gevolg van hun sterk gestegen aanzien en welstand, maar het illustreert ook de teloorgang van de actieve rol die de notarissen eens in de verzekerings- en hypotheekwereld speelden. Deze teruggang bleef zich onverminderd voortzetten. In 1950 was er nog maar één notaris op deze terreinen actief, namelijk als commissaris van een levensverzekeringsmaatschappij.⁴⁹

De notarissen probeerden de toenemende concurrentie het hoofd te bieden door zich te verenigen. In 1905 werd de 'Vereeniging van notarissen in het kanton Nijmegen' opgericht.⁵⁰ Het was een belangenvereniging, zoals ook wel blijkt uit enkele besluiten die in de eerste jaren werden genomen. Zo werd er een bindend minimumtarief voor alle notarissen in het kanton opgesteld, werden de publieke veilingen in een gemeenschappelijk gehuurde zaal gehouden en werden er algemene veilingvoorwaarden opgesteld.⁵¹

Hoewel verreweg de meeste vergaderingen van de vereniging aan het bijstellen van de tarieven werden besteed, was de vereniging ook een geschikt platform om zich tegen de concurrentie te weren. Een voorbeeld hiervan is de vergadering

46. T. Duffhues, 'Notariaat Roes te midden van boeren en burgers', in: Duffhues, Roes en Moorman van Kappen, ... *verleden in het Land van Maas en Waal*, 89-148, aldaar 126-128.

47. *Bodeboekje* 1920, 1929, 1940.

48. *Bodeboekje* 1910, 1929.

49. *Bodeboekje* 1950.

50. VNN, notulen 29 maart 1905. In 1934 zou de vereniging haar naam veranderen in 'Vereeniging van notarissen in het voormalige kanton Nijmegen'.

51. VNN, notulen 15 november 1906, 26 november 1907, 19 mei 1908 en 30 oktober 1910.

van 17 februari 1910 toen het geval werd besproken van een Nijmeegse accountant die bij verschillende notarissen naar de kosten had geïnformeerd voor het passeren van een ‘panklare’ akte van oprichting voor een NV. De accountant probeerde door het aanleveren van alle benodigde papieren korting te bedingen. De Nijmeegse notarissen gaven echter niet toe en deelden de accountant mee dat de rekening bij geen van de notarissen onder het minimum van *f* 100 zou komen.⁵²

Het relatieve voordeel van organisatie werd voor een goed deel teniet gedaan toen andere beroepen zich ook gingen organiseren. Zo werd er een bond van makelaars opgericht en een ‘Vereeniging van Nijmeegsche Experts (Deskundigen) in onroerende en roerende goederen’. De notarisvereniging koos meestal voor samenwerking met de andere verenigingen, maar kon op den duur toch niet voorkomen dat die beroepen verschillende werkzaamheden naar zich toe wisten te trekken. In 1940 blijkt bijvoorbeeld dat de notarissen de makelaars beloven dat notarissen en hun personeel zich van makelaarswerkzaamheden zullen onthouden, zich niet met taxaties zullen bemoeien en geen notarisklerken tot makelaar zullen laten beëdigen.⁵³ Verder deelden de notarissen mee dat ze bestaande verzekeringsportefeuilles zouden behouden, maar geen nieuwe meer zouden openen. Waarom de Nijmeegse notarissen aan de makelaars en taxateurs toegaven, is niet duidelijk maar in ieder geval waren laatstgenoemden erin geslaagd om de notariële werkkring in te perken.

Ook de Nijmeegse notarissen wilden bepaalde gebruiken bij veilingen afschaffen, maar in de stad werden deze gebruiken toch anders gewaardeerd dan op het platteland. In 1918 namen de Nijmeegse notarissen zelf het initiatief tot de afschaffing van het zogenaamde halve hooggeld bij veilingen van onroerend goed. Een concrete aanleiding hiervoor was er niet, hoewel er binnen de Broederschap wel een tendens bestond om een aantal van deze premies af te schaffen. Het besluit wekte echter onder de vaste bezoekers zoveel beroering dat deze zich verenigden in de ‘Broederschap van belanghebbenden bij publieke veilingen’. Na verschillende acties waardoor enkele veilingen geen doorgang konden vinden, keerden de Nijmeegse notarissen op hun schreden terug en voerden het halve hooggeld weer in.⁵⁴ De gebeurtenissen in Nijmegen laten zien dat de strijd om de afschaffing van de inzet- en hooggeld niet eenvoudig een botsing was tussen notarissen en publiek. Voor verschillende vaste bezoekers waren de premies geen last maar een lust waaruit ze een inkomen probeerden te halen.

4.5. Het inkomen

Het stijgend aantal akten per notaris had natuurlijk positieve gevolgen voor zijn inkomen. Toch werd er binnen het notariaat ruim geklaagd over de vermeende

52. VNN, notulen 17 februari 1910.

53. VNN, notulen 6 maart 1940 conceptantwoord. De Broederschap had al eerder een soortgelijk standpunt ingenomen, zie: J.M. Middag, ‘Makelaardij en notariaat: over partijen in het onroerend goed verkeer’, *Nederlands Juristenblad* (1995) 743-749, aldaar 747-748.

54. VNN, notulen 19 juni, 5 juli, 6 juli, 17 juli, 2 augustus en 7 augustus 1918.

geringe verdiensten. Deze geluiden kwamen, het zal nauwelijks verbazen, vooral van de zijde van de Broederschap. Zo zou een onderzoek dat in 1907 door de Broederschap werd verricht naar het notarieel inkomen de gangbare opinie hebben weerlegd dat het notarisambt zeer lucratief was.⁵⁵ Misschien dat het notarisambt inderdaad niet buitengewoon lucratief was, maar de ontwikkelingen suggereren toch dat veel standplaatsen in ieder geval 'gewoon' lucratief waren. Uiteraard waren er notarissen die een karig inkomen genoten. Dat kon komen doordat de standplaats in een arme streek was gelegen, maar ook kon het een gevolg zijn van een gebrek aan vertrouwen. De ene notaris was nu eenmaal succesvoller in het opbouwen van een goedlopend kantoor dan de andere.

Bij een bespreking van het notarieel inkomen moeten twee kanttekeningen worden gemaakt. De eerste is dat menig notaris nog verdiensten had uit allerlei nevenfuncties. We hebben inmiddels al verschillende nevenberoepen als bankier, kassier en verzekeringsagent de revue zien passeren. In het kader van deze paragraaf wil ik nog even wijzen op een tot nu wat onderbelichte maar veel voorkomende nevenactiviteit, namelijk de bouwsector. Zo was het bijvoorbeeld in Groningen niet ongewoon dat notarissen deelnamen in bouwondernemingen. Het daarvoor benodigde werkkapitaal onttrokken ze vaak aan de hun toevertrouwde gelden.⁵⁶ Niet alleen was er geld te verdienen aan de bouwprojecten zelf, ook leverden ze flink wat extra akten op. In Leeuwarden was er bijvoorbeeld een notaris die verschillende bouwondernemers financierde op voorwaarde dat ze hun akten bij hem passeerden.⁵⁷

De tweede kanttekening betreft de vigerende opvattingen over ambtelijke inkomens. In Nederland domineerde lange tijd de gedachte dat hoge ambtenaren in de diplomatiek of de rechterlijke macht over een zeker vermogen dienden te beschikken als aanvulling op het lage salaris. Dat gold tot de Eerste Wereldoorlog ook voor de hogere ambtenaren op de departementen.⁵⁸ Ook bij de benoemingen van notarissen speelden deze overwegingen een rol. Zoals we eerder zagen, was het in ieder geval tot 1920 volstrekt normaal om bij benoemingen rekening te houden met het vermogen van de sollicitanten.

4.6. Akten en tarieven. Een overzicht uit 1937

De toe- en afname van het aantal gepasseerde akten geeft wel enige aanwijzingen voor de inkomensontwikkeling van de notarissen, maar helemaal betrouwbaar is het niet. Dat komt doordat voor de verschillende soorten akten uiteenlopende tarieven werden gehanteerd. Voor sommige akten werd een vast bedrag gerekend, terwijl voor andere akten een percentage van de waarde werd gevraagd. Doordat het vanaf de jaren 1930 normaal werd dat sollicitanten gedetailleerde informatie omtrent aantallen akten en bruto-inkomsten betreffende

55. De Lange, *De geschiedenis van de Broederschap*, 76-77.

56. Benoemingsdossier Groningen (1928), ARA, 2.09.22 MvJ, inv.nr. 16133, nr. 30.

57. Benoemingsdossier Finsterwolde (1928), ARA, 2.09.22 MvJ, inv.nr. 16134, nr. 84.

58. H. Daalder, 'Van oude en nieuwe regenten, of: politiek als beroep', in: idem, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995) 101-137, aldaar 109-110.

de vacante standplaats kregen, is het mogelijk enig inzicht te krijgen in het financiële belang van de verschillende soorten akten. In tabel 4.2 zijn de gegevens van 24 vacante standplaatsen uit 1937 bijeengebracht.⁵⁹ Het betreft vier standplaatsen in grote steden, zes in provinciesteden en veertien op het platteland. Daarbij is het onderscheid dat in 1937 tussen de verschillende soorten akten werd gemaakt overgenomen. In de tabel is het aantal akten en de daaruit voortvloeiende bruto-inkomsten weergegeven.

Tabel 4.2 Akten en bruto-inkomsten (in guldens) van 24 vacante standplaatsen in 1937

	Akten		Bruto-inkomsten	
	n	%	Bedrag	%
Openbare verkoop onroerend goed	267	4,2	103644	28,4
Onderhandse verkoop onroerend goed	1333	20,8	54444	14,9
Openbare verkoop roerend goed	188	2,9	10140	2,8
Openbare verpachtingen	55	0,9	7123	2,0
Boedelscheidingen	334	5,2	57460	15,7
Geldleningen	1518	23,6	68515	18,8
Krediethypotheken	101	1,6	14280	3,9
Overige akten	2625	40,9	49670	13,6
Totaal	6421	100,1	365276	100,1

Tussen het aandeel van de verschillende categorieën akten in het totaal en het aandeel in de bruto-inkomsten bestonden duidelijke verschillen. Zo leverde de openbare verkoop van onroerend goed veel inkomsten op evenals de boedelscheidingen. De onroerend goedsector was voor de notarissen een belangrijke bron van inkomen. Zij maakte in 1937 liefst 43% van de bruto-inkomsten uit. De tarieven voor openbare verkopen en boedelscheidingen bedroegen doorgaans 5% tot 8% van de opbrengst. Voor de onderhandse verkoop van vastgoed en voor geldleningen lagen de tarieven tussen de 0,5% en 0,75%.

De categorie overige akten bestaat uit allerlei zaken als testamenten, huwelijksvoorwaarden en volmachten. Voor de meeste van deze akten gold een vast tarief: *f* 30 voor een minuut en *f* 5 voor een brevet. Hoewel een groot deel van de akten uit deze restcategorie kwam, leverden ze relatief weinig inkomsten op. Slechts 13,6% van de bruto-inkomsten was van deze akten met een vast tarief afkomstig, terwijl ze 40,9% van alle verleden akten uitmaakten.

Het relatieve belang van de verschillende soorten akten varieerde naar gelang de standplaats op het platteland gevestigd was of in de stad. Om hier enig zicht

59. Benoemingsdossiers 24 standplaatsen, ARA 2.09.22, inv.nrs. 16282-16285, nrs. 215-221, 224, 227-228, 231, 235-236, 238-241, 243, 247, 252-253, 255, 257, 259. Zie voor de gemeenten noot 63.

op te krijgen, zijn de gegevens uit tabel 4.2 nader uitgesplitst. In tabel 4.3 is een onderscheid gemaakt tussen grote gemeenten, middelgrote gemeenten – vaak provinciesteden – en kleine gemeenten, meestal plattelandsgemeenten.⁶⁰

Tabel 4.3 Akten en bruto-inkomsten in verschillende soorten gemeenten in % in 1937

	Grote gemeenten		Middelgrote gemeenten		Kleine gemeenten	
	Akten	Ink.	Akten	Ink.	Akten	Ink.
Openbare verkoop onroerend goed	2,8	16,4	4,0	36,8	4,8	32,7
Onderhandse verkoop onroerend goed	18,6	19,7	15,9	7,3	23,7	15,5
Openbare verkoop roerend goed	0,9	1,0	2,6	2,1	3,9	4,5
Openbare verpachtingen	0,4	0,4	0,3	2,5	1,3	2,8
Boedelscheidingen	9,5	31,8	4,0	7,4	4,1	8,3
Geldleningen	21,5	13,5	24,1	24,7	24,2	19,4
Krediethypotheeken	3,1	7,3	1,8	3,8	0,9	1,4
Overige akten	43,2	9,8	47,3	15,4	37,2	15,4
Totaal	100,0	99,9	100,0	100,0	100,1	100,0

Een van de zaken die opvallen, is dat de verschillen tussen de gemeenten minder groot waren dan verwacht had mogen worden. In de kleine gemeenten waren weliswaar wat meer akten die betrekking hadden op openbare verpachtingen, maar de verschillen zijn niet bijzonder groot. Verder is opmerkelijk dat de inkomsten uit de openbare verkoop van onroerend goed in de grote gemeenten minder belangrijk waren dan in de andere gemeenten. Misschien werden de duurdere panden in de grote steden eerder onderhands verkocht. Het relatief grote aandeel van de onderhandse verkoop in deze gemeenten lijkt daar tenminste wel op te wijzen. Een laatste in het oog springend onderscheid is het grote aandeel van boedelscheidingen in de totale inkomsten in de grote steden. Vermoedelijk was dat het gevolg van de omstandigheid dat de grote en waardevolle boedels vooral in de grote steden voorkwamen.

4.7. Het Centraal Bureau van Bijstand

Als uitvloeisel van de wijziging van de notariswet in 1931 die naast een verbod op bankiers- en kassiersactiviteiten ook toezicht op de privé en zakelijke boek-

60. De grote gemeenten zijn Groningen en Utrecht. De middelgrote gemeenten zijn Delft, Hoorn, Maastricht, Roermond, Winschoten en Zutphen. De kleine gemeenten zijn Andel, Castricum, Groede, Kollum, Meppel, Neuzen, Roosendaal, Schagen, Tubbergen, Vlaardingen, Vries, IJsselmonde, Zuidbroek en Zuidlaren

houding van de notaris bracht, werd er een Centraal Bureau van Bijstand opgericht dat de Kamers van Toezicht zou bijstaan.

De onderzoeken die het Centraal Bureau uitvoerde, wekten nogal wat irritatie op. Uiteraard was dat het geval bij de notarissen wier boekhouding niet op orde was, maar ook bestond er een meer principiële tegenstand tegen de verplichting om inzage in de privé boekhouding te geven. Dat daarbij ook daadwerkelijk effecten en andere waardepapieren getoond moesten worden, ging veel notarissen te ver. Hierover werden dan ook verschillende conflicten met het Centraal Bureau uitgevochten.

De bedoeling van de wetswijziging drong niet even snel door tot iedere Kamer van Toezicht. Zo moest de minister de Middelburgse Kamer van Toezicht nog eens duidelijk voorhouden dat het verbod op bankiers- en kassiersactiviteiten niet afhankelijk was van het individuele vermogen van de notaris. 'Het gaat hier', aldus de minister, 'dus niet om de persoonlijke gegoedheid van den notaris, in het bijzonder niet om de vraag, of hij [...] voldoende onderpand kan geven'.⁶¹ Nee, zo vervolgde de minister, de notarissen moeten zich de instelling eigen maken dat ze geen persoonlijk voordeel mogen trekken uit de hun toevertrouwde gelden. Dergelijke gelden moeten in kas blijven of op een girorekening worden gestort.

Hoewel deze opvatting volgens de minister steeds meer gemeengoed aan het worden was, achtte hij het toch nodig de Kamers van Toezicht hier nog eens expliciet op te wijzen. De onderzoeken van het Centraal Bureau hadden namelijk het bestaan van nogal wat 'zwakke broeders' aan het licht gebracht, die zich meer eigenaar van de toevertrouwde gelden hadden gevoeld dan 'ambtenaar-vertrouwensman', die de gelden voor bepaalde doeleinden in ontvangst nam.⁶²

Indierdaad brachten de rapporten van het Centraal Bureau het een en ander aan misstanden naar boven. In een onderzoek onder 21 notarissen in 1938 bleek dat een grote minderheid geen boekhouding voerde die de naam verdiende. Een afdoende inzicht in de financiële situatie van die kantoren ontbrak volledig. Niet alleen bij het Centraal Bureau maar ook bij de desbetreffende notaris. Daarnaast waren enkele notarissen door 'lichaams- en zielsgebreken van [...] ernstigen aard' niet bij machte inlichtingen te verstrekken over hun boekhouding.⁶³ Verder was een betrekkelijk groot aantal notarissen niet in staat om in korte tijd gelden terug te betalen.

De meeste notarissen wier boekhouding ernstige mankementen vertoonde, waren bereid op korte termijn verbeteringen aan te brengen. Een enkele notaris weigerde echter zijn medewerking. Een van deze notarissen werd daarom op voordracht van de Kamer van Toezicht afgezet. Omdat hij drie dagen na zijn afzetting overleed, besloot het departement maar net te doen alsof de standplaats door overlijden vacant was geworden.⁶⁴ Ontzetting uit het ambt was voor de nabestaanden zo'n gezichtsverlies dat het ministerie hier clementie betrachtte. Ge-

61. Brief 26 maart 1938 minister aan de Kamer van Toezicht te Middelburg, ARA, 2.09.22 MvJ, inv.nr. 16287, nr. 292.

62. Ibidem.

63. Rapport 1938 Centraal Bureau van Bijstand aan de minister, ARA, 2.09.22 MvJ, inv.nr. 16281, nr. 212.

64. Ibidem.

zichtsverlies is uiteindelijk de reden waarom de invoering van de verplichte boekhouding en het toezicht daarop zo weinig slachtoffers lijken te hebben gemaakt. Het aantal afzettingen bleef namelijk gering. Dat kwam doordat de meeste notarissen die daarvoor in aanmerking kwamen, liever zelf ontslag vroegen dan die schande te moeten ondergaan.

Hoewel het Centraal Bureau elk jaar slechts een twintig tot dertig notarissen kon controleren, moet de preventieve werking groot zijn geweest. In de kleine wereld die het notariaat was, zullen de werkelijke redenen waarom sommige notarissen ontslag vroegen vaak niet onbekend zijn gebleven. Ongetwijfeld zullen veel notarissen hun boekhouding snel op orde hebben gebracht voordat ze zelf gecontroleerd zouden worden.

4.8. Benoemingen in het Interbellum: Nijmegen

Rond de eeuwwisseling vond de benoeming van notarissen steeds meer langs verzuilde lijnen plaats. Zoals we eerder zagen, nam het aantal open procedures – vacatures die open stonden voor sollicitatie – sterk toe, terwijl de scherpste kantjes van de bevoordeling van (schoon-)zonen afgeslepen waren. Een van de gevolgen was dat anciënniteit een steeds belangrijker criterium werd bij benoemingen. Alvorens echter te onderzoeken in hoeverre deze trends zich in het Interbellum hebben voortgezet, zullen we eerst de benoemingen in Nijmegen eens nader bekijken.

Al bij de eerste vacature in Nijmegen in 1921 kwam het belang van de katholieke zuil duidelijk naar voren.⁶⁵ Het betrof hier een katholieke standplaats en de twee belangrijkste sollicitanten hadden stevige wortels in de zuil. De ene sollicitant, notaris H.C.J. van Bergen uit Cuyk, had in overleg met kennissen uit Nijmegen een aanbevelingsbrief opgesteld die door de lokale katholieke fine fleur ruim was ondertekend. Zo stond er een lid van de Eerste Kamer op, een wethouder, enkele industriëlen en directeuren alsmede enkele voorzitters van verenigingen als de RK Volksbond en de RK Bond van Overheidspersoneel. Zijn concurrent, A. van Schuijlenburch, beschikte ook over invloedrijke relaties. Een neef, notaris Bijvoet uit Berchem, had namelijk met twee broers van Van Schuijlenburch en met de huidige Minister van Arbeid, P.J.M. Aalberse, dezelfde exclusieve kostschool bezocht.⁶⁶ De voorkeur van de minister ging echter toch uit naar notaris Van Bergen. Toch had Van Schuijlenburch zich niet vergeefs ingespannen, want bij de volgende vacature in 1923 werd hij alsnog benoemd.

In 1927 kwam er door het overlijden van C.A.E. Courbois opnieuw een katholieke standplaats vrij. Tegelijkertijd werd er een nieuwe standplaats opgericht.⁶⁷ De adviserende autoriteiten waren het er al snel over eens dat de standplaatsen door een katholiek en een protestant moesten worden bezet. De balans zou anders in het nadeel van een van beide bevolkingsgroepen doorslaan. De be-

65. Benoemingsdossier H.C.J. van Bergen (1921), ARA, 2.09.22 MvJ, inv.nr. 16086, nr. 101.

66. Benoemingsdossier A. van Schuijlenburch (1923), ARA, 2.09.22 MvJ, inv.nr. 16097, nr. 48.

67. Benoemingsdossiers J. Klaassen en F.H.G.J. Wolters (1927), ARA, 2.09.22 MvJ, inv.nr. 16127, nr. 37.

noeming van een protestant zou in katholieke kringen echter kwaad bloed zetten. Bij volgende vacatures zou daarom vanuit de katholieke zuil steeds worden aangedrongen op een extra katholieke standplaats.

Op de standplaatsen solliciteerden verschillende kandidaat-notarissen uit Nijmegen. Opmerkelijk was daarbij dat twee van hen parttime in het notariaat werkzaam waren. De ene werkte in het bankwezen en de andere bij de NV Antoon Jurgens Margarinefabrieken. Normaal gesproken bevorderde parttime werk buiten het notariaat niet de kansen op een benoeming, maar in dit geval werd een van beiden toch voorgedragen. Er hadden namelijk maar heel weinig protestantse kandidaat-notarissen gesolliciteerd. Blijkbaar had onder hen de mening postgevat dat ook de nieuwe standplaats door een katholiek bezet zou worden.

Vijf jaar later, in 1932, kwam er een standplaats vrij door het overlijden van de protestantse notaris P. de Maret Tak.⁶⁸ Dat hij door een protestant zou worden opgevolgd sprak voor bijna iedereen wel vanzelf, maar vanuit de katholieke zuil werd sterke druk uitgeoefend voor een nieuwe katholieke standplaats. Volgens de Kamer van Toezicht hanteerden deze katholieken, waaronder de pastoor-deken, enkele industriëlen, hoogleraren en raadsleden, het argument dat de oprichting van een nieuwe katholieke standplaats niet meer dan billijk was omdat in 1927 immers het omgekeerde had plaatsgevonden. De katholieke notarissen waren het hier overigens hartgrondig mee oneens. In een gezamenlijk schrijven pleitten zij bij de minister tegen de oprichting van een nieuwe standplaats. Die zou er ook inderdaad niet komen.

Toen er in 1935 en 1937 opnieuw protestantse standplaatsen vacant waren, werden er vanuit de katholieke zuil nieuwe pogingen ondernomen om tot de oprichting van een extra katholieke standplaats te komen.⁶⁹ Beide pogingen leverden niets op. Later, in 1937, zouden ze echter wel succes hebben. Tegelijk met de vervulling van de vacante katholieke standplaats werd er een nieuwe katholieke standplaats ingesteld.⁷⁰ Zo was het aantal katholieke notarissen vlak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog op zes gekomen. Daarmee was er in de verhouding tussen katholieke en protestantse notarissen echter nauwelijks verandering gekomen. Het aantal katholieke notarissen was namelijk tussen 1920 en 1940 van vijf tot zes gestegen, terwijl het aantal protestantse notarissen van drie op vier was gebracht. In deze verhoudingen zou heel lang weinig meer veranderen. Pas na 1960 zou het aantal katholieke notarissen sterk stijgen, terwijl er pas na 1987 weer nieuwe standplaatsen zouden worden ingesteld.

4.9. Benoemingen in het Interbellum: Algemeen

Aan de benoemingsprocedure veranderde in het Interbellum niet veel. Na de bekendmaking van een vacante standplaats in de *Staatscourant* konden gegadig-

68. Benoemingsdossier B. Nieuwenhuis (1932), ARA, 2.09.22 MvJ, inv.nr. 16161, nr. 60.

69. Benoemingsdossier A.C. Nypels (1935), ARA, 2.09.22 MvJ, inv.nr. 16205, nr. 129.

70. Benoemingsdossier M.J.H. Schreurs (1937), ARA, 2.09.22 MvJ, inv.nr. 16259, nr. 238.

den solliciteren. Over de sollicitanten werd vervolgens advies uitgebracht door de officier van justitie in wiens ressort de standplaats was gelegen, de procureur-generaal, de Commissaris der Koningin en de Kamer van Toezicht. Nadat alle adviezen waren binnengekomen, droeg de Minister van Justitie een van de sollicitanten bij de Koningin voor ter benoeming.

Bij een aantal aspecten zetten de trends die aan het eind van de negentiende eeuw waren ontstaan zich in het Interbellum onverminderd voort. Zo werd er, zoals uit tabel 4.4 blijkt, geen enkele standplaats meer onderhands vergeven.

Tabel 4.4 Open en besloten procedures bij benoemingen, 1918-1938

	Open procedures		Besloten procedures				Overige	Totaal
	n	%	Nieuwe standplaatsen		(Schoon-)zoon			
			n	%	n	%		
1918	31	100,0			(2)	6,5		31
1928	46	100,0			(2)	4,3		46
1938	33	100,0			(3)	9,1		33

Het aantal (schoon-)zonen dat werd benoemd, bleef tussen de 5 en 9% schommelen. Percentages die aan het einde van de negentiende eeuw al waren bereikt.

Ook de gemiddelde wachttijd van kandidaat-notarissen bleef met veertien tot vijftien jaar stabiel op het niveau van rond de eeuwwisseling. De enige verandering die optrad was, zoals uit tabel 4.5 blijkt, dat de wachttijd voor (schoon-)zonen ongeveer gelijk was geworden aan die van alle kandidaat-notarissen en

Tabel 4.5 Gemiddelde wachttijd in jaren voor kandidaat-notarissen, 1918-1938

	Open procedures	(Schoon-)zoon
1918	14,9	20,5
1928	13,4	14,5
1938	14,6	14,0

in 1918 daar zelf beduidend boven lag. Dat er toch nog notarissen door hun (schoon-)zoon werden opgevolgd, kwam doordat het departement grote waarde hechtte aan de continuïteit van het kantoor. In tegenstelling tot vroeger moesten ze nu echter wel ongeveer evenveel wachttijd bezitten als de andere sollicitanten.

Achter de gemiddelde wachttijd gingen nog steeds grote verschillen schuil. Zo werd in 1938 in IJsselmonde een notaris met maar vier jaar wachttijd benoemd, terwijl zijn collega in Monnikendam liefst 34 jaar wachttijd had.⁷¹ Dat

71. Benoemingsdossier Monnikendam (1938), ARA, 2.09.22 MvJ, inv.nr. 16283, nr. 237; Benoemingsdossier IJsselmonde (1938), nr. 240.

waren natuurlijk extreme gevallen. Bij de vacature IJsselmonde had de minister geen keuze want de benoemde notaris was de enige sollicitant geweest. De notaris in Monnikendam was al 59 jaar toen hij solliciteerde en al meer dan 20 jaar buiten het vak werkzaam geweest als directeur van een hypotheekbank. Normaal maakte een sollicitant met een dergelijke staat van dienst weinig kans op een benoeming, maar het feit dat hij de minister persoonlijk bekend was, zal wel in zijn voordeel hebben gewerkt.

Tussen deze uitersten bestonden allerlei gradaties, maar in het algemeen kan gesteld worden dat in 1938 een kandidaat in zes tot tien jaar een kleine standplaats op het platteland kon verwerven. Standplaatsen in de grote steden waren gewilder. Ook wanneer het kantoor was verlopen want de kans om een lucratief kantoor op te bouwen was daar nu eenmaal groter dan op het platteland. Kandidaten in de grote steden waren daarom vaak bereid lang te wachten.

Het aantal notarissen dat werd voorgedragen voor overplaatsing stabiliseerde zich in het Interbellum rond de 10-15%, zoals in tabel 4.6 is te zien. Deze ontwikkeling had al rond de eeuwwisseling zijn intrede gedaan toen het percentage was gezakt van 20,6 in 1898 tot 11,9 in 1908. De grote fluctuaties die in de negen-

Tabel 4.6 Aantal notarissen onder voorgedragen kandidaten, 1918-1938

	Totaal	Notarissen	%
1918	31	4	12,9
1928	46	7	15,2
1938	33	3	9,1

tiende eeuw nog hadden bestaan, behoorden nu definitief tot het verleden. De persoonlijke voorkeuren van de ministers drukten in het Interbellum minder zwaar hun stempel op dit facet van de benoemingen dan voorheen het geval was geweest.

De ministers die in de drie peiljaren 1918, 1928 en 1938 het roer van het departement van Justitie in handen hadden, volgden in veel gevallen de uitgebrachte aanbevelingen van de adviserende autoriteiten op. Dat waren de officier van justitie, de procureur-generaal, de Commissaris der Koningin en de Kamer van Toezicht. Wel bestonden er duidelijke verschillen tussen de ministers onderling. Zo volgden de ministers B. Ort en T. Heemskerk in 1918 bij 71% van de vacatures een advies op, terwijl J. Donner in 1928 maar 63% van de adviezen overnam. Minister C.M.J.F. Goseling volgde daarentegen in 1938 met 88% verreweg de meeste adviezen op. Een vergelijking met de periode vóór de Eerste Wereldoorlog is moeilijk te maken, omdat met name in de negentiende eeuw benoemingsprocedures nogal eens besloten waren. Adviezen werden dan niet uitgebracht.

De redenen voor het afwijken van een advies waren heel uiteenlopend. Soms gaf de minister bijvoorbeeld de voorkeur aan anciënniteit, terwijl de adviseurs juist sterk op de continuïteit van het kantoor hadden gelet. Soms gaven persoonlijke omstandigheden de doorslag en soms waren er politieke overwegingen in het geding. Een enkele maal was de afwijkende voordracht van de minister be-

doeld als een terechtwijzing. Dat was bijvoorbeeld in 1918 het geval toen de minister de kandidaat-notaris J.J. de Lange voordroeg voor een vacante standplaats in Den Haag.⁷² Volgens de minister werd De Lange namelijk steeds opzettelijk door de Kamer van Toezicht gepasseerd ondanks een wachttijd van 23 jaar. Lang geleden had De Lange een misstap begaan en hoewel daarvan niets in het register was opgenomen, werd hem dat blijkbaar nog steeds nagedragen. De minister vond dat onrechtvaardig en passeerde daarom de adviezen en droeg De Lange ter benoeming voor.

Geen van de adviserende autoriteiten had bij de opeenvolgende ministers meer gezag dan een ander. Wel wogen de adviezen van de officier van justitie en de Kamer van Toezicht relatief zwaar omdat zij over de meeste informatie beschikten. Bovendien vormden hun rapporten vaak de basis voor het oordeel van de procureur-generaal en de Commissaris. Ondanks deze achterstand lieten met name de procureurs-generaal zich niet zo maar opzij zetten. Overigens waren de adviezen in veel gevallen gelijklopend. Het aantal gevallen waarin een afwijkend advies werd uitgebracht, lag altijd beneden de 25%.

4.10. Benoemingscriteria

Bij de criteria die bij de beoordeling van de kandidaten voor de vacante standplaatsen werden gehanteerd, waren in 1938 enige verschuivingen opgetreden ten opzichte van 1908. In tabel 4.7 zijn de belangrijkste categorieën opgenomen. Was in 1908 anciënniteit het belangrijkste criterium gevolgd door de continuïteit van het kantoor, in 1938 was dat omgekeerd. Hierbij moet overigens worden

Tabel 4.7 Criteria bij benoemingen, 1908 en 1938

	1908		1938	
	n	%	n	%
Anciënniteit	19	45,2	10	31,3
Continuïteit	9	21,4	15	46,9
Gezindte-politiek	5	11,9	3	9,4
Persoonlijk			3	9,4
Overige	8	19,0		
Onbekend	1	2,4	1	3,1
Totaal	42	99,9	32	100,1

opgemerkt dat de scheidslijn tussen beide criteria vaag was geworden. Niet zelden waren de personen die op grond van continuïteit werden voorgedragen ook degenen met de meeste wachttijd. Op welk element dan de nadruk werd gelegd had iets willekeurigs. Een voorbeeld hiervan was de sollicitant die in 1928 als opvolger van zijn schoonvader in Geldermalsen werd benoemd. Hij was de

72. Benoemingsdossier Den Haag (1918), ARA, 2.09.22 MvJ, inv.nr. 16065, nr. 59.

sollicitant met de meeste wachttijd maar in de voordracht van de minister aan de Koningin lag de nadruk op de continuïteit van het kantoor. De eervol ontslagen notaris had namelijk veel geld onder de bevolking uitstaan dat hij nu zou gaan innen. Veel schuldenaren zouden niet kunnen betalen, zodat het van belang was dat de nieuwe notaris bereid en in staat was de leningen over te nemen. Als bemiddelde schoonzoon mocht van hem zowel het eerste als het tweede verwacht worden.⁷³

De invloed van gezindte en politiek bleef ongeveer op hetzelfde niveau. Daarentegen steeg het aantal benoemingen waarin persoonlijke omstandigheden de doorslag hadden gegeven. De sterke daling tussen 1908 en 1938 van de criteria die buiten deze hoofdcategorieën vielen, lijkt erop te wijzen dat er in 1938 slechts van een beperkt aantal criteria gebruik werd gemaakt.

Een voorbeeld van een voordracht waarbij persoonlijke omstandigheden beslissend waren, was dat van een notaris met een praktijk op het platteland die van zijn arts niet meer met de auto zijn cliënten mocht bezoeken. Hierdoor kon hij zijn praktijk niet meer in stand houden. De minister honoreerde daarom zijn verzoek om een kleine standplaats in een nabijgelegen grote stad.⁷⁴

4.11. Politiek en gezindte

Net als rond de eeuwwisseling leek tijdens het Interbellum de gezindte van de sollicitanten maar in een beperkt aantal gevallen doorslaggevend te zijn geweest bij benoemingen. Maar net als toen, bedriegt ook nu de schijn. De kerkelijke gezindheid van de sollicitanten was juist buitengewoon belangrijk en tegelijk zo vanzelfsprekend dat er maar weinig woorden aan vuil werden gemaakt. Ook de kandidaat-notarissen hielden hier terdege rekening mee. Een protestant solliciteerde maar zelden op een katholieke standplaats, omdat het algemeen bekend was dat een katholieke notaris door een geloofsgenoot werd opgevolgd. Zo werd in 1938 slechts bij drie van de 28 vacante standplaatsen door protestanten en katholieken gesolliciteerd.

De verkaveling van standplaatsen naar levensbeschouwing kon soms tot gemakkelijke taferelen leiden. Zo vond er in 1918 een discussie plaats naar aanleiding van het overlijden van notaris J. van Beek in Beemster.⁷⁵ De Minister van Justitie wilde een katholieke opvolger benoemen omdat Van Beek katholiek was. De procureur-generaal wilde echter een protestantse notaris omdat het geen katholieke vacature 'van huis uit was'. Wat was namelijk het geval. Van Beek was na zijn huwelijk naar de katholieke kerk overgegaan. De minister hield echter vast aan zijn interpretatie en droeg een katholiek voor.

Doordat het ministerie van Justitie tijdens het Interbellum vooral door confessionelen werd bestuurd, eerst door voornamelijk antirevolutionairen en tussen 1933 en 1939 door katholieken, verschoof de balans binnen het notariaat

73. Benoemingsdossier Geldermalsen (1928), ARA, 2.09.22 MvJ, inv.nr. 16134, nr. 70.

74. Benoemingsdossier Maastricht (1938), ARA, 2.09.22 MvJ, inv.nr. 16283, nr. 236.

75. Benoemingsdossier Beemster (1918), ARA, 2.09.22 MvJ, inv.nr. 16070, nr. 164.

langzaam ten gunste van de confessionelen. Zo steeg het aantal katholieke notarissen van 26,4% in 1920 tot 29,3% in 1940. Deze stijging was ook te danken aan het onvermoeibare lobbywerk van katholieken als J.B. Bomans, advocaat en wethouder te Haarlem, tevens lid van de Tweede Kamer voor het kiesdistrict Haarlemmermeer. Deze Bomans schreef regelmatig aan de minister wanneer er in zijn kiesdistrict een vacante standplaats was. Daarbij zette hij zich in voor de christelijke kandidaat-notarissen in het algemeen en voor de katholieken onder hen in het bijzonder.

Dat ook het aantal antirevolutionaire en orthodox-protestantse notarissen toenam in het Interbellum staat buiten twijfel. Precieze cijfers ontbreken echter, omdat er of alleen maar van de verzamelterm protestanten gebruik werd gemaakt of van steeds wisselende termen. Zo werden er soms politieke termen gehanteerd als antirevolutionair, christelijk-historisch of liberaal en soms kerkelijke termen als gereformeerd, orthodox hervormd (al dan niet deftig), gewoon hervormd of vrijzinnig. Dat is minder willekeurig dan het misschien lijkt, want het Nederlandse protestantisme liet zich nu eenmaal niet in keurig afgebakende kampen verdelen. Bovendien bereikten de ministers vanuit de gemeenten ook zeer uiteenlopende wensen over de te benoemen notarissen. In de ene gemeente wilde de hervormde gemeente volgens de adviseurs een geloofsgenoot en in de andere een politieke geestverwant.

Naast het toenemend aantal confessionele notarissen is er tijdens het Interbellum nog een andere verschuiving waar te nemen. Steeds vaker werden de politieke verhoudingen binnen de gemeente als basis voor benoemingen genomen in plaats van de godsdienstige verhoudingen. De verkiezingsuitslagen, die sinds 1917 tot stand kwamen via het stelsel van evenredige vertegenwoordiging en algemeen kiesrecht – aanvankelijk alleen voor mannen maar na 1919 ook voor vrouwen -, werden regelmatig gebruikt ter bepaling van de dominante bevolkingsgroep.

Vooral de ARP toonde zich actief. In toenemende mate schreven lokale partijafdelingen aanbevelingsbrieven die via een bevriende politicus, meestal een kamerlid en soms een (oud-)minister, bij de Minister van Justitie terecht kwamen. De partij verdrong zo gedeeltelijk de vrienden, kennissen of familieleden die vooral in de negentiende eeuw toegang tot het ministerie boden. De laatsten bleven natuurlijk ook nu nog steeds belangrijk. De politieke partij, en met name de ARP, werd zo niet alleen een belangrijke speler in het circuit van aanbevelingen, de toon veranderde ook. Werd er voorheen vaak gevraagd om een notaris die bij de bevolking paste, nu gingen partijafdelingen er steeds vaker vanuit dat een antirevolutionaire streek, bepaald aan de hand van de verkiezingsuitslagen, recht had op een antirevolutionaire notaris. In plaats van de bevolking werd de partij meer het uitgangspunt.

Overigens waren er ook wel tegenkrachten die juist niet op geloofs- of politieke overtuiging letten. Zo bereikte bijvoorbeeld in 1918 de minister een schrijven uit Woerden waarin voor de vervulling van een plaatselijke vacature de kandidaat-notaris van de overleden notaris werd aanbevolen.⁷⁶ Deze kandidaat-nota-

76. Benoemingsdossier Woerden (1918), ARA, 2.09.22, inv.nr. 16066, nr. 72.

ris was volgens de brief algemeen geacht. Dat kon inderdaad wel uit de ondertekeningen worden afgeleid. Naast twee hervormde predikanten was de brief namelijk ondertekend door de evangelisch-lutherse predikant, de gereformeerde predikant, de christelijk-gereformeerde predikant, een pastoor, de burgemeester, twee wethouders, acht raadsleden en een groot aantal directeurs van allerlei bedrijfjes en bedrijven. De sterk verdeelde Woerdense gemeenschap had in dit geval de handen ineengeslagen om de huns inziens meest bekwame kandidaat aan te bevelen.

Daarnaast waren er zeer gespecialiseerde kantoren waar politieke of levensbeschouwelijke overwegingen niet van toepassing waren. Hier gold uitsluitend de continuïteit van het kantoor. Dat was bijvoorbeeld in 1928 het geval bij het bekende Rotterdamse kantoor Schadee & Lambert dat gespecialiseerd was in handels- en zeezaken.⁷⁷ Na het overlijden van H.M.A. Schadee moest er een zwaargewicht als opvolger komen. Godsdienst, politieke overtuiging of anciënniteit speelden daarbij geen rol. Het zou uiteindelijk G. Nauta worden die tevens advocaat was en vroeger hoogleraar aan de Nederlandsche Handels-Hoogeschool in Rotterdam was geweest.⁷⁸

Een ander voorbeeld was het kantoor van M. Treub, neef van de eerdergenoemde politicus M.W.F. Treub, dat gespecialiseerd was in Indische Zaken. Onder zijn cliënten telde hij veel directeurs van Indische ondernemingen. Zijn protocol werd beschouwd als een van de moeilijkste zodat hij na zijn overlijden in 1928 opgevolgd moest worden door een bekwaam rechtsgeleerde.⁷⁹

Het benoemingsbeleid tijdens het Interbellum zette de lijn die rond de eeuwwisseling was ingezet verder voort. De bevoordeling van (schoon-)zonen was verdwenen ten gunste van anciënniteit en continuïteit. Tegelijk met het afnemen van de invloed van de persoonlijke ministeriële voorkeuren werden de standplaatsen steeds consequenter langs verzuilde lijnen verdeeld. Aanvankelijk werd daarbij vooral naar godsdienstige gezindte gekeken, maar na de invoering van het algemeen kiesrecht werden vooral de lokale verkiezingsuitslagen als richtlijn genomen. Hierdoor werden de politieke partijen de belangrijkste leidraad bij het opvullen van vacante standplaatsen.

4.12. Vrouwen in het notariaat

Een heel nieuw aspect van het benoemingsbeleid was de vraag of vrouwen benoemd konden worden tot notaris. Aanvankelijk reageerden de ministers heel terughoudend, maar wanneer ze niet anders konden ronduit afwijzend. Het was echter een lastige en soms moeilijk uit te leggen kwestie want vrouwen werden wel tot het staatsexamen toegelaten. Vrouwen konden dus wel kandidaat-notaris worden maar geen notaris. Dit was niet alleen een merkwaardige inconse-

77. H.K. Raaf en H.M.A. Schadee, *Tweehonderd jaar notariaat en zeezaken. Gedenkschrift van het kantoor der notarissen Schadee en hunner associé's Rotterdam 1724-1924* (Rotterdam 1924).

78. Benoemingsdossier Rotterdam (1928), ARA, 2.09.22 MvJ, inv.nr. 16133, nr. 2.

79. Benoemingsdossier Den Haag (1928), ARA, 2.09.22 MvJ, inv.nr. 16133, nr. 20. Het werd mr. B. Grootenboer.

quentie, het had ook vervelende praktische gevolgen. Vrouwelijke kandidaat-notarissen konden daardoor ook niet als notaris-plaatsvervanger optreden. Dat leidde tot een nadelige positie op de arbeidsmarkt want een notaris moest zich bij afwezigheid dan door iemand van buiten het kantoor laten vervangen.

De zaak nam in 1894 een aanvang toen de kandidaat-notaris en privaattoecent voor notariaat en fiscaal recht, C. Miseroy, de staatscommissie de vraag voorlegde of vrouwen tot de notariële examens zouden worden toegelaten.⁸⁰ Er had zich namelijk zojuist een vrouw bij hem aangemeld om voor die examens opgeleid te worden. De staatscommissie hield de boot af en antwoordde Miseroy dat de mening van de minister pas gevraagd zou worden wanneer zich daadwerkelijk een vrouw zou aanmelden. Dat zou nog even duren want de vrouw in kwestie had zich inmiddels teruggetrokken.

In 1901 meldde zich opnieuw een vrouw bij Miseroy, inmiddels zelf notaris en secretaris van de Broederschap, met het verzoek om opgeleid te worden voor de notariële examens.⁸¹ Miseroy wendde zich nu rechtstreeks tot minister P.W.A. Cort van der Linden, die hem naar de staatscommissie verwees. De staatscommissie moest nu natuurlijk wel een standpunt innemen en bepaalde dat de examens ook voor vrouwen toegankelijk waren. De minister liet overigens in hetzelfde jaar de Kamer weten dat naar zijn mening de notariswet de benoeming van vrouwen niet uitsloot.⁸²

Na de positieve beschikking van de staatscommissie was het niet moeilijk te voorzien dat er op den duur ook vrouwelijke kandidaat-notarissen op een vacante standplaats zouden gaan solliciteren. Dat zou overigens nog wel even duren want pas in 1911 legde H.C. Tadama als eerste vrouw het staatsexamen met goed gevolg af. Gezien de gemiddelde wachttijden kon het nog wel tot na 1920 duren alvorens zij over voldoende anciënniteit zou beschikken om met succes te kunnen solliciteren. In 1913 zou de tweede vrouwelijke kandidaat-notaris, J.C. Tukker, volgen.

Het aantal vrouwelijke kandidaat-notarissen bleef lang een klein groepje. Na de eerste twee volgden er in 1915 nog een en in 1917 nog twee. In de jaren 1920 slaagden er gemiddeld per jaar twee tot drie vrouwen voor het staatsexamen zodat er in 1930 35 vrouwelijke kandidaat-notarissen waren. Daarna nam het aantal langzaam toe tot 51 in 1946.⁸³

Hoewel het rond de eeuwwisseling wel duidelijk was dat het nog wel even zou duren voordat de kwestie van de benoembaarheid van de vrouw tot notaris actueel zou worden, brak er toch een discussie los.⁸⁴ Al na enkele publicaties waren de belangrijkste standpunten te herleiden tot de vraag of de notariswet van 1842 letterlijk moest worden genomen of dat er naar de bedoeling van de wetgever moest worden gekeken. Dat de notariswet vrouwen niet expliciet uitsloot,

80. Zie voor Miseroy, Janssen en Lokin, 'Charles Miseroy'; *Algemeen Handelsblad* 19 april 1930.

81. *Algemeen Handelsblad* 19 april 1930.

82. M.E. Verburg, *Geschiedenis van het ministerie van Justitie. Deel II 1898-1940* (Den Haag 2001) 186-188.

83. 'Lijst van namen en adressen van vrouwelijke kandidaat-notarissen met jaartal afgelegd examen', archief Th. Roos-Cikot, SNW 305.60/67, omslag 'requesten'; 'Benoembaarheid van de vrouw tot notaris', *WPNR* nr. 3931 (1946).

84. Deze discussie begon met de brochure J.E.W. Duys, *Feminisme en Staatsnotariaat* (z.p. 1900).

was een punt dat namelijk regelmatig door de voorstanders naar voren werd gebracht.⁸⁵

De tegenstanders van de benoembaarheid van vrouwen tot notaris erkenden dat de notariswet vrouwen weliswaar niet uitdrukkelijk uitsloot, maar dat er weinig twijfel over bestond dat het niet in de bedoeling van de wetgever had gelegen. Dit was bijvoorbeeld in 1917 het standpunt van Ph.B. Libourel, die in 1932 voorzitter van de Broederschap zou worden.⁸⁶ Hij stelde dat men weliswaar kon twisten over de vraag of een wet uitgelegd mocht worden naar veranderende maatschappelijke inzichten, maar dat er in het geval van de notariswet geen twijfel kon bestaan over de bedoeling van de wetgever.⁸⁷ Een voorbeeld hiervan was volgens hem de bepaling dat het vrouwen niet was toegestaan om als getuige op te treden bij het passeren van een akte. Verder was de vrouw volgens Libourel bovendien te emotioneel en subjectief om als notaris te kunnen voldoen. Immers, een notaris moest partijen tot elkaar brengen en daarvoor waren eigenschappen als afstandelijkheid en objectiviteit meer geschikt.⁸⁸ Ook dit argument behoorde tot het vaste repertoire van de tegenstanders.

Een ander bezwaar werd ontleend aan de bepalingen van het Burgerlijk Wetboek aangaande de huwelijksgemeenschap en de woonplaats. Volgens deze bepalingen was de man het hoofd van de gemeenschap. Zijn vrouw was handelingsonbekwaam. Dat hield in dat een getrouwde vrouw steeds toestemming van haar man nodig had om zaken te kunnen doen. Nu was dit natuurlijk bijzonder onpraktisch en er bestond dan ook een uitzondering op. Van een openbare koopvrouw werd namelijk verondersteld dat zij van haar man een algemene toestemming had gekregen tot het sluiten van zakelijke overeenkomsten.⁸⁹ Maar deze uitweg, als hij al begaanbaar zou zijn, werd eigenlijk door niemand elegant gevonden. De echtgenoot kon immers altijd zijn algemene machtiging intrekken. Deze afhankelijkheid van de getrouwde vrouwelijke notaris werd daarom vrij algemeen als onverenigbaar beschouwd met de eer en de waardigheid van het ambt.⁹⁰ Een ander bezwaar dat samenhang met de machtsverhoudingen binnen het huwelijk was dat de gehuwde vrouw niet over een zelfstandige woonplaats beschikte. Zij diende haar man te volgen. Deze bepaling was natuurlijk moeilijk te verenigen met het voorschrift dat de notaris een standplaats kreeg toegewezen waar hij niet alleen kantoor moest houden, maar ook moest wonen.⁹¹

85. C. Miseroy, 'Rede algemene vergadering Broederschap', *CBB* (1915) 322-338.

86. Ph.B. Libourel, *Praeadvies algemene vergadering der Broederschap van Candidaat-Notarissen 1917* ('s-Gravenhage 1917) 41.

87. *Ibidem*, 50. Het verbod om als getuige op te treden zou overigens in 1927 vervallen.

88. *Ibidem*, 91-92.

89. Zie hierover Marlou Schrover, "'De affaire wordt gecontinueerd door de weduwe'". Handelende vrouwen in de negentiende eeuw', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 17 (1997) 55-74 en Ali de Regt, 'Huwelijk en geld. Veranderingen in de vermogenspositie van gehuwde vrouwen', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 17 (1997) 13-33.

90. Verslag Commissie-Steinmetz, ingesteld 16 april 1921 door de Broederschap van Candidaat-Notarissen om te bezien welke wijzigingen in de notariswet noodzakelijk zijn met het oog op de veranderende tijdsomstandigheden, *WPNR* nr. 2799 (1923).

91. *Ibidem*.

De voorstanders betwistten meestal niet de opvatting dat de wetgever van 1842 niet aan vrouwelijke notarissen had gedacht. Duidelijk en overtuigend uitgesloten waren ze echter ook niet. De voorstanders gaven daarom de voorkeur aan een wetsinterpretatie die rekening hield met de huidige omstandigheden, zolang die tenminste niet in strijd was met expliciet geformuleerde bepalingen, boven een interpretatie die de bedoeling van de wetgever tot richtsnoer nam. Hier stonden dus twee verschillende visies op wetsinterpretatie tegenover elkaar.

Nadat in 1903 de eerste vrouwelijk advocaat, A.E. Kok, tot de balie was toegelaten, werden er ook discussies gevoerd over de vraag of vrouwen tot de rechterlijke macht mochten toetreden.⁹² Ook hier stond de vraag centraal of de wetgeving, in dit geval de Wet op de rechterlijke organisatie uit 1838 benoeming in de weg stond of niet. Uiteindelijk zou de kwestie in 1921 voorlopig beslecht worden met de verwerping van een amendement dat de benoeming van vrouwen tot kinderrechtster mogelijk had moeten maken.⁹³

Nadat in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw het onderwerp regelmatig ter sprake was gekomen, viel de discussie daarna een beetje stil. Wel kwam het in het begin van de jaren 1930 enkele malen in de Tweede Kamer aan de orde toen er enkele wijzigingen in de notariswet werden aangebracht. De meeste vrouwelijke kandidaat-notarissen en enkele kamerleden grepen die gelegenheid aan om de benoembaarheid van vrouwen weer onder de aandacht te brengen. Er werden enkele rekestten bij de Tweede en de Eerste Kamer ingediend en sommige vrouwelijke kandidaat-notarissen lobbyden bij kamerleden en ministers maar veel mocht het niet baten.⁹⁴ Nieuwe gezichtspunten werden namelijk niet naar voren gebracht en van de christelijke kamermeerderheid kon niet verwacht worden dat ze het notarisambt voor vrouwen zouden openen. Het zag er niet naar uit dat er op korte termijn vrouwelijke notarissen zouden komen.

Het notariaat mocht een hybride karakter bezitten, in het geval van de benoembaarheid van vrouwen woog het ambt duidelijk zwaarder dan het vrije beroep. Bij vrije beroepen als advocaat, arts, tandarts en accountant werden vrouwen rond de eeuwwisseling wel toegelaten maar bij de juridische ambten als notaris, rechter en officier van justitie zou dat nog lang op zich laten wachten. Hier was de rechtse meerderheid in de kamer doorslaggevend.

4.13. De oorlogsjaren

Op 10 mei 1940 overschreed het Duitse leger de Nederlandse grens. Na enkele dagen van ongelijke strijd capituleerde het Nederlandse leger. De bezetting die daarop volgde heeft bijna op alle terreinen van het maatschappelijk leven haar sporen nagelaten en ook het notariaat is daaraan niet ontkomen. Allereerst werden in februari 1941 de negen joodse notarissen ontslagen. Drie van hen zouden de daaropvolgende deportaties van de joodse bevolking niet overleven. Van de

92. E.W.A. Henssen, *Twee eeuwen advocatuur in Nederland 1798-1998* (Deventer 1998) 80; Verburg, *Geschiedenis van het ministerie van Justitie*, 184-188.

93. Verburg, *Geschiedenis van het ministerie van Justitie*, 190-193, 255, 262.

94. Ibidem; archief Th. Roos-Cikot, SNW, omslag 'kamerverslagen'.

zes die de oorlog wel overleefden, werden er vijf in hun ambt hersteld. In totaal zouden achttien notarissen het leven laten tijdens de bezetting. Twee van hen werden uit hun ambt gezet wegens illegale activiteiten.⁹⁵

Ontzetting van notarissen uit hun ambt bood de bezetter de gelegenheid om NSB'ers of Duitsgezinde kandidaat-notarissen te benoemen. Voor verschillende notarissen was dat reden om zolang de bezetting duurde geen ontslag aan te vragen. Nogal wat notarissen bleven zo zitten terwijl hun gezondheid een goed functioneren niet meer toeliet. Een voorbeeld hiervan was de Amsterdamse notaris P.W. van der Ploeg, die in 1909 benoemd was. Vanaf halverwege de jaren 1930 kampte hij met een teruglopende gezondheid. In 1941 openbaarde zich vervolgens een ernstige ziekte. Ontslag wilde hij echter niet nemen omdat de kans bestond dat het kantoor dan in handen van een NSB'er zou komen. Tot de bevrijding werd hij daarom vrijwel continue vervangen door zijn zoon, eveneens P.W. van der Ploeg geheten en kandidaat-notaris sinds 1930. Deze schreef de beslissing van zijn vader om aan te blijven toe aan diens angst dat het kantoor in verkeerde handen zou vallen.⁹⁶ Vrij snel na de bevrijding vroeg hij wel ontslag aan en werd hij opgevolgd door zijn zoon. Gezien het relatief grote aantal notarissen dat na de oorlog ontslag vroeg, was Van der Ploeg beslist niet de enige die om soortgelijke redenen was aangebleven.

Naast het leed dat de bezetter bij de joodse notarissen en verschillende individuele notarissen veroorzaakte, probeerde hij ook het notariaat onder controle te brengen door het in een verplichte organisatie onder te brengen. Verschillende andere beroepen als tandartsen en apothekers waren de notarissen daarin al voorgedaan. Zij kregen begin 1942 een 'Kamer' opgedrongen.⁹⁷ In april van datzelfde jaar kreeg het bestuur van de Broederschap van het ministerie van Justitie de boodschap dat het vervangen zou worden door een Orde van Notarissen waarvan alle notarissen en kandidaat-notarissen verplicht lid zouden worden. Het departement zou een deken benoemen, terwijl de Orde zelf het toezicht op de leden zou uitoefenen. De Broederschap mocht zelf een ontwerp opstellen voor een dergelijke Orde. In mei 1942 besloot de algemene vergadering echter met bijna algemene stemmen daaraan niet mee te werken.⁹⁸

Na de weigering om zichzelf op te heffen, verwachtten de meeste notarissen dat de Broederschap geliquideerd en omgezet zou worden in een Orde van Notarissen of een Notarissenkamer. Dat gebeurde echter niet.⁹⁹ Volgens de historicus L. de Jong was dat het gevolg van het fiasco van de Artsenkamer. Deze kamer werd namelijk effectief geboycot door de medische wereld. De meeste artsen weigerden zich aan te sluiten. Deze mislukking had tot gevolg dat de nota-

95. Schraagen, *De geschiedenis van het notariaat*, 9, 12.

96. P.W. van der Ploeg, Notariskantoor 'Van der Ploeg' te Amsterdam. Compagnons van 'eigen kweek'. Ongepubliceerde herinneringen (z.p. z.j.); Ron de Jong, *Een Amsterdamse notarisfamilie. Drie generaties Van der Ploeg 1909-2000* (Amsterdam 2000).

97. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, VI, juli '42 – mei '43, tweede helft ('s-Gravenhage 1975) 704-705.

98. De Lange, *De geschiedenis van de Broederschap*, 152.

99. Schraagen, *De geschiedenis van het notariaat*, 7.

rissen, maar ook de advocaten, op organisatorisch gebied met rust werden gelaten.¹⁰⁰

Nadat de jodenvervolging op gang was gekomen, raakte het notariaat betrokken bij de financiële liquidatie van het Nederlandse jodendom. De systematische roof van het joodse bezit was een doelbewust onderdeel van de Endlösung, de vernietiging van alle joden in Europa. Deze roof begon met de onteigening van bedrijven en de liquidatie van joodse verenigingen en eindigde met de roof van inboedels.¹⁰¹

Bij de speurtocht naar joods bezit raakten de notarissen vanzelf betrokken. De zogenaamde Eerste Liro-Verordening uit augustus 1941 had het namelijk gemunt op valuta, cheques, contant geld, tegoeden bij banken, etc. Alles moest ingeleverd of overgemaakt worden naar Lippmann, Rosenthal & Co in de Sarphatistraat in Amsterdam, de zogenaamde roofbank. De Nederlandse notarissen kregen, evenals banken en accountants, de opdracht contanten, tegoeden en effecten uit joodse nalatenschappen in te leveren. Hetzelfde gold voor waardepapieren die ze in beheer hadden voor joodse cliënten.¹⁰²

Na de Tweede Liro-Verordening uit mei 1942 was de rest van het joodse privé-vermogen aan de beurt. De notarissen moesten nu alle erfenisrechten aanmelden. In april 1943 ontvingen ze van het ministerie van Justitie de opdracht om alle joodse testamenten te controleren. Speciale gemachtigden moest inzage worden verleend om te zien of er zich in de testamenten geen waardepapieren bevonden. Bovendien moesten de gemachtigden ook kennis nemen van de inhoud van de testamenten om zo na te gaan of al het vermogen inderdaad was ingeleverd.¹⁰³

Naast de directe roof kregen de notarissen ook te maken met de verdere afwikkeling van de geroofde goederen. Immers, het doel van de roofbank was om de joodse goederen in te nemen en vervolgens te verkopen. Zo kwam een deel van het joods onroerend goed via veilingen weer op de markt. Joodse inboedels die om de een of andere reden niet naar Duitsland werden verstuurd, werden op publieke veilingen verkocht. In Rotterdam bijvoorbeeld vond dat plaats via het plaatselijk notarishuis.¹⁰⁴ De notarissen speelden zo, meestal ongewild maar soms ook uit financiële overwegingen, een belangrijke rol bij de liquidatie van het joods bezit.

4.14. Zuivering en rechtsherstel

Nadat het Duitse leger op 5 mei 1945 de wapens had neergelegd, volgde de afrekening. Hiertoe stonden twee wettelijke wegen open. De ene was die van de bijzondere rechtspleging. Daar werden degenen gestraft die 'fout' waren geweest.

100. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, VI, tweede helft, 702-703, 705 noot 1.

101. Gerard Aalders, Roof. *De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1999) 12, 125, 201-205, 253.

102. Ibidem, 171-173, 175.

103. Ibidem, 202; Schraagen, *De geschiedenis van het notariaat* 7-9.

104. Houwen, *Een Rotterdams veilinghuis*, 36.

In de woorden van L. de Jong 'zij die zich uit overtuiging of berekening aan de zijde der bezetter hadden geschaard'.¹⁰⁵ Zo hield de bijzondere rechtspleging zich bijvoorbeeld bezig met de berechting van leden van de NSB, de Landwacht en de Germaansche SS.

Naast de bijzondere rechtspleging was er de zuivering. Dat was vooral bestemd voor degenen die niet evident fout waren geweest, maar zich wel gewillig tegenover de bezetter hadden opgesteld.¹⁰⁶ Zij konden tijdelijk of voorgoed uit hun functie worden gezet of mochten hun beroep niet meer uitoefenen. Overigens kon ook de bijzondere rechtspleging een beroepsverbod opleggen.

Ambtenaren werden door de overheid gezuiverd. Dat gebeurde op basis van het Zuiveringsbesluit uit januari 1944, in augustus 1945 vervangen door een nieuw besluit. Het Zuiveringsbesluit kende twee tijdelijke maatregelen, namelijk staken en schorsen en een definitieve maatregel, ontslag. Ambtenaren mochten pas worden ontslagen wanneer daartoe een advies was gegeven door het Centraal Orgaan voor de Zuivering van Overheidspersoneel dat in april 1945 was opgericht.¹⁰⁷ Notarissen vielen ook onder het Zuiveringsbesluit, maar vanwege hun bijzondere status als openbaar ambtenaar werden alleen straffen als berisping en ontslag toepasselijk geacht.¹⁰⁸

Na de bevrijding werden in elf ressorten Zuiveringsadviescommissies voor het notariaat opgericht. Ze adviseerden het Militair Gezag over voorlopige zuiveringsmaatregelen, terwijl ze later het ministerie van Justitie raad gaven toen dat de zuivering had overgenomen.¹⁰⁹ In totaal werden er 101 notarissen onderzocht op hun gedrag tijdens de bezetting. De adviescommissies adviseerden in 27 gevallen tot ontslag waarvan er 20 werden overgenomen.¹¹⁰ Het laatste ontslag vond in juli 1947 plaats en betrof een Amsterdamse notaris.

Tegelijk met de zuivering vond er rechtsherstel plaats voor de notarissen die door de bezetter uit hun ambt waren ontslagen. Hiertoe behoorden de vijf joodse notarissen die de deportaties hadden overleefd en 23 notarissen die ontslagen waren wegens hun leeftijd.

Sommige vrije beroepen als artsen en advocaten hadden na de bevrijding ook zelf een zuivering ter hand genomen. Meestal bestond deze zuivering uit het royeren uit de beroepsvereniging want het uitvaardigen van een beroepsverbod was aan de overheid voorbehouden.¹¹¹ De Broederschap wilde echter geen zuivering doorvoeren. Het belangrijkste argument daarvoor was dat de overheid al het gedrag van de notarissen tijdens de bezetting aan het onderzoeken was.¹¹²

105. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, XII, *Epiloog*, eerste helft (Leiden 1988) 335.

106. N.K.C.A. in 't Veld, *De zuivering van artsen en advocaten. Een bijdrage tot de geschiedschrijving van de zuivering van het vrije beroep* ('s-Gravenhage 1983) 10-11.

107. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, XII, *Epiloog*, eerste helft, 338-339; In 't Veld, *De zuivering van artsen en advocaten*, 11.

108. 'Uittreksel uit de Memorie van Antwoord minister van Justitie op het voorlopig verslag op de begroting', *WPNR* nr. 3957 (1946).

109. *Ibidem*.

110. *Ibidem*, Schraagen, *De geschiedenis van het notariaat*, 12.

111. In 't Veld, *De zuivering van artsen en advocaten*, 11-12, 43-44.

112. Schraagen, *De geschiedenis van het notariaat*, 12.

Ondanks stevige kritiek op deze houding, zou het bestuur aan dit standpunt blijven vasthouden.

Het hoofdbestuur van de Broederschap van Candidaat-Notarissen was een andere mening toegedaan. In de vergadering van 9 september 1945 besloot het bestuur een zuivering onder haar leden in te stellen. Het bestuur besloot dat landverraders en collaborateurs voor de Raad van Tucht gebracht moesten worden. Tot deze categorieën rekende het bestuur NSB'ers en degenen die voor de Duitsers gewerkt hadden, bij de roofofbank Lippmann, Rosenthal & Co, de Hypothekenverwaltung, de Grundstückverwaltung of andere instanties. Ook kandidaat-notarissen die werkzaam waren geweest op kantoren waar veel transporten van joods onroerend goed waren afgehandeld, zouden zich moeten verantwoorden. Maar eerst moest het hoofdbestuur en de Raad van Tucht zelf gezuiverd worden. Dat gebeurde tijdens een buitengewone vergadering op 30 september.¹¹³ Daarna kon de zuivering ter hand worden genomen. Ruim een jaar later waren er zeventien kandidaat-notarissen geroyeerd, terwijl nog een aantal zaken aanhangig was.¹¹⁴

Sommige afdelingen gingen voortvarender van start. In een rede voor de afdeling Noord-Holland stelde voorzitter A.W. Voors vast 'dat het notariaat in het algemeen niet een zoo krachtige handeling tegen den vijand heeft aangenomen als verwacht mocht worden'.¹¹⁵ In overleg met het Militair Gezag was vanuit de afdeling een voorlopige commissie gevormd die direct drie leden van de afdeling voordroeg om gearresteerd te worden wegens 'uitgesproken samenwerking met den vijand'.¹¹⁶ Een half jaar later bracht de voorlopige commissie, nu zuiveringscommissie geheten, een definitief rapport uit. Negen leden werden voor royement voorgedragen.¹¹⁷

Was het notariaat bij de financiële liquidatie van de Nederlandse joden een belangrijke schakel, ook bij het rechtsherstel na de bevrijding speelde het een vooraanstaande rol. Het rechtsherstel was geen schadevergoeding maar uitsluitend bedoeld als het herstel in eigendom van beroofde Nederlanders. Alleen wanneer het geroofde goed teruggevonden werd, kon de eigendom geretourneerd worden.¹¹⁸ Met de uitvoering was de Raad voor het Rechtsherstel opgericht.

Vooraf voor de Nederlandse joden bleek het rechtsherstel een langdurig en gecompliceerd proces. Ongeveer 70 000 joden zouden namelijk aanspraak kunnen maken op een deel van de boedel die de roofofbank hadden nagelaten. Het overgrote deel van deze joden had de oorlog echter niet overleefd. Van de 107 000 gedeporteerden waren er namelijk slechts 5200 teruggekeerd uit de vernietigingskampen. Dat betekende in veel gevallen een ingewikkeld en langdurig

113. 'Buitengewone gecombineerde vergadering hoofdbestuur en afdelingsvoorzitters', 30 september 1945, *WPNR* nr. 3900 (1945).

114. *WPNR* nr. 3957 (1946).

115. 'Kort verslag vergadering afd. Noord-Holland', 6 juni 1945, *WPNR* nr. 3901 (1945).

116. *Ibidem*.

117. 'Kort verslag vergadering afd. Noord-Holland', 19 januari 1946, *WPNR* nr. 3914 (1946).

118. Gerard Aalders, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam 2001) 15.

onderzoek om de vraag te kunnen beantwoorden wie de erfgenamen van de nalatenschappen waren.¹¹⁹

Aan de afhandeling van de joodse nalatenschappen hebben nogal wat notarissen veel werk gehad. Het was aanvankelijk vaak niet duidelijk of iemand ook werkelijk was omgebracht en wanneer dat wel vastgesteld kon worden wanneer dat dan was gebeurd. Het tijdstip van overlijden was namelijk belangrijk om de lijn van vererving vast te stellen. Om aan de oplossing van dit probleem bij te dragen, richtte de Broederschap in 1949 de Stichting Centraal Bureau van Onderzoek inzake de Vererving van de Nalatenschappen van Vermiste Personen op. Deze stichting coördineerde de speurtocht naar de erfgenamen.¹²⁰

Een snelle afwikkeling van de nalatenschappen werd vooral verhinderd door de vele tussenverervingen. De Broederschap stelde daarom voor om voor elk jaar een uniforme sterfdatum vast te stellen. Dat zou het proces behoorlijk versnellen. De regering wilde hier echter niet aan en hield vast aan individuele overlijdensakten. Ofschoon het voorstel van de Broederschap een snellere afwikkeling mogelijk zou hebben gemaakt, was het volgens de historicus G. Aalders ook niet van zelfbelang ontbloot. De notarissen zaten volgens hem namelijk niet te wachten op een stroom van kleine nalatenschappen die weinig zouden opleveren.¹²¹

Met de gekozen weg zouden uiteindelijk heel wat jaren voorbij gaan voordat de nalatenschappen afgehandeld waren. De Stichting Centraal Bureau werd pas in 1956 opgeheven, maar ook toen bleven verschillende nalatenschappen onbeheerd. In 1998 bleek er bij de notarissen nog voor ruim f 500 000 aan gelden uit onbeheerde nalatenschappen te zijn. Deze zijn toen overgemaakt aan Joods Maatschappelijk Werk.¹²²

Een bijzondere rol speelden de notarissen bij de teruggave van onroerend goed. Veel notarissen waren namelijk bemiddelaar tussen de bezitters en de eigenaars. In de meeste gevallen, ongeveer 10 000, wisten zij een minnelijke schikking te bereiken. In ongeveer 1300 gevallen bleek dat echter niet mogelijk en moest de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel worden ingeschakeld.¹²³

Vooral de rol die het notariaat had gespeeld bij het te gelde maken van het joods onroerend door de roofinstanties kwam onder kritiek te staan. Het was namelijk niet onmogelijk dat het onroerend goed dat via een minnelijke schikking bij de eigenaar was teruggekomen, enkele jaren daarvoor bij dezelfde notaris van eigendom was veranderd. Direct na de bevrijding vond het bestuur van de Broederschap van Candidaat-Notarissen daarom alleen al het veelvuldig verlijden van transportakten van joods onroerend goed voldoende aanleiding voor een grondig onderzoek.¹²⁴ Ook voor het Militair Gezag en enkele zuiveringsadviescommissies kon het verlijden van dergelijke transportakten aanleiding zijn

119. Ibidem, 82-83, 87, 90-91.

120. Ibidem, 81, 92.

121. Ibidem, 107.

122. Ibidem, 101.

123. Ibidem, 191-193.

124. 'Kort verslag vergadering hoofdbestuur', 9 september 1945, *WPNR* nr. 3900 (1945).

tot het nemen van maatregelen. De Broederschap was overigens al direct van mening dat enkel het passeren van akten geen gevolgen mocht hebben voor de notarissen.¹²⁵ Niettemin leidde de ontevredenheid over deze kwestie ertoe dat het bestuur van de Broederschap in overleg met de Minister van Justitie besloot om het honorarium dat aan deze akten was verdiend, zou worden afgestaan aan maatschappelijke doeleinden.¹²⁶

Maar zelfs wanneer men van mening was dat er op het verlijden van transportakten met betrekking tot joods onroerend goed weinig was aan te merken, bleef daar nog het probleem of het niet de plicht van de desbetreffende notaris was geweest om aspirant-kopers op de dubieuze herkomst van het pand te wijzen. In 1947 stelde een koper deze vraag ook aan een rechter van de Afdeling Rechtspraak. De rechter vond de rol van de notaris echter irrelevant.¹²⁷ Een opmerkelijke uitspraak waarmee de notaris weer tot de rol van penvoerder werd gedegradeerd. Een uitspraak waarbij overigens niet veel notarissen de behoefte zullen hebben gevoeld om er protest tegen aan te tekenen.

Ook de Broederschap kreeg enige kritiek te verduren op haar houding tijdens de bezetting. Deze kritiek kwam vooral van binnen uit. Op de eerste algemene vergadering na de bevrijding, op 24 mei 1946, concentreerde de kritiek zich op twee punten: de hierboven vermelde transportakten en de joodse codicillen. Ten aanzien van het eerste punt nam het bestuur een zeer pragmatisch maar discutabel standpunt in. Diefstal van onroerend goed zou na de bevrijding namelijk altijd ongedaan kunnen worden gemaakt. Bovendien zou collectief verzet volgens het bestuur tot represailles hebben geleid.¹²⁸ Het bestuur ging er hierbij wel wat makkelijk vanuit dat de gemiddelde notaris al in 1942 bij het passeren van transportakten van joods onroerend goed zijn geweten had gesust met het vooruitzicht van een spoedig rechtsherstel.

Het punt betreffende de joodse codicillen sloeg op de Tweede Liro-Verordening waarbij de notarissen inzage hadden moesten geven in joodse testamenten en eventuele bijlagen. Het bestuur had over deze schending van het ambtsgeheim geen standpunt ingenomen en liet het aan ieders geweten over of men al dan niet inzage zou geven. In mei 1946 verdedigde het bestuur zich door erop te wijzen dat slechts een gering aantal notarissen codicillen had bezeten en dat ze de gevolgen van een afwijzend advies niet op die paar notarissen had willen afwentelen.¹²⁹ Hoewel het verweer van het bestuur lang niet alle aanwezige notarissen kon overtuigen, werd het beleid gedurende de bezetting toch met een ruime meerderheid goedgekeurd.

125. Schraagen, *De geschiedenis van het notariaat*, 12.

126. *Ibidem*, 16.

127. Aalders, *Berooid*, 196.

128. Schraagen, *De geschiedenis van het notariaat*, 12-15.

129. *Ibidem*, 8-9, 14-15.

4.15. Een decennium vol daadkracht

In de eerste jaren na het einde van de oorlog kwam er vrij plotseling een eind aan een aantal kwesties waarover soms al sinds de negentiende eeuw gedebatteerd werd. Zo werd in 1947 de eerste vrouwelijke notaris benoemd, terwijl zeven jaar later een verplichte leeftijdsgrens werd ingevoerd en een notarieel pensioenfonds werd opgericht. Twee jaar later, in 1956, werd bepaald dat onroerend goed alleen nog per authentieke akte mocht worden geleverd, terwijl nog eens twee jaar later de verplichte universitaire notariële studie werd ingevoerd. De vraag is nu van wie het initiatief tot deze doorbraak afkomstig was. Van het notariaat, de overheid of was het de uitkomst van een samenspel tussen beide?

Begin 1946 verraste de katholieke Minister van Justitie, H.A.M.T. Kolfschoten, vriend en vijand door in de Tweede Kamer op te merken dat zijns inziens de Wet op de Regterlijke Organisatie geen beletsel vormde voor de benoeming van vrouwen in de rechterlijke colleges. Evenmin zou de Wet op het Notarisambt de benoeming van vrouwelijke notarissen uitsluiten.¹³⁰ Een paar maanden later verzond het hoofdbestuur van de Broederschap van Candidaat-Notarissen een adres aan de minister waarin hem werd verzocht om op korte termijn ten minste één vrouwelijke notaris te benoemen zodat de kwestie voor eens en voor altijd geregeld zou zijn. De minister voldeed aan het verzoek en in mei 1946 verscheen in het *WPNR* de mededeling dat vrouwelijke kandidaat-notarissen konden solliciteren op vacante standplaatsen.¹³¹ Vervolgens werd in 1947 C.H.A. Bletz tot de eerste vrouwelijke notaris benoemd.

De benoeming van Bletz stond niet op zichzelf. In 1946 was de eerste vrouwelijke burgemeester benoemd en in 1947 de eerste vrouwelijke rechter. Het lang verdedigde standpunt dat de bestaande wetgeving de benoeming van vrouwen tot bepaalde ambten uitsloot, was ineens verlaten. Overigens had de doorbraak bij het notariaat voorlopig nog geen ingrijpende gevolgen. Het aantal vrouwelijke notarissen zou namelijk nog lang heel laag blijven. Tussen 1955 en 1980 schommelde het aandeel tussen 1 à 2% en tussen 1990 en 1994 bedroeg het ongeveer 3%.¹³²

In haar herinneringen schreef de vrouwelijke kandidaat-notaris Th. Roos-Cikot, die voor de oorlog zeer actief was geweest om vrouwen tot notaris benoemd te krijgen, de doorbraak toe aan het tekort aan mannelijke kandidaat-notarissen. Veel mannelijke kandidaat-notarissen waren namelijk kort na de oorlog werkzaam bij het Militair Gezag, bij het rechtsherstel of als tijdelijk inspecteur der belastingen.¹³³

Hoewel het tekort aan mannelijke kandidaat-notarissen ongetwijfeld bijdraagt aan een verklaring voor de doorbraak op het departement voldoet dit argument toch niet helemaal. Ten eerste is het namelijk de vraag of de benoeming van een vrouwelijke burgemeester en een vrouwelijke rechter tot hetzelfde mo-

130. 'De benoembaarheid van de vrouw tot notaris', *WPNR* nr. 3914 (1946).

131. 'Benoembaarheid van de vrouw tot notaris', *WPNR* nr. 3931 (1946).

132. C.M. van Velzen, A.A. van Berge en E.M. Stigter, 'De vrouw als (kandidaat-)notaris, vroeger en nu', *WPNR* nr. 6252 (1997).

133. Archief Th. Roos-Cikot, SNW, omslag 'losse kopieën', herinneringen Th. Roos-Cikot.

tief teruggebracht kunnen worden en ten tweede sloot de Minister van Justitie in de Tweede Kamer zelf het argument van een tekort uit door op te merken dat zijn enige bedenking bij het benoemen van vrouwelijke notarissen de verlenging van de toch al lange wachttijd voor mannelijke kandidaat-notarissen was.¹³⁴ Wat nu wel de precieze reden voor de ommezwaai in de gevolgde argumentatie was geweest, blijft echter enigszins in nevelen gehuld.

De invoering van een leeftijdsgrens voor notarissen verliep heel wat minder soepel.¹³⁵ In 1946 had de minister aan de Broederschap meegedeeld dat hij een leeftijdsgrens noodzakelijk achtte evenals een verplicht pensioen. Dat pensioen zou door de notarissen zelf geregeld moeten worden. Het bestuur van de Broederschap stemde met de plannen in en de minister benoemde vervolgens de Commissie-Pitlo om het een en ander uit te werken. Dat het de commissie ruim zes jaar zou kosten om tot een rapport te komen, was een duidelijke aanwijzing voor de onoverkomelijke problemen die het onderwerp omgaven. Immers, al vóór de oorlog was verdeeldheid binnen het notariaat het belangrijkste obstakel voor de invoering van een notarieel pensioen geweest. Ook de Commissie-Pitlo struikelde over de aard van de verplichte verzekering en over de leeftijdsgrens zelf. In een vergadering van de Broederschap begin 1953 verwees een ruime meerderheid het rapport van de commissie naar de prullenmand.

Ditmaal had het notariaat echter buiten de waard gerekend. Gezien de sterke vergrijzing onder de notarissen, begin 1952 was 15% van alle notarissen ouder dan 70 jaar, wilde de minister het er ditmaal niet bij laten zitten. In juni 1953 diende hij daarom toch een wetsontwerp in dat was gebaseerd op het verworpen rapport van de Commissie-Pitlo. De minister wilde echter naar eigen zeggen het notariaat geen pensioenregeling opleggen en bepaalde daarom dat invoering alleen zou plaatsvinden wanneer een grote meerderheid van de notarissen zich in een referendum voor de plannen zou uitspreken. Wat hij met de ene hand gaf, nam hij echter met de andere weer terug. Want wanneer de meerderheid zich tegen het notarieel pensioen zou uitspreken, zou de invoering van een leeftijdsgrens toch doorgaan. Pensioen of geen pensioen. Onder deze dreiging stemde een meerderheid van 541 tegen 255 notarissen voor de instelling van een pensioenfonds. De harde hand van de minister had de zaak uiteindelijk geforceerd.

Tegen de invoering van de verplichte authentieke akte voor de levering van onroerend goed bestond onder de notarissen uiteraard geen enkele weerstand. Het belangrijkste obstakel dat invoering vóór de oorlog had verhinderd, het bepalen van uniform tarief, was inmiddels uit de weg geruimd. In 1946 was namelijk de Prijzenbeschikking Notaristarieven afgekondigd waardoor de tarieven die in 1934 door de Broederschap waren vastgesteld officieel bekrachtigd werden door de overheid. In 1948 werd bovendien de bevoegdheid om tarieven vast te stellen van de ringen overgeheveld naar de Broederschap.¹³⁶ Tegelijk bepaalde de Broederschap dat afwijking van deze tarieven strijdig was met de eer

134. 'De benoembaarheid van de vrouw tot notaris', *WPNR* nr. 3914 (1946).

135. Dit onderwerp is gebaseerd op Schraagen, *De geschiedenis van het notariaat*, 19-29.

136. *Ibidem*, 58-59.

en de waardigheid van het ambt. Nadat in 1951 de Broederschap de tarieven opnieuw had vastgesteld, was er dus sprake van bindende centraal opgestelde tarieven.¹³⁷

Over de wenselijkheid van de invoering van een verplichte universitaire notariële studie was na de oorlog een duidelijke communis opinio ontstaan. Van de kant van de notarissen waren de bezwaren over een beperkte toegankelijkheid tot het ambt zo goed als verstomd, terwijl ook de overheid geen bedenkingen meer had.¹³⁸ Dat het uiteindelijk toch nog bijna tien jaar zou duren alvorens de universitaire opleiding een feit was, had dan ook met andere zaken te maken als een gebrekkige coördinatie tussen het ministerie van Justitie en dat van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en met de reorganisatie van het hoger onderwijs.¹³⁹ Toen in 1956 dan opnieuw een Commissie-Pitlo werd geïnstalleerd, was die ook snel klaar met haar rapport, zodat een jaar later al een wetsontwerp kon worden ingediend. Zonder noemenswaardige tegenstand werd in 1958 de opleiding tot notaris een academische studie.

Om de opmerkelijke overeenstemming na de oorlog over de wenselijkheid van een universitaire notariële opleiding te verklaren, heeft J.M. Polak erop gewezen dat door het toenemend aantal notarissen dat de meestertitel mocht voeren de praktijk inmiddels al naar het stelsel van 1958 was gegroeid.¹⁴⁰ Inderdaad steeg het aantal academici onder de benoemde notarissen van 7% tussen 1902 en 1921 tot 13,9% tussen 1942 en 1958 (zie bijlage 3 en 4). Deze stijging vond bovendien vooral in de grote steden plaats. Het is zeker aannemelijk dat deze stijging de opvatting reflecteerde dat een academische juridische vorming zeker in de grote steden eigenlijk voorwaarde was voor een goed functionerend notariaat.

Zowel bij de benoeming van de eerste vrouwelijke notaris als bij het instellen van een leeftijdsgrens en de invoering van een verplicht pensioen lag het initiatief bij de overheid. Soms door alleen een eerste aanzet te geven maar een enkele keer ook in een dwingendere rol. Nu was het in het ene geval ook logischer dat het initiatief van de overheid kwam dan in het andere geval, maar in alle gevallen was de bijdrage vanuit het notariaat tamelijk bescheiden.

4.16. Herstel en groei

Was Nederland de Eerste Wereldoorlog in economisch opzicht tamelijk ongeschonden doorgekomen, de Tweede Wereldoorlog had de economie wel veel schade toegebracht. Een groot deel van de productiecapaciteit was vernietigd of naar Duitsland afgevoerd. De economische hausse die in 1918 na afloop van de oorlog was opgetreden, zou zich in 1945 dan ook niet herhalen. De eerste jaren na de bevrijding stonden geheel in het teken van wederopbouw en herstel. Aanvankelijk waren er bijna onoplosbare problemen. Zo kon het zwaar bescha-

137. Ibidem, 59, Kok, *Het Nederlandse notariaat*, 71.

138. Polak, *De strijd*, 39.

139. Ibidem.

140. Ibidem, 47.

digde productieapparaat maar in beperkte mate voor de export produceren. Dankzij de Marshall-hulp die Nederland van de Verenigde Staten ontving, bleven de gevolgen hiervan beperkt. Bij een achterblijvende export kon de invoer toch op peil blijven. Zo kwam de Nederlandse economie aan het begin van de jaren 1950 weer op orde.

Na het herstel volgde tot ongeveer 1970 een periode van sterke groei. Aanvankelijk reageerde men voorzichtig op de voorspoed. De geleide loonpolitiek zorgde er bijvoorbeeld voor dat Nederland goedkoop bleef produceren. In het begin van de jaren 1960 was deze politiek echter niet meer te handhaven. De krapte op de arbeidsmarkt leidde tot verschillende opeenvolgende loongolven. Hierdoor steeg het besteedbaar inkomen van veel Nederlanders flink.

Intussen bleef de economie doorgroeien. De groeicijfers lagen in de jaren 1960 zelfs nog hoger dan in het voorgaande decennium. Het belang van de landbouw nam steeds verder af. Droeg deze sector in 1938 nog 10% aan het nationaal inkomen bij, in 1970 was dat nog slechts 6,3%. Daarentegen steeg de bijdrage van de nijverheid van 31% tot 42%, terwijl de dienstensector in 1970 37,2% van het nationaal inkomen uitmaakte.¹⁴¹ Ook de bevolking bleef onderwijl groeien. Waren er in 1950 ongeveer 10 miljoen inwoners, in 1960 waren dat er al 11,4 miljoen en in 1970 13 miljoen. De economische voorspoed en de bevolkingsgroei kwamen het notariaat uiteraard ten goede. De ontwikkelingen binnen het notariaat tussen 1950 en 1970 zijn in de onderstaande tabel opgenomen.

Tabel 4.8 Aantal standplaatsen, akten en inwoners 1950-1970

	Standplaatsen	Inwoners per standplaats	Aantal akten	Akten per notaris	Aantal akten per 1000 inwoners
1950	845	11 866	295 572	350	29,5
1960	852	13 401	374 880	440	32,8
1970	867	14 945	601 698	694	46,4

Tabel 4.8 spreekt duidelijke taal. Tussen 1950 en 1970 verdubbelde het gemiddeld aantal akten dat een notaris passeerde. Voor een belangrijk deel was dat aan de bevolkingsgroei toe te schrijven, maar tegelijk maakten de Nederlanders ook steeds meer gebruik van de diensten van de notaris. Vooral na 1960 was dat het geval. Wel past hier enige relativering. Het aantal akten per notaris lag in 1950 ongeveer gelijk aan het niveau van 1930, maar onder dat van 1920. Verder lag het aantal akten per 1000 inwoners in 1950 en 1960 onder het niveau van vóór de oorlog. Pas na 1960 zou het daar boven komen.

Een belangrijk deel van de stijging van het aantal akten kwam uit de onroerend goedsector. Zo verdubbelde tussen 1947 en 1969 het aantal huizen bijna evenals het aantal hypotheeken. Volgens Kok had in 1969 ruim 60% van de gepasseerde akten in Nederland met onroerend goed te maken.¹⁴² Dat was een

141. De Vries, *De Nederlandse economie*, 13-15.

142. Kok, *Het Nederlandse notariaat*, 88.

duidelijke stijging ten opzichte van 1938 toen het maximaal de helft had bedragen.

Deze ontwikkeling is ook op lokaal niveau terug te vinden. Het aantal akten dat bijvoorbeeld de plaatselijke notaris te Ewijk passeerde verdubbelde tussen 1960 en 1970, terwijl het vanaf 1920 nagenoeg stabiel was gebleven. De stijging was vooral het gevolg van een toenemend aantal transportakten.¹⁴³ Het gevolg was wel dat het kantoor steeds afhankelijker werd van het onroerend goed. In 1950 had al 75% van alle akten betrekking op hypotheek en transporten, terwijl dat daarna alleen nog maar zou toenemen.¹⁴⁴

4.17. Specialist of generalist

In 1949 werd op de algemene vergadering van de Broederschap van Candidaat-Notarissen aandacht besteed aan de stand van zaken binnen het notariaat. De twee inleiders, A.W. Voors en A.M. Vroom, wezen erop dat de notaris in de loop der tijd steeds meer werkterrein had moeten prijsgeven aan andere beroepen.¹⁴⁵ Advocaten, belastingdeskundigen en accountants verdrongen de notaris. Vaak kon de notaris geen weerwerk bieden. Zo waren bijvoorbeeld de directe belastingen zo'n ingewikkelde materie geworden dat de notaris weinig restte dan zijn cliënt naar een gespecialiseerde belastingadviseur door te sturen.¹⁴⁶ Verzet tegen deze ontwikkeling was volgens Voors zinloos. De maatschappelijke ontwikkeling leidde nu eenmaal op elk terrein tot specialisatie. Ook het notariaat moest zich specialiseren, zoals dat in de grote steden overigens al gebeurde. Daar waren kantoren die zich vooral bezighielden met zeerecht, internationaal ondernemingsrecht of NV's en trusts.¹⁴⁷ De andere inleider, Vroom, zag daarentegen meer heil in het aangaan van kantoorcombinaties door notarissen, advocaten, accountants en belastingdeskundigen.¹⁴⁸

Afgaande op de aanbevelingen die Voors en Vroom deden om door specialisatie en associatie compensatie te zoeken voor het almaar afkalvende werkterrein stond het notariaat blijkbaar open voor ingrijpende hervormingen. Schijn bedriegt echter en dat was hier zeker het geval. Specialisatie en associatie waren tamelijk omstreden fenomenen, hoewel ze al langer voorkwamen. In de grote steden waren associaties tussen notarissen bepaald niet onbekend en ook bestond er vanouds een zeker onderscheid tussen zogenaamde boedel- en transportkantoren. Bewust specialisatie nastreven was echter een stap verder. Ook inleider Vroom had zich in 1948 in een artikel in *WPNR* daar nog sterk tegen verzet. De pracht van het beroep school volgens hem namelijk in het algemene

143. Duffhues, *Notariaat Roes*, 103-104.

144. *Ibidem*, 133.

145. A.M. Vroom, *Het notariaat en de plaats van de notaris in de samenleving*. Praeadvies Broederschap der Candidaat-Notarissen (z.p. 1949) 92; A.W. Voors, *Het notariaat en de plaats van de notaris in de samenleving*. Praeadvies Broederschap der Candidaat-Notarissen (z.p. 1949) 56-57.

146. Voors, *Het notariaat en de plaats van de notaris*, 40-42.

147. *Ibidem*, 56-57, 68.

148. Vroom, *Het notariaat en de plaats van de notaris*, 101.

karakter. Specialisatie zou de band met de klant verzakelijken en losser maken.¹⁴⁹

Met de bezwaren van Vroom raken we de kern van het debat rond specialisatie. Het zou volgens veel notarissen afbreuk doen aan het wezen van het ambt; dat van vertrouwenspersoon en adviseur. Een vertrouwensband zou alleen kunnen ontstaan wanneer de notaris zijn cliënt zo breed mogelijk kon adviseren. Dergelijke opvattingen kwamen niet alleen onder notarissen voor. Zo ontmoedigde de belangrijkste beroepsvereniging van accountants, het Nederlands Instituut van Accountants (NIVA), lange tijd dat de bij haar aangesloten accountants zich zouden specialiseren. Alleen aan de randen van het beroep, namelijk bij organisatieadvies en belastingadvies, werd het getolereerd.¹⁵⁰ Ook binnen de advocatuur heerste tot de Tweede Wereldoorlog de opvatting dat specialisatie onfatsoenlijk was. Een advocaat behoorde het hele recht te beheersen.¹⁵¹

Specialisatie en als middel daartoe associatie waren zaken die binnen verschillende vrije beroepen als een manier werden beschouwd om bestaande problemen te lijf te gaan. Meestal was de weerstand echter aanzienlijk en aandrang vanuit de praktijk klein. Binnen het notariaat speelde bovendien nog een ander probleem. Een associatie van notarissen droeg het risico dat bij het overlijden van een notaris zijn achtergebleven associés een grote invloed zouden hebben op de benoeming van een opvolger. De meeste cliënten van de overleden notaris zouden immers bij het kantoor blijven zodat een aan de associés onwelgevallige opvolger nauwelijks klanten zou krijgen. De kans dat de associés op die manier zeggenschap over het protocol zouden krijgen, was een van de redenen waarom associaties onder notarissen langer omstreden zouden blijven dan bij andere vrije beroepen.

4.18. Beeld en zelfbeeld

Ondanks het verlies van werkterrein en het ontbreken van een academische titel bleek uit een onderzoek naar beroepsprestige uit 1953 dat de notaris een groot maatschappelijk aanzien genoot.¹⁵² In rangorde eindigde hij op de zesde plaats. Achter de hoogleraar, de arts, de burgemeester van een grote gemeente, de rechter en de ingenieur maar nog voor de advocaat, de tandarts en de burgemeester van een kleine gemeente.

Het aanzien van de notaris was op het platteland groter dan in de grote stad.¹⁵³ In sommige kleine gemeenten werd hij samen met de burgemeester als de belangrijkste gezagsdragers gezien. Toen bijvoorbeeld in 1936 in het dorp Rump de benoeming van een nieuwe notaris uitbleef, klom de burgemeester in

149. Vroom, A.M., 'Het notariaat in 1948 en de toekomst', *WPNR* nr. 4030 (1948).

150. De Hen e.a., *Hoofdstukken uit de geschiedenis van het Nederlandse accountantsberoep*, 14.

151. Henssen, *Twee eeuwen advocatuur*, 244.

152. Heek en Kuiper, *De Nederlandse beroepsprestigestrategie*, 24.

153. *Ibidem*, 27, 32.

de pen om bij de minister op spoed aan te dringen omdat in Rumpst 'een autoriteit die onder de mensen woont, gemist wordt'.¹⁵⁴

Soms vroegen de inwoners om een notaris van standing, zoals in 1918 in Zaltbommel. Een adres van de lokale notabelen probeerde de aandacht van de minister te vestigen op de sollicitant H.A. Ballot wiens belangrijkste verdienste blijkbaar was dat hij beschaafd en ontwikkeld was. In een apart schrijven voegde de kantonrechter daar nog aan toe dat de antirevolutionaire sollicitant niet alleen van de verkeerde politieke kleur was, maar ook nog een burgerjongen. De minister zou de notabelen op hun wenken bedienen en Ballot voordragen.¹⁵⁵

Van personen met aanzien en prestige werd verwacht dat ze zich ook maatschappelijk actief zouden betonen. Eerder zagen we al dat de Nijmeegse notarissen met de stijging van hun welstand en aanzien aan het einde van de negentiende eeuw steeds meer bestuursfuncties op charitatief en sociaal gebied gingen bekleden. Dat zou voorlopig ook niet veranderen. In tabel 4.9 zijn de bestuursfuncties van de Nijmeegse notarissen uit de peiljaren 1929 en 1950 opgenomen.

Tabel 4.9 Bestuursfuncties Nijmeegse notarissen 1929-1950

	Politiek	Kerkelijk	Onderwijs	Charitatief/ sociaal	Overige sociaal
1929					
Doesburgh(p)					X
Klaassen(p)				XXXX	X
Leopold(p)					
Maret Tak(p)		X			
Bergen(k)					
Hekking(k)					
Pol(k)				X	
Schuijlenburch(k)				X	
Wolters(k)				X	
1950					
Diepenbroek(p)				X	
Roodvoets(p)				X	X
Stam(p)					
Weier(p)				X	X
Hekking(k)					
Schaik(k)			X	XX	XX
Schreurs(k)				XXXXX	
Schuijlenburch(k)		X		X	X
Weve(k)			X	XX	X
Wolters(k)				X	

154. Benoemingsdossier Rumpst (Deil), ARA, 2.09.22 MvJ, inv.nr. 16225, nr. 215.

155. Benoemingsdossier Zaltbommel (1918), ARA, 2.09.22 MvJ, inv.nr. 16064, nr. 21.

De concentratie van bestuursfuncties in de charitatieve en sociale sector die aan het einde van de negentiende eeuw was ontstaan, bleef ook in de jaren voor en na de Tweede Wereldoorlog aanwezig. De Nijmeegse notarissen namen het liefst zitting in het bestuur van de armenraad, de hulpbank, een studiefonds of de plaatselijke kinderbescherming.

In 1929 bekleedden de notarissen relatief weinig bestuursfuncties. Misschien had het te maken met het feit dat verschillende notarissen nog niet zolang benoemd waren en ze hun weg binnen de lokale samenleving nog moesten vinden. Hoe dan ook, in 1950 was het aantal fors gestegen. Deze toename kwam vooral op het conto van de katholieke notarissen, die zeer actief waren binnen de katholieke zuil. Zo was bijvoorbeeld notaris H.C.W. van Schaik, de jongere broer van J.R.H. van Schaik die tussen 1933 en 1937 Minister van Justitie was, voorzitter van de Katholieke Filmactie, en bestuurslid van de Nijmeegse Universiteitsvereniging. Zijn collega M.J.H. Schreurs was voorzitter van de RK Vereniging voor de stille armen van alle gezindten en bestuurslid van de Bijzondere Raad St. Vincentiusvereniging. Notaris Van Schuijlenburch was lid van een kerkbestuur en bestuurslid van de Heilig-land-Stichting. Ook de twee andere katholieke notarissen lieten zich op dit terrein niet onbetuigd.

De opvallende bestuursactiviteiten binnen de katholieke zuil hadden ongetwijfeld te maken met het herstel van die zuil na de Tweede Wereldoorlog. Daarvoor werd waarschijnlijk ook een beroep gedaan op de katholieke notarissen. Ze konden zich daar moeilijk aan onttrekken, omdat de meesten van hen in de jaren 1920 en 1930 organisaties uit de zuil om ondersteuning van hun sollicitatie hadden gevraagd. Dat had bepaalde verplichtingen met zich meegebracht.

Ook in de peiljaren 1929 en 1950 hielden de Nijmeegse notarissen zich verre van de politiek. Een publiek politiek optreden werd blijkbaar nog steeds onverenigbaar geacht met de onpartijdige reputatie van de notaris. Dit werd in 1949 ook onderstreept door de eerder aangehaalde Voors in zijn inleiding voor de algemene vergadering van de Broederschap van Candidaat-Notarissen.¹⁵⁶ Hij stelde dat een notaris zich weliswaar niet afzijdig van het maatschappelijk leven moest houden, maar dat de grens daar lag waar hij door zijn publiek optreden mensen van zich dreigde te vervreemden. Hierbij dacht Voors vooral aan de politiek.

In 1938 kreeg ook de vooraanstaande politicus P.J. Oud met deze ongeschreven regel te maken. Oud, vrijzinnig-democraat en tussen 1933 en 1937 Minister van Financiën in de kabinetten Colijn II en III, was naast politicus ook kandidaat-notaris. Niet lang na zijn aftreden solliciteerde hij op een vacante standplaats in Den Haag. Hoewel hij al lang niet meer in het notariaat werkzaam was geweest, droegen alle adviserende autoriteiten hem voor. Een benoeming tot notaris zou een erkenning voor zijn verdiensten zijn.¹⁵⁷

De secretaris-generaal van het departement wilde Oud echter niet benoemen. Zijn strijdbare natuur zou niet te rijmen zijn met die van een rustig relaterende notaris. Verder zou de benoeming van Oud als een soort beloning een volstrekt

156. Voors, *Het notariaat en de plaats van de notaris*, 29.

157. Benoemingsdossier Den Haag (1938), ARA, 2.09.22 MvJ, inv.nr. 16282, nr. 225.

verkeerde indruk bij het publiek kunnen wekken. Bovendien was de clientèle van het vacante kantoor christelijk-historisch en het mocht betwijfeld worden of die blij zouden zijn met een notaris die tevens de vrijzinnig-democratisch partij-leider was. De minister dacht er blijkbaar ook zo over want Oud werd gepasseerd.

Overigens was het niet alleen binnen het notariaat regel om de politiek te mijnden, ook binnen andere vrije beroepen kwam dat voor. Zo hielden ook veel accountants zich op de achtergrond. Oorzaak hiervan was de opvatting dat de vertrouwensfunctie van de accountant in het maatschappelijk verkeer anders gevaar zou lopen.¹⁵⁸

De opvattingen over de aard van het notarisambt waren sinds het einde van de negentiende eeuw nauwelijks veranderd. Een notaris was raadsman en vertrouwensman die zijn cliënten bij allerlei, vaak vertrouwelijke, zaken adviseerde. Hij stond boven de partijen. Onafhankelijkheid garandeerde de benodigde objectiviteit. Ook al behoorde een van de partijen tot zijn clientèle, hij diende altijd de belangen van alle partijen te behartigen. Volgens een brochure uit 1930 van de Broederschap diende de notaris het algemeen publiek belang.¹⁵⁹ Dat het notariaat ook een broodwinning was, dreigde tussen deze hooggestemde idealen al snel uit het zicht te verdwijnen.

In Nijmegen speelde de lokale notarisvereniging een belangrijke rol bij het instandhouden van deze opvattingen. De vereniging behartigde namelijk niet alleen materiële belangen als tarieven en veilingvoorwaarden maar ook werd het esprit de corps hooggehouden door het organiseren van gezellige bijeenkomsten. Het sterk ontwikkelde groepsgevoel blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de notarissen zich op vrijwillige basis aan de gemaakte afspraken hielden. De uitgevaardigde besluiten ontbeerden namelijk elke juridische basis. Het stond elke notaris vrij om zijn eigen gang te gaan.

De Nijmeegse notarissen presenteerden zich naar het publiek en naar andere beroepen zo veel mogelijk als een eenheid. Collegialiteit was daarbij het sleutelwoord. Dit betekende bijvoorbeeld dat de notarissen geen concurrenten van elkaar dienden te zijn, maar collega's. Zo sprak in 1938 de voorzitter van de vereniging in zijn welkomstwoord voor twee nieuwe notarissen zijn afkeer uit van degenen 'in wie men geen collega's, doch slechts concurrenten, en zelfs dikwijls gevaarlijke concurrenten, kan zien. Dezulken missen het saamhorigheidsgevoel, dat men uitdrukt met het woord "collegialiteit"'.¹⁶⁰

Ook beoefenaren van andere vrije beroepen omschreven zich bij voorkeur als vertrouwenspersoon. De makelaar zag zich bijvoorbeeld als vertrouwensman omdat hij over vertrouwelijke informatie uit de persoonlijke sfeer beschikte.¹⁶¹ De accountant werd weliswaar als controleur door opdrachtgevers inge-

158. P. Hellema en J. Marsman, *De organisatie-adviseur. Opkomst en groei van een nieuw vak in Nederland 1920-1960* (Amsterdam 1997) 53-54.

159. *Het notariaat en de notarissen*. Uitgegeven door de Broederschap der Notarissen in Nederland (z.p. 1920) 5-6.

160. VVN, notulen 14 februari 1938.

161. H. Broekhuis, *De Amsterdamse makelaar* (Bussum 1965) 15.

schakeld, maar naar eigen zeggen trad hij eigenlijk op als vertrouwenspersoon voor de onpersoonlijke maatschappij, de spaarders en andere belanghebbenden die niet zijn opdrachtgever waren. Binnen de accountancy werd het een en ander in de jaren 1920 door Th. Limperg Jr. formeel uitgewerkt tot de zogenaamde leer van het gewekte vertrouwen.¹⁶²

Het is overigens aardig om op te merken dat een relatief jong en nog onbepaald beroep als de accountancy zich rond 1900 sterk op andere oudere vrije beroepen als de notarissen oriënteerde. Zo streefde het NIVA, de belangrijkste beroepsvereniging van accountants, naar een wettelijke regeling waarbij het zich baseerde op het in 1899 ingediende wetsvoorstel betreffende het notariaat. Net als binnen het notariaat zou er voor de accountants een wettelijke en een werkelijke werkkring moeten komen. Ook bij het ontwikkelen van regels omtrent het beroepsgeheim en het verschoningsrecht ging de vereniging uit van de notariswet.¹⁶³

Door de geringe groei van het aantal standplaatsen heeft het notariaat sterk weten te profiteren van de economische groei en de bevolkingstoename tussen 1920 en 1970. Niet alleen steeg het aantal inwoners per standplaats, maar ook werd er na 1960 vaker van de notariële diensten gebruikgemaakt. Daar stond tegenover dat door de economische transformatie die Nederland sinds het einde van de negentiende eeuw had ondergaan, de notarissen een flink deel van hun werkterrein aan de nieuwe beroepen en het opkomend bankwezen hadden verloren. Tussen 1920 en 1970 was er dus sprake van winst en verlies, waarbij het verlies een tamelijk continue proces was, terwijl de winst na 1950 maar vooral na 1960 optrad.

Na de Tweede Wereldoorlog werden er binnen relatief korte tijd een aantal zaken opgelost die vaak nog uit de negentiende eeuw stamden. Er kwam onder andere een leeftijds grens, een pensioenfonds en een universitaire studie. Bij geen van deze zaken was de inbreng van het notariaat bijzonder groot geweest. Bijna steeds kwam het initiatief van de overheid.

Vanuit het benoemingsbeleid en de maatschappelijke positie van de notaris bezien, is het tijdvak 1920-1970 er vooral een van continuïteit. Het departementale beleid inzake benoemingen zette de lijn voort die rond 1900 was ingezet. Bij benoemingen werd vooral op anciënniteit en continuïteit gelet, terwijl de standplaatsen per zuil werden verdeeld. Wel speelde de politieke partij daarbij een steeds prominentere rol.

162. Hellema en Marsman, *De organisatie-adviseur*, 53; De Vries, *Geschiedenis der accountancy*, 105-106.

163. De Vries, *Geschiedenis der accountancy*, 65, 84, 182-183.

5. Tussen recessie en hoogconjunctuur, 1970-1999

5.1. Inleiding

De laatste drie decennia van de twintigste eeuw vormen in economisch opzicht een periode van flinke tegenstellingen. Na een forse recessie in de jaren 1970 waarvan de Nederlandse economie zich rond het midden van de jaren 1980 wist te herstellen, volgde een economische groei die al snel de trekken van een hoogconjunctuur vertoonde.

Aan de economische voorspoed van de jaren 1960 kwam rond 1973 een abrupt einde doordat de olieproducerende landen de prijs van ruwe olie sterk verhoogden.¹ Deze zogenaamde eerste oliecrisis werd in 1978 gevolgd door een tweede toen de olieprijzen opnieuw sterk werden verhoogd. De Nederlandse regering probeerde de gevolgen van de eerste oliecrisis te bestrijden door een expansief beleid. Dat slaagde maar ten dele, want de economie groeide na 1975 nog maar nauwelijks. Wel steeg de werkloosheid, liep de inflatie op en ontstonden er grote tekorten op de rijksbegroting.

Na de tweede oliecrisis werden de bakens verzet en kwam de nadruk te liggen op bestrijding van de inflatie. Deze werd inderdaad teruggedrongen maar wel ten koste van een economische terugval gepaarde gaande aan hoge rentestanden en een grote werkloosheid. Nog steeds groeide de Nederlandse economie nauwelijks. Pas nadat er in de eerste helft van de jaren 1980 stevig was bezuinigd en na het opleven van de wereldhandel herstelde de economie zich in de tweede helft van de jaren 1980. De economische tegenspoed begon nu om te slaan in voorspoed. Vooral in de tweede helft van de jaren 1990 verdween de werkloosheid nagenoeg, daalde de rente snel en trad er een grote economische groei op.

De ups en downs van de Nederlandse economie hadden uiteraard hun weerslag op het notariaat. Dat was immers vanouds sterk afhankelijk van de onroerend goedmarkt en die is nogal conjunctuurgevoelig. Zo leidde het instorten van de huizenmarkt rond 1980 tot het faillissement van enkele notarissen. De conjuncturele schommelingen ten spijt ging het de gemiddelde notaris na 1970 echter behoorlijk voor de wind. In tabel 5.1 zijn enkele kerngegevens opgenomen die deze indruk kunnen bevestigen. Helaas zijn er voor de eerste jaren na 1970 geen relevante gegevens voorhanden, zodat pas vanaf 1985 een meer compleet beeld van de ontwikkelingen kan worden verkregen (zie bijlage 7 en 8).

1. Overzicht gebaseerd op J.J. Woltjer, *Recent verleden. De Geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1992) 419-420, 448-464.

Tabel 5.1 Enkele kerngegevens betreffende het notariaat, 1970-1998

	Aantal inw. per standpl.	Aantal standpl.	Aantal akten	Aantal akten per notaris	Aantal akten per 1000 inw.
1970	14 945	867	601 698	694	46,4
1985	15 989	904	911 092	1008	63,0
1986	15 896	914	1 007 501	1102	69,3
1987	15 749	928	1 042 148	1123	71,3
1988	15 457	952	1 070 669	1125	72,8
1989	14 790	1001	1 091 926	1091	73,8
1990	14 543	1024	1 126 207	1100	75,6
1991	14 255	1053	1 114 282	1058	74,2
1992	13 618	1111	1 119 039	1007	74,0
1993	13 344	1142	1 307 767	1145	85,8
1994	13 057	1175	1 423 099	1211	92,8
1995	12 843	1201	1 341 718	1117	87,0
1996	12 658	1224	1 535 837	1255	99,1
1997	12 454	1250	1 638 727	1311	105,3
1998	12 163	1287	1 674 145	1301	107,0

Uit de tabel komen enkele opmerkelijke zaken naar voren. Aanvankelijk steeg het aantal inwoners per standplaats gestaag door, zoals dat al sinds 1850 het geval was. In 1970 bedroeg het 14 945, in 1980 15 994 en in 1985 15 989. Daarna begon er echter een daling op te treden tot 14 543 in 1990 en 12 163 in 1998. De oorzaak was dat voor het eerst sinds de invoering van de notariswet in 1842 het aantal standplaatsen sneller steeg dan de bevolkingsgroei. Terwijl het aantal standplaatsen in 1970 nog 867 bedroeg, lag dit in 1998 al op 1287. Het stijgend aantal standplaatsen had opmerkelijk genoeg geen negatieve gevolgen voor de gemiddelde notaris. De toenemende concurrentie werd namelijk meer dan gecompenseerd door een spectaculaire stijging van het aantal akten van 601 698 in 1970 tot 1 674 145 in 1998. Dat betekende een toename van gemiddeld 694 akten per notaris naar 1301.

De stijging van het aantal akten kan gedeeltelijk worden toegeschreven aan de bevolkingsgroei maar de belangrijkste oorzaak was dat de Nederlander veel meer van de diensten van de notaris gebruik was gaan maken. Zo werden er in 1970 per 1000 inwoners 46,4 akten verleden – slechts een tiental hoger dan rond 1900 – terwijl dat in 1990 al 75,6 bedroeg en in 1998 liefst 107.

Waar de gestegen vraag naar notariële diensten vandaan kwam, is niet precies duidelijk. Het toenemend eigen woningbezit in de jaren 1990 heeft er ongetwijfeld aan bijgedragen. Ook de uitbreiding van het monopolie in de eerste helft van de jaren 1990 met de scheiding en deling van onroerende zaken, de overdracht en emissie van aandelen en met de fusie en omzetting van rechtspersonen leidde natuurlijk tot een stijging, maar de belangrijkste verklaring ligt toch in de gestegen welvaart. Dit resulteerde bijvoorbeeld tot een hausse op de onroerend goedmarkt en tot toenemende belangstelling voor huwelijksvoorwaarden, samenlevingscontracten en testamenten.

Hoe dan ook, de Nederlandse notarissen hebben vanaf 1970 over het algemeen goede zaken gedaan. De schaarse gegevens omtrent de notariële inkomens wijzen daar ook op. Zo bedroeg in 1962 het beroepsinkomen van de gemiddelde notaris f 67 455 waarmee hij veel vrije beroepsbeoefenaren achter zich liet.² En in 1999 stelde een oud-voorzitter van de Broederschap dat de notariële inkomens door de aanhoudende hoogconjunctuur de grenzen van het maatschappelijk aanvaardbare hadden overschreden.³

5.2. Schaalvergroting en interdisciplinaire samenwerking

Behalve door groei wordt de economische ontwikkeling na 1970 gekenmerkt door schaalvergroting. Tal van bedrijven fuseren, nemen andere bedrijven over of gaan samenwerkingsverbanden aan. Een belangrijke stimulans daarvoor was de voortschrijdende integratie van de Europese markten. In de jaren 1990 kwamen daar nog de instelling van een Europese centrale bank bij en de voorbereidingen voor een gemeenschappelijke munt.

De schaalvergroting in het bedrijfsleven had belangrijke gevolgen voor het notarisambt en aanpalende beroepsgroepen. Doordat het werk omvangrijker en ingewikkelder werd, moesten ook zij uitbreiden. Zo kon het draagvlak gecreëerd worden waarop specialisatie kon plaatsvinden. Een andere manier om kennis in huis te halen was door samen te gaan werken met andere beroepen wat resulteerde in het ontstaan van interdisciplinaire kantoren. Samenwerken kon bovendien nuttig zijn om steviger te staan tegen de concurrentie. Dat was de reden waarom bijvoorbeeld advocaten en notarissen met elkaar gingen samenwerken.

De beroepsgroep waar samenwerking en schaalvergroting het eerst plaatsvond was de accountancy. Lange tijd kenmerkten de Nederlandse accountantskantoren zich door kleinschaligheid, maar dat veranderde nadat in de jaren 1950 grote Engelse en Amerikaanse accountants vestigingen gingen openen.⁴ Al snel ontstonden er allerlei samenwerkingsverbanden. Ook werkten enkele accountantskantoren met belastingadviesbureaus samen.

Na deze eerste samenwerkingsvormen ontstond er vanaf ongeveer 1965 een fusiegolf die tot een enorme schaalvergroting zou leiden. Waren er voor 1960 nog geen kantoren waar meer dan 100 accountants werkten, in 1970 werkte al bijna een kwart van alle accountants in twee van dergelijke kantoren en in 1980 bijna tweederde in vijf kantoren. Vanaf de jaren 1980 kreeg de fusiebeweging bovendien een steeds internationaler karakter met als resultaat dat bijna alle grote accountantskantoren in Engelse of Amerikaanse handen overgingen.

Tegelijk met deze ontwikkelingen verschoof het werkterrein van de accountant. Het belasting- en organisatieadvieswerk ging een steeds groter deel van de omzet van de grote kantoren uitmaken. Dat kwam doordat ze erin geslaagd wa-

2. Van Velten, *Het notariaat: inderdaad een elastisch ambt*, 75.

3. A.H.M. Rieter, 'Vrije marktelementen in de nieuwe wet', *WPNR* nr. 6363 (1999).

4. De Hen e.a., *Hoofdstukken uit de geschiedenis van het Nederlandse accountantsberoep*, 114, 126, 143-144, 154-172.

ren om de meeste grotere belastingadvieskantoren aan zich te binden.⁵ Zo waren de accountants in staat hun klanten een full-service-concept aan te bieden waardoor die zich niet meer tot andere specialisten hoefden te wenden.⁶

Ook binnen de advocatuur ontstonden onder invloed van de schaalvergroting in het bedrijfsleven steeds grotere kantoren.⁷ Deze kantoren gingen bovendien steeds vaker interlokale fusies aan. De groei van de kantoren werd gevoed door een sterk toenemend aantal advocaten. Waren er eind 1970 nog maar ongeveer 2000 advocaten, in 1993 waren er al 7600. Door samenwerkingsverbanden met andere beroepen aan te gaan, probeerde de advocatuur haar werkterrein uit te breiden. Zo wordt er vanaf het einde van de jaren 1980 regelmatig met fiscalisten samengewerkt teneinde een deel van de markt voor belastingadvies naar zich toe te trekken.

5.3. Notariaat en schaalvergroting

De schaalvergroting ging ook aan het notariaat niet voorbij. Het aantal associaties tussen notarissen steeg flink. In tabel 5.2 is hiervan een overzicht opgenomen.⁸

Tabel 5.2 Aantal geassocieerde notarissen, 1959-1999

	Notarissen	Geassocieerd	%
1959	852	44	5,2
1969	847	55	6,5
1973	866	111	12,8
1984	± 890	206	23,1
1989	1001	310	31,0
1994			± 40
1999			± 50

Bron: Kooijman, 246; Heuff, 84; Heyman, Interdisciplinaire samenwerking, 31.

Al vanaf 1960 steeg het aantal geassocieerde notarissen gestaag, maar in de jaren 1980 raakte het proces in een stroomversnelling. In 1989 was 31,0% van de notarissen geassocieerd, in 1994 al 40% en in 1999 al 50%. Ook nam de omvang van de kantoren toe. In 1973 bestonden de twee grootste kantoren uit ieder zes notarissen, terwijl er in 1999 vier kantoren met meer dan tien notarissen waren.

5. N. Nobel, 'De belastingadviseur 1945-1995', in: C. Hamburger (ed.), *Drie over 50. Vijftig jaar rechtspraak in Nederland* (Wageningen 1995) 53-107, aldaar 74-78.

6. Hellema en Marsman, *De organisatie-adviseur*, 68.

7. J.R. Glasz, 'De advocaat 1945-1995', in: Hamburger (ed.), *Drie over 50*, 11-50, aldaar 29, 35; Nobel, *De belastingadviseur*, 96-97.

8. Helaas geven de verschillende auteurs niet altijd even nauwkeurige informatie. Zo vermeldt Heyman voor 1994 en 1999 uitsluitend percentages. Om dezelfde reden correspondeert het totaal aantal notarissen niet altijd met de opgaven in bijlage 7 en 8.

Aan het grootste daarvan, De Brauw Blackstone Westbroek, waren negentien notarissen verbonden.⁹ Deze grote kantoren waren bijna allemaal interdisciplinair. De notarissen vormden slechts een fractie van het totaal aantal juristen.

Ondanks de onmiskenbare schaalvergroting bleef het notariaat kleinschalig, zeker in vergelijking met de advocatuur of de accountancy. Dat hing samen met het standplaatsenbeleid. Terwijl het aantal advocaten en accountants explosief groeide, bleef het aantal notarissen tot het midden van de jaren 1980 rond de 8 à 900 schommelen. Niet bepaald een draagvlak om grote kantoren mee op te bouwen. Bovendien waren de notarissen uit het oogpunt van een goede bereikbaarheid sterk verspreid. Veel gemeenten telden maar een of twee notarissen.

Deze situatie veranderde nadat het beleid rond 1985 werd omgegooid. Het aantal standplaatsen werd nu jaarlijks verhoogd tot ongeveer 1300 in 1999. Dit creëerde meer draagvlak. Bovendien waren de meeste van deze nieuwe standplaatsen associatief, dat wil zeggen dat ze aan een bestaand kantoor werden toegevoegd, zodat kantoren veel makkelijker konden uitbreiden. De beleidswijziging had zo de voorwaarden geschapen waardoor ook binnen het notariaat grotere kantoren konden ontstaan. Vergeleken met advocaten of accountants bleef de schaalvergroting bescheiden. Dat is natuurlijk niet opmerkelijk want het notariaat is nu eenmaal een beroepsgroep van bescheiden omvang.

In het begin van de jaren 1970 ontstonden de eerste kantoren waarin notarissen met advocaten samenwerkten. Net als bij de vorming van grotere notariële kantoren was hier de achterliggende gedachte dat zo de klanten beter bediend konden worden. Advocaten waren niet alleen vanwege de gemeenschappelijke juridische achtergrond voor de hand liggende partners, ze waren voor veel notarissen ook aantrekkelijk omdat de advocatuur nogal wat notarieel werk genereert. Bovendien bood interdisciplinaire samenwerking betere mogelijkheden om weerwerk te bieden tegen verlies van werkterrein aan de concurrentie, waarbij vooral aan accountants moet worden gedacht. Lange tijd bleef de samenwerking beperkt tot de advocatuur. Pas recentelijk ontstonden er ook samenwerkingsverbanden met fiscalisten. De praktijk stelt echter ook grenzen aan interdisciplinaire samenwerking. Zo is samenwerking op het terrein van het ondernemingsrecht meestal wel lonend, maar bij familierecht veel minder. Daarvoor is het raakvlak namelijk te smal.¹⁰

5.4. Afkalvend werkterrein

Sinds het einde van de negentiende eeuw is terreinverlies een steeds terugkerend onderwerp voor het notariaat. Ook schaalvergroting en interdisciplinaire samenwerking hebben een verder afkalven van het notarieel arbeidsveld niet kunnen verhinderen. Nadat de nieuwe beroepen in de eerste helft van de twintigste eeuw, gedeeltelijk ten koste van het notariaat, hun eigen werkterrein hadden af-

9. J.P.F. Kooijman, 'Centrale Standplaatsen Commissie', *MnV* 6 (1973) 242-248, aldaar 246; Van Velten, *Het notariaat: inderdaad een elastisch ambt*, 158-159.

10. H.W. Heyman, 'Interdisciplinaire samenwerking (IDS)', in: R. Schut e.a. (ed.), *Trends in het notariaat: de nieuwe notariswet alweer verouderd?* (Deventer 2000) 31-38, aldaar 32-34.

gebakend, trachtten ze steeds meer traditioneel notariële werkzaamheden naar zich toe te trekken. Het zuivere advieswerk, dat niet tot een akte leidde, was in de jaren 1970 al grotendeels verloren gebied, maar nu, zo constateerde P.L. Dijk in 1976, probeerden accountantskantoren en banken ook de afhandeling van nalatenschappen binnen te halen en stelden boekhouders successieaangiften op.¹¹ Verder werden de notarissen steeds vaker geconfronteerd met panklare concepten die hen door banken en makelaars werden aangereikt.¹² De notaris dreigde binnen de grenzen van zijn monopolie te worden teruggedrongen.

De trend bleek ook in de decennia na 1970 niet te keren. De aanpalende beroepsgroepen richtten zich steeds nadrukkelijker op het advieswerk dat betrekking heeft op het notarieel monopolie.¹³ Advocaten bewegen zich steeds vaker op het terrein van het onroerend goedrecht en accountants tonen toenemende interesse voor de praktijk van het familierecht.¹⁴ Pogingen om verloren terrein te herwinnen, zijn bovendien niet erg succesvol. Zo blijkt het niet eenvoudig om een deel van de fiscale adviespraktijk van de accountants terug te winnen.¹⁵

De oorzaken van het teruglopend notarieel arbeidsterrein zijn divers. Een van de problemen is dat de notaris vaak aan het eind van de pijplijn zit. Hij krijgt zijn werk aangeleverd via andere deskundigen, die de klanten vaak al van advies hebben voorzien. Daarmee hangt samen dat maar weinig notarissen structureel contact hebben met hun klanten, in tegenstelling tot bijvoorbeeld accountants, banken en belastingadviseurs.¹⁶ Het image van aktenmaker blijft de notaris hardnekkig achtervolgen.

Aan de andere kant blinken niet alle notarissen uit in klantgerichte houding. Beoefenaren van aanpalende beroepen spreken regelmatig hun verbazing uit over het feit dat nogal wat notarissen hun klanten niet volgen en bovendien een opvallende passiviteit aan de dag leggen bij het benutten van nieuwe veelbelovende arbeidsterreinen.¹⁷ Binnen het notariaat wordt deze houding sinds jaar en dag toegeschreven aan de afhankelijkheid van de florerende onroerend goedsector.¹⁸ Kort gezegd: de notaris wordt wel steeds meer op zijn monopolie teruggevoerd, maar de werkzaamheden die uit dat monopolie voortvloeien zijn de af-

11. P.L. Dijk, A.G. Lubbers en A.H.M. Santen, "'Het notariaat, nu en straks'" – een reactie', *Rechtsgeleerd magazijn Themis* (1974) 280-286, aldaar 284; P.L. Dijk, 'Ontwikkelingen in het notariaat', *A la minuut* 4 (1976) nr. 16, 13-16, aldaar 14.

12. M.J.A. van Mourik, 'De functie van de notaris en de structuur van het notariaat', *WPNR* nr. 5251 (1974).

13. L.C.A. Verstappen, *De praktijk van de notaris. Een notariële idylle en haar nuchter slot* (Deventer 2001) 4.

14. J.W. Groen, 'Het notariaat: een bolwerk van rechtszekerheid', in: P.J.W. Cremers e.a. (ed.), *Notaris in de markt* (Deventer 1999) 3-9, aldaar 7; Forumdiscussie, in: Schut e.a. (ed.), *Trends in het notariaat*, 51-73, aldaar 69.

15. Forumdiscussie, in: Schut e.a. (ed.), *Trends in het notariaat*, 53.

16. Verstappen, *De praktijk van de notaris*, 4.

17. Bijvoorbeeld Oliemans (marketing manager estateplanning) in: Forumdiscussie, in: Cremers e.a. (ed.), *Notaris in de markt*, 48-50; M. Honigh (organisatieconsultant), 'Strategische dilemma's in het notariaat', in: Cremers e.a. (ed.), *Notaris in de markt*, 11-22, aldaar 12; G.Chr.H. Smit (makelaar), 'De verhouding notaris-cliënt. De maatschappelijke positie van de notaris', in: V.J.M. Bos e.a. (ed.), *Balans van het notariaat* (Deventer 1982) 1-7, aldaar 2-3.

18. Mourik, 'De functie van de notaris', 120 constateerde dit al in 1974. In 1999 werd dit nog eens herhaald in: Forumdiscussie, in: Schut e.a. (ed.), *Trends in het notariaat*, 69-70.

gelopen decennia zo explosief gestegen dat nogal wat notarissen zich ook een passieve houding kunnen permitteren.

5.5. Het samengaan van de beide broederschappen

In 1974 gingen de Koninklijke Broederschap der Notarissen en de Broederschap der Candidaat-Notarissen samen in de Koninklijke Notariële Broederschap.¹⁹ Het was de afsluiting van een proces waarin de kandidaat-notaris in de loop der tijden meer en meer een positie was gaan innemen die dichter bij de notaris dan bij de kandidaat-notaris stond.

Rond het midden van de negentiende eeuw werd de kandidaat-notaris nog wel eens als eerste klerk aangeduid. In de jaren daarna verdween deze aanduiding snel. Een belangrijke verandering vond in 1904 plaats toen de kandidaat-notarissen bevoegd werden om voor notarissen waar te nemen, om als notaris op te treden. Kort daarop, in 1910, werd er een Permanente Commissie van Advies opgericht die het overleg tussen de beide Broederschappen moest bevorderen.

Een nieuw samenwerkingsverband ontstond in 1962 toen de Centrale Standplaatsen Commissie werd opgericht die advies moest uitbrengen over het creëren van nieuwe standplaatsen. In deze commissie, waarop we later nog zullen terugkomen, hadden drie kandidaat-notarissen en drie notarissen zitting. Een nieuwe stap was het omzetten van de Permanente Commissie in een Notariële Raad in 1968. Deze Raad gaf onder andere het nieuwe Maandblad voor het Notariaat uit en behartigde de externe belangen van het notariaat.

Een andere belangrijke bijdrage tot het naar elkaar groeien van de beide Broederschappen was de opkomst van de associaties. Deze associaties boden namelijk de mogelijkheid dat notarissen en kandidaat-notarissen zich associeerden. Aanvankelijk was hier veel verzet tegen maar rond 1975 was de mogelijkheid erkend. Hoewel deze associaties geen grote verspreiding kenden, hebben ze wel de gelijkheid tussen kandidaat-notarissen en notarissen bevorderd.²⁰

Door deze ontwikkelingen en vooral doordat de kandidaat-notaris in bevoegdheden en functioneren steeds dichter bij de notaris kwam te staan, ontstond er een steeds breder gedragen streven tot samengaan. De meeste tegenstand bestond er onder de notarissen, maar op de algemene ledenvergadering van 1973 werd het besluit tot fusie genomen. Deze vond plaats doordat de kandidaat-notarissen met ingang van 1974 als lid zouden toetreden tot de nieuwe Koninklijke Notariële Broederschap.

19. De tekst van deze paragraaf is vooral gebaseerd op Van Velten, *Het notariaat: inderdaad een elastisch ambt*, 49-54 en Heuff, *150 Jaar Koninklijke Notariële Broederschap* 14-16, 24.

20. W. Westbroek, 'De notaris 1945-1995', in: Hamburger (ed.), *Drie over 50*, 109-157, aldaar 117.

5.6. Aanzetten tot vernieuwing

De schaalvergroting in het bedrijfsleven, de voortgaande internationalisering en de voorzichtig opkomende associaties leidden in de tweede helft van de jaren 1960 tot een eerste bezinning op de structuur van het notariaat. Een van de eersten die tot een hervorming opriepen, was W.E. de Vin die in 1966 pleitte voor een vrij notariaat.²¹ De aanleiding tot zijn voorstel was een mengeling van oude en nieuwe problemen. Oud was het probleem van de lange wachttijd voor kandidaat-notarissen waarvoor hij een oplossing dacht te vinden door een systeem van vrije vestiging. Nieuwer was zijn constatering dat de steeds ingewikkelder maatschappij om specialisatie vroeg. De oplossing daarvoor zag hij in associaties en interdisciplinaire samenwerking. Daarvoor zou het notariaat echter eerst vrij moeten worden gemaakt.

In navolging van De Vin waren ook anderen van mening dat de snel uitdijende wetgeving en de optredende schaalvergroting tot specialisatie moesten leiden.²² Ook Pitlo onderschreef deze opvatting. Volgens hem zou het notarisambt binnen afzienbare tijd een ingrijpende gedaanteverwisseling te zien geven. 'De discussie over de toekomst van het notariaat is geopend. Aan het probleem kan niemand meer voorbijgaan', aldus Pitlo in 1975.²³

Was het voor De Vin en Pitlo duidelijk waarom hervormingen noodzakelijk waren, andere pleitbezorgers leek het in eerste instantie meer om de vernieuwingen zelf te gaan. Zo werd er in het jaarverslag van de ring Groningen over 1969 geconstateerd dat er overal verandering optrad. In het onderwijs, in de productiemethoden en in de arbeidsverhoudingen. Volgens het verslag wilde het notariaat daar niet bij achterblijven, zodat er naarstig gewerkt werd aan een herziening van de notariswet.²⁴ Ook de Rotterdamse notaris W.C. Treurniet prees in 1974 het notariaat dat het niet achter was gebleven bij het tegenwoordig streven om het bestaande niet meer te aanvaarden maar naar verbetering te streven.²⁵

Over de knelpunten, schaalvergroting en specialisatie, mocht dan overeenstemming bestaan, over de remedie liepen de meningen ver uiteen. Zo vonden de pleidooien voor een vrij(er) notariaat van De Vin, G.Chr. Kok en Treurniet maar weinig bijval.²⁶ De meeste notarissen zagen daar weinig heil in. Dat was ook de opvatting van de Broederschap, die de bestaande structuren liever niet aantastte.

Dat betekent niet dat de Broederschap geen initiatieven ontwikkelde. Al in 1966 had zij een 'Commissie tot herziening van de Wet op het Notarisambt' opgericht die begin 1969 een interimrapport uitbracht. Naast allerlei technische herzieningen deed de commissie twee voorstellen die meer de structuur van het

21. W.E. de Vin, 'Een nieuwe stijl... en nu?', in: J. Rombach e.a. (ed.), *Waarvan akte. Opstellen aangeboden aan prof. mr. A.R. de Bruijn* (Deventer 1966) 217-233, aldaar 223, 230-232.

22. Bijvoorbeeld Dijk, *Ontwikkelingen in het notariaat*, 13.

23. A. Pitlo, 'Het notariaat in beweging', *WPNR* nr. 5314 (1975).

24. Jaarverslag over het jaar 1969 van de ring Groningen, *MvN* 3(1970) 62-63.

25. Treurniet, 'Het Nederlandse notariaat (recensie)', *Rechtsgeleerd magazijn Themis* 1974, 56-60, aldaar 57.

26. Kok, *Het Nederlandse notariaat*; W.C. Treurniet, 'Het notariaat, nu en straks', *Rechtsgeleerd magazijn Themis* 1974, 117-177.

notariaat betroffen. Ze pleitte ervoor dat een notaris ook buiten zijn arrondissement akten zou kunnen passeren en voor het instellen van een substituut-notaris, die de zittende notarissen zou kunnen ondersteunen.

Het rapport werd niet gepubliceerd maar wel naar de leden van de Broederschap verzonden waarna het in de ringen bediscussieerd werd. De kritiek was gemengd. Een duidelijk oordeel was er moeilijk uit op te maken.²⁷ Onder de opiniemakers was het oordeel echter tamelijk negatief. Dat Treurniet het rapport teleurstellend noemde en het karakteriseerde als voorzichtig en behoudend mag niet verbazen van deze aanhanger van een vrij notariaat, maar dat ook Pitlo het een rapport van bezonnenheid en technische herzieningen noemde, was een veeg teken.²⁸ Het rapport zou in de discussie van de komende jaren dan ook geen grote rol meer spelen, hoewel bepaalde elementen daaruit, zoals de substituut-notaris, nog wel regelmatig zouden opduiken.

In 1970 stelde de Broederschap een nieuwe commissie in die de structuur van het notariaat onder de loep zou nemen. Deze commissie, zeer toepasselijk Structuur-Commissie genaamd, stond onder leiding van E.A.A. Luijten. Drie jaar later, in 1973, bracht ze haar verslag uit, waarin ze zich uitsprak tegen een vrij notariaat, tegen een staatsnotariaat en voor het behoud van het Latijnse notariaat. Deze uitkomst werd binnen het notariaat breed gedragen. Uit een door de Broederschap ingestelde enquête onder haar leden bleek dat slechts 15% van de geënquêteerden voor een vrij notariaat was en 17% voor een staatsnotariaat.²⁹ De enige voorgestelde structurele verandering die breed werd gedragen, was de omzetting van de privaatrechtelijke Broederschap in een publiekrechtelijke organisatie. Een Orde voor het Notariaat dus, zoals ook advocaten en accountants die kenden.

De structuurcommissie had ook verschillende mogelijkheden onderzocht om het draagvlak van de notariskantoren te vergroten en zo onder andere specialisatie mogelijk te maken. Hiertoe behoorden de substituut-notaris, de niet-protocolhoudende notaris en de rechtspersoon-notaris zoals die in Frankrijk bekend was. Hoezeer ze onderling ook verschilden, de voorstellen hadden gemeen dat ze het aantal zelfstandig werkende notarissen wilde uitbreiden zonder dat dit gepaard zou gaan met een toename van het aantal protocollen. Aangezien de voor- en tegenstanders van dit nieuw soort notarissen elkaar ongeveer in evenwicht hielden, besloot de Broederschap een nader onderzoek in te stellen.³⁰ Dit onderzoek werd door twee commissies uitgevoerd: de Commissie-Luijten die zich onder andere met de instelling van een publiekrechtelijke orde zou bezighouden en de Commissie-Van de Poll die vooral de rechtspersoon-notaris zou onderzoeken.³¹

Eind 1977 brachten beide commissies rapport uit.³² De Commissie-Luijten bracht eigenlijk niet veel nieuws. De eerdere keuze voor het Latijnse notariaat

27. Zie de diverse verslagen van de bijeenkomsten in *MvN* 1968.

28. Treurniet, *Het Nederlandse notariaat*, 57; Pitlo, *Het notariaat in beweging*, 561.

29. Vergaderingen van het hoofdbestuur, *WPNR* 30 november 1974, nr. 5285, notariële bijlage, 53-54.

30. Vergaderingen van het hoofdbestuur, *WPNR* 30 november 1974, nr. 5285, notariële bijlage.

31. Jaarverslag KNB over 1974, *WPNR* 5313 (1975) notariële bijlage, 50-54.

32. *Toekomstige structuur van het notariaat*. Uitgegeven door de KNB (z.p. 1978).

werd nog eens gemotiveerd en het pleidooi voor een orde uitgebreider onderbouwd. De commissie verwachtte dat een publiekrechtelijke organisatie het notariaat betere mogelijkheden zou bieden om zaken als tarieven, collegiale richtlijnen, benoemingen en associaties slagvaardiger tegemoet te treden omdat ze in eigen beheer zouden komen.

Het onderzoek van de Commissie-Van de Poll leverde wel nieuwe gezichtspunten op.³³ De commissie kwam namelijk tot de conclusie dat de eerder aanbevolen rechtspersoon-notaris niet in het Nederlandse recht paste. Ze ontwikkelde daarom een eigen variant: de standplaats-rechtspersoon. Ook onderzocht de commissie in relatie tot de invoering van deze nieuwe vorm een uitbreiding van het aantal associaties.

Naar aanleiding van de rapporten stelde het hoofdbestuur van de Broederschap een notitie op waarin de gewenste ontwikkeling van het notariaat werd aangegeven.³⁴ Daarbij werden de aanbevelingen van de Commissie-Luijten vrijwel integraal overgenomen, maar werd het rapport van de Commissie-Van de Poll terzijde geschoven. Volgens het hoofdbestuur waren de uitkomsten van dat rapport namelijk door recente ontwikkelingen achterhaald.³⁵ Uitbreiding van het aantal associatiestandplaatsen genoot nu de voorkeur. Een kantoor dat per jaar veel akten passeerde, zou dan kunnen uitbreiden wanneer de zittende notaris een associatieve standplaats aanvraagde. Hij zou dan ook invloed krijgen op de te benoemen notaris. Verder was het hoofdbestuur van mening dat de notarissen op den duur weer hun protocol zouden mogen verkopen. Dat was niet bepaald een onomstreden zaak want in 1904 was de verkoop van het protocol als een anachronisme afgeschaft. Het hoofdbestuur sprak daarom liever over goodwill.³⁶

De reacties op de rapporten liepen sterk uiteen. Aan de ene kant onderschreef bijvoorbeeld Kok, die in 1971 zelf hoofdlijnen voor een nieuwe notariswet had opgesteld, de motieven om een orde in te stellen. Volgens hem zou de grotere slagvaardigheid die daar het gevolg van zou zijn tot de benodigde hervormingen leiden.³⁷ Aan de andere kant was H. van Maarseveen, hoogleraar in staats- en administratief recht, van mening dat de invoering van de voorstellen gelijk zou staan aan het oprichten van een notarisgilde. De orde zou namelijk het gezag over de benoemingen en de standplaatsen in handen krijgen waardoor coöptatie en erfelijkheid reële gevaren zouden worden.³⁸ Ongetwijfeld waren de notarissen door deze keiharde kritiek onaangenaam verrast. Ze konden er ook slecht mee uit de voeten. De bijdrage van Van Maarseveen zou dan ook verder genegeerd worden.

33. Ibidem.

34. Ibidem.

35. Dit viel natuurlijk niet in goede aarde bij de leden van de commissie, zie R.A. van de Poll, 'Broederschap waarheen?', *WPNR* nr. 5447 (1978) notariële bijlage, 83-85, waarin de naamgever zich afvraagt of die recente ontwikkelingen waarop het hoofdbestuur doelde meer inhielden dan de opvattingen van het hoofdbestuur.

36. Hoofdbestuur KNB, 'Naschrift', *WPNR* nr. 5447 (1978) notariële bijlage, 85.

37. G. Chr. Kok, 'Een publiekrechtelijke orde voor het notariaat', *WPNR* nr. 5484 (1979).

38. H. van Maarseveen, 'Een gilde voor de notarissen', *WPNR* nr. 5484 (1979).

5.7. Standplaatsenbeleid

De ontwikkelingen waarop het hoofdbestuur zich had beroepen bij het terzijde schuiven van het rapport van de Commissie-Van de Poll betroffen waarschijnlijk de toename van het aantal associatiestandplaatsen. In 1975 werd namelijk de eerste associatieve standplaats ingesteld, in 1977 volgden er nog vier en een jaar later werden er al zeventien aanvragen bij het ministerie van Justitie ingediend.³⁹ De associatie- of associatieve standplaats was ineens het antwoord geworden op de vraag hoe in het notariaat schaalvergroting en specialisatie mogelijk moest worden gemaakt.

Vanouds waren associaties binnen het notariaat geen onbekend fenomeen. Vooral in de drie grote steden kwamen ze geregeld voor. De beweegredenen voor het aangaan van associaties liepen sterk uiteen. Sommige notarissen associeerden zich om sterke kantoren te vormen of om zich te kunnen specialiseren. Andere notarissen gingen op latere leeftijd een associatie met een jonge notaris aan zodat die het kantoor op den duur kon overnemen. In ruil hiervoor nam de jongere associé de eerste jaren genoegen met een bescheiden inkomen.

Associaties vonden tussen gevestigde notarissen plaats, maar veel vaker had een notaris een kandidaat-notaris als associé op het oog. Deze kandidaat-notaris solliciteerde dan op een zogenaamd 'leeg' protocol, dat wil zeggen een protocol met weinig akten, waarna hij zich na zijn benoeming associeerde. Deze 'lege' protocollen kwamen in alle grote steden voor. Ze waren afkomstig van kleine verlopen kantoren.

De opeenvolgende Ministers van Justitie hadden meestal geen bezwaren tegen dergelijke associaties omdat ze in het belang van het publiek zouden zijn. 'Lege' protocollen werden daarom niet opgeheven maar opengesteld voor sollicitatie. Bij de voordracht werd dan rekening gehouden met de vooruitzichten die de sollicitanten op een associatie hadden.

Wanneer een geassocieerde notaris overleed, telden de belangen van de achtergebleven associé echter niet meer mee. Dan werd vaak eenvoudig de kandidaat-notaris die boven aan het lijstje stond benoemd. Ook wanneer het duidelijk was dat de meeste cliënten bij hun oude kantoor zouden blijven.⁴⁰ De uitkomst kon dan zijn dat een kandidaat-notaris werd benoemd die zich met een andere notaris associeerde. De achtergebleven notaris had dan het nakijken. Hij moest op zoek naar een nieuwe associé.

Dit beleid zou in de jaren 1970 veranderen omdat het notariaat steeds meer zeggenschap kreeg over standplaatsen en benoemingen. De eerste stap op deze weg was de instelling van de Centrale Standplaatsen Commissie (CSC) door de beide Broederschappen in 1962. Deze commissie bestond uit drie notarissen, drie kandidaat-notarissen en een niet-stemgerechtigde secretaris. De oorspronkelijke taak bestond uit advisering over de vestigingsmogelijkheden van nieuwe

39. S.A.M. Brugman en W.H.M. van Hagen, 'De C.S.C.', *A la minuut* 5 1978) nr. 21, 3-9, aldaar 9; Jaarverslag KNB over 1978, *WPNR* nr. 5484 (1979) notariële bijlage, 36-40, aldaar 37.

40. Zie voor enkele voorbeelden: De Jong, *Een Amsterdamse notarisfamilie*, passim.

standplaatsen.⁴¹ Al snel kwam daar advisering over het opheffen en verplaatsen van standplaatsen bij. De commissie ontwikkelde daarvoor criteria als de bevolkingsomvang, de lokale welvaart, de aantallen akten en de kwaliteit daarvan. Het belangrijkste criterium was echter de vraag of een standplaats een redelijk inkomen kon genereren.

De adviezen bracht de commissie uit aan het hoofdbestuur van de Broederschap die ze na goedkeuring aan het departement doorstuurde. Het aantal standplaatsen nam door de werkzaamheden van de commissie maar beperkt toe. Tussen 1963 en 1977 stonden tegenover 55 nieuwe standplaatsen 28 opgeheven standplaatsen, zodat na vijftien jaar de adviezen van de commissie het aantal standplaatsen per saldo slechts met 27 had verhoogd.⁴² Wel was de kwaliteit van de adviezen dusdanig hoog dat het departement er op den duur op ging leunen. De adviezen werden dan ook bijna steeds opgevolgd.

De criteria die de CSC hanteerde, gingen uit van het standaardkantoor.⁴³ Dat kantoor had in ieder geval een kandidaat-notaris in dienst om de continuïteit te garanderen indien de notaris niet aanwezig kon zijn. Het kantoor leverde bovendien zodanige inkomsten op dat er voldoende gekwalificeerd personeel kon worden aangetrokken, terwijl ook de notaris een behoorlijk inkomen genoot. Verder mocht het kantoor niet te succesvol zijn, omdat anders de notariële bediening eronder zou lijden. Naar het aantal akten vertaald, betekende dit dat bij een kantoor met minder dan 500 akten meestal tot opheffing werd geadviseerd, terwijl bij een kantoor met meer dan 2000 akten tot vestiging van een nieuwe standplaats werd geadviseerd.

De bovengrens die de CSC hanteerde, was een sta-in-de-weg voor schaalvergroting en daarmee specialisatie. In de eerste helft van de jaren 1970 kwam daarom binnen de CSC de gedachte op om meer ruimte te geven aan associatieve standplaatsen. Dat zou dan niet, zoals vroeger, een standplaats met een 'leeg' protocol zijn, maar een nieuwe standplaats die speciaal gecreëerd werd met de bedoeling dat de te benoemen notaris zich zou associëren.⁴⁴ Het idee sloeg zo goed aan dat binnen enkele jaren de associatiestandplaats een belangrijke peiler van het standplaatsenbeleid werd. In 1978 begon de CSC zelfs het aanvragen van standplaatsen te stimuleren door ruim 100 notarissen aan te schrijven met de vraag of zij al overwogen hadden om zich te associëren. Het gevolg was dat vijftien notarissen per omgaande post een standplaats aanvroegen en vijftien andere het overwogen. Het aantal positieve adviezen dat aan het ministerie van Justitie werd uitgebracht voor een associatiestandplaats steeg zo van zes in 1977 tot zeventien in 1978.⁴⁵

41. Zie voor een overzicht van het beleid Kooijman, *Centrale Standplaatsen Commissie*, 242-248; J.F.C. Blankvoort en J.P. van der Veen, 'Problematiek van het Nederlandse notariaat in het bijzonder het standplaatsenbeleid', *WPNR* nr. 5392 (1977); Brugman en Van Hagen, *De C.S.C.*, 3-9.

42. Brugman en Van Hagen, *De C.S.C.*, 9.

43. Blankvoort en Van der Veen, 'Problematiek'; Taak en werkwijze van de Centrale Standplaatsen Commissie, *WPNR* nr. 5392 (1977) notariële bijlage, 29-33.

44. Blankvoort en Van der Veen, *Problematiek*, 326.

45. Jaarverslag KNB over 1977, *WPNR* nr. 5440 (1978) notariële bijlage, 56-60; Jaarverslag KNB over 1978, 36-40.

De criteria voor de vestiging van een associatiestandplaats waren minder streng dan voor een solitaire standplaats. In het laatste geval moesten de kantoren in de omgeving ruim boven de minimum inkomensnorm zitten om te voorkomen dat bij de vestiging van een nieuw kantoor andere kantoren onder die norm terecht zouden komen. Voor het creëren van een associatieve standplaats gold dit criterium niet. Er kwam namelijk geen kantoor bij en de CSC ging er vanuit dat de schade voor de omliggende kantoren marginaal zou zijn.⁴⁶

Halverwege de jaren 1980 vond er nog een belangrijke wijziging in het beleid plaats. Nadat het aantal standplaatsen tussen 1880 en 1980 van 803 tot 881 was gestegen, vond er daarna een forse uitbreiding plaats tot 1024 in 1990, 1201 in 1995 en 1287 in 1998. Deze toename werd gestimuleerd door de Broederschap. In 1984 had zij namelijk in een notitie gepleit voor een groei van het aantal standplaatsen vanwege de toenemende vraag naar notariële diensten.⁴⁷ Een belangrijker motief was echter om de bestaande kantoren te vergroten door een uitbreiding van het aantal associatiestandplaatsen. Daarmee zouden de notarissen de concurrentie met advocaten, accountants en belastingadviseurs beter aan kunnen. In een rapport uit 1987 betreffende de toekomst van het notariaat werd daar nog eens uitdrukkelijk op gewezen.⁴⁸ Gezien de stijging van het aantal, vooral associatieve, standplaatsen had de Broederschap het departement blijkbaar van de juistheid van deze opvatting weten te overtuigen.

5.8. Benoemingsbeleid

Ogenscheinlijk was er in het midden van de jaren 1980 nog weinig veranderd aan het benoemingsbeleid. Nog steeds bracht de Kamer van Toezicht, de hoofd-officier van justitie, de procureur-generaal en de Commissaris der Koningin advies uit over de sollicitanten. Wel was het advies van de Kamer van Toezicht inmiddels verreweg het belangrijkste geworden. Ook de lange wachttijden van de kandidaat-notarissen bleken hardnekkig. Zo bedroeg de gemiddelde wachttijd in 1960 achttien jaar, in 1975 25 jaar en in 1990 vijftien jaar.⁴⁹

Hiermee hielden de overeenkomsten echter wel zo'n beetje op. Zo werd er volgens staatssecretaris V.N.M. Korte-van Hemel veel minder op anciënniteit gelet dan vroeger. Het ging nu meer om een mix van criteria waarbij de overweging dat 'de juiste man op de juiste plaats' terecht moest komen een belangrijke plaats innam.⁵⁰ Overigens was deze breuk minder groot dan de staatssecretaris dacht, omdat ze er ten onrechte vanuit ging dat in het verleden uitsluitend op anciënniteit werd geselecteerd.

Wat wel in de jaren 1970 radicaal veranderde, was de rol die gezindte bij benoemingen speelde. Hierdoor steeg het aantal katholieke notarissen fors. Eerder zagen we dat het percentage katholieke notarissen heel langzaam was gestegen

46. Taak en werkwijze van de Centrale Standplaatsen Commissie, 31-32.

47. Notitie inzake het standplaatsenbeleid (z.p. 1984).

48. J. Everaert e.a., *Nu naar het jaar 2000. Rapport van de commissie toekomstige positie notariaat* (z.p. 1987).

49. Blankvoort en Van der Veen, *Problematiek*, 327.

50. V.N.M. Korte-van Hemel, 'Notariële benoemingen a la carte', *A la minuut* 12 (1985) nr. 53, 4-7.

van 22,3% in 1900 tot 29,3% in 1940. Daarna steeg het verder tot 30,8% in 1960, 32% in 1970 waarna plots een forse stijging optrad tot 39,5% in 1980. Deze sterke stijging had te maken met het afnemend belang van gezindten bij benoemingen. Dat Fikkert's Jaarboeken na 1982 de gezindte van de notarissen niet meer vermeldde, was eveneens een duidelijk teken van de ontzuiling van het notariaat.

Speciale problemen bij het benoemingsbeleid leverde de associatieve standplaats op. Deze werden door gevestigde notarissen aangevraagd zodat het onvermijdelijk was dat zij een beslissende invloed op de benoeming zouden uitoefenen. Het was immers weinig zinvol om een notaris een associé op te dringen. Van een benoemingsbeleid was daardoor echter steeds minder sprake. Vooral niet nadat aan het einde van de jaren 1980 het aantal associatieve standplaatsen snel steeg. Tussen het departement en de Broederschap ontstond hierover groot verschil van mening. Hoewel de staatssecretaris het nut van de associatiestandplaats erkende, gaf ze toch de voorkeur aan de solitaire standplaats. Alleen op die manier konden namelijk alle kandidaat-notarissen een eerlijke kans krijgen. Niettemin kon de staatssecretaris de sterke groei van de associatiestandplaatsen niet stuiten, hoogstens afremmen.

5.9. Broederschap en interdisciplinaire samenwerking

Terwijl de Broederschap aan de hervorming van het notariaat en het standplaatsenbeleid richting probeerde te geven, liet zij het bij het ontstaan van interdisciplinaire samenwerking opvallend afweten. Op het ontstaan van samenwerkingsverbanden tussen advocaten en notarissen in de jaren 1970 werd nauwelijks gereageerd. Zo werd in het jaarverslag van de Broederschap over 1970 weliswaar gewezen op de oprichting van enkele van dergelijke kantoren maar het enige dat er aan werd toegevoegd was de opmerking dat de onafhankelijkheid van de uitoefening van het notariaat niet in het gedrang mocht komen.⁵¹

Een jaar later nam het hoofdbestuur zonder veel discussie eenvoudig de richtlijnen over die de Nederlandse Orde van Advocaten inzake samenwerking had uitgevaardigd. Deze richtlijnen hielden in dat associaties met juristen waren toegestaan mits ze een academische of daarmee gelijkstaande opleiding hadden beëindigd, een vrij beroep uitoefenden en onderworpen waren aan een vergelijkbaar tuchtrecht.⁵²

In de jaren 1990 reageerde de Broederschap veel alerter toen het verschijnsel zich snel begon uit te breiden en er ook gesproken werd over samenwerking met andere beroepen dan alleen advocaten.⁵³ Er werd een commissie ingesteld en in 1993 werden er gedragsregels opgesteld. Daarin werden alleen associaties met advocaten aanvaard. Samenwerking met bijvoorbeeld fiscalisten werd afgewe-

51. Jaarverslag KBN over 1970, *MvN* 4 1971) 153-163, aldaar 156.

52. Kort verslag van de vergadering van het hoofdbestuur, maart 1971, *MvN* 4 1971 89-90. Pas in 1979 zouden deze regels in eigen richtlijnen worden opgenomen.

53. Zie hiervoor vooral H.W. Heyman, *Interdisciplinaire samenwerking een notarieel dilemma?* (Deventer 1992) en idem, *Interdisciplinaire samenwerking (IDS)*.

zen, maar, zo constateerde Heyman in 2000, inmiddels wordt die wel ge-
doogd.⁵⁴ De Broederschap lijkt op dit gebied geen sturende rol te willen of dur-
ven spelen.

5.10. Internationale organisatie

Het Latijnse notariaat bestaat in veel landen, hoewel de manier waarop het uit-
ge oefend wordt sterk uiteenloopt.⁵⁵ Niet alleen verschillen de wettelijke mono-
polies, ook ligt in het ene land het accent meer op advisering terwijl in het andere
land de notaris vooral akten opstelt aan de hand van door anderen aangeleverde
concepten.⁵⁶

Ondanks deze verschillen werd in 1950 de Union Internationale du Notariat
Latin opgericht. Een internationale organisatie van landen met het Latijnse no-
tariaat waarvan ook Nederland lid werd. Overigens was de oprichting van de
Union niet de eerste maal dat er sprake was van internationale samenwerking.
Al in 1910 had de Broederschap zich bij het nog prille samenwerkingsverband
tussen het Duitse en Oostenrijks-Hongaarse notariaat aangesloten. Verdere uit-
breiding met het Belgische en Franse notariaat werd echter door het uitbreken
van de Eerste Wereldoorlog doorkruist. Daarmee kwam er voorlopig een eind
aan de eerste aanzet tot internationale samenwerking.⁵⁷

Ondanks dit verleden was de interesse in Nederland voor de Union aanvanke-
lijk tamelijk gering, ook van de zijde van de Broederschap. De ontwikkeling
van de Europese Gemeenschap en het toenemend aantal grensoverschrijdende
rechtshandelingen zouden dat echter veranderen.

Terwijl de internationale contacten en de samenwerking tussen de verschil-
lende nationale notariaten toenam, sloeg het Nederlandse notariaat echter een
weg in waardoor het steeds meer een aparte positie innam. De ontwikkeling van
de interdisciplinaire samenwerking vanaf de jaren 1980 en de opkomst van het
concept van de partijnotaris, waarop we later nog zullen terugkomen, heeft zich
namelijk tot Nederland beperkt. Terwijl delen van het Nederlandse notariaat
hierin juist de toekomst zien, worden daar in het buitenland toch vooral vraag-
tekens bij gezet.⁵⁸

54. Heyman, *Interdisciplinaire samenwerking (IDS)*, 32.

55. Deze paragraaf is vooral gebaseerd op Van Velten, *Het notariaat: inderdaad een elastisch ambt*, 13-14, 60-64-68.

56. A.D.G. Heering, 'Een bijzondere ervaring', in: I. Willemsen e.a. (ed.), *Internationalisering & het notariaat* (Deventer 2000) 75-77.

57. A.A. van Velten, 'Een voorganger van de Unie van het Latijnse Notariaat: "Het permanent comité van het internationale notarieel congres"', in: E.M. van der Marck e.a. (ed.), *Atlas van het notariaat* (Deventer 1989) 617-620.

58. A.D.G. Heering, 'De notaris in multidisciplinair verband', in: Cremers e.a. (ed.), *Notaris in de markt*, 31-35, aldaar 33.

5.11. Naar een nieuwe notariswet

Na het verschijnen van de rapporten van de Commissie-Luijten en de Commissie-Van de Poll en de hoofdbestuursnotities eind jaren 1970 was het beleid voor de komende jaren vastgelegd. De Broederschap streefde naar een Orde voor het Notariaat dat zelf het standplaatsen- en benoemingsbeleid voor zijn rekening zou nemen, terwijl een groei van het aantal associatiestandplaatsen de notariškantoren moest versterken. Ook hield de Broederschap de mogelijkheid open dat het protocol in de toekomst verhandeld kon worden.

In de jaren daarna werd met de opeenvolgende staatssecretarissen overlegd over de toekomst van het notariaat. Door de toenemende concurrentie vanuit andere beroepen kreeg het associatievraagstuk echter steeds meer aandacht.⁵⁹ De gesprekken handelden vaak over de mogelijkheden tot uitbreiding van de associatieve standplaatsen, een ontwikkeling waarvan de staatssecretaris, zoals we eerder zagen, niet bijzonder gecharmeerd was.

Aanvankelijk stond de structuur van het notariaat niet ter discussie. In 1984 verklaarde staatssecretaris Korte-van Hemel in een interview dat de huidige structuur een goede was.⁶⁰ Dat zou echter snel veranderen. Nog geen twee jaar later kreeg het hoofdbestuurslid J.W. Groen heel andere geluiden te horen. In 1999 herinnerde hij zich dat hij in 1986, samen met de voorzitter, nietsvermoedend het ministerie bezocht om met de staatssecretaris van gedachten te wisselen over een nieuwe notariswet. Ze schrokken enorm toen bleek dat het departement niet alleen de positie van de notaris, diens onpartijdigheid maar ook het standplaatsensysteem ter discussie wilde stellen.⁶¹

Dat het geen voorbijgaande bevestiging was, bleek begin 1990 toen de nieuwe staatssecretaris, A. Kosto, aankondigde dat bij de lopende herziening van de notariswet het vrije notariaat uitgangspunt was. De vrijmaking van het beroep moest de marktwerking vergroten en de kwaliteit van de dienstverlening verbeteren. De Broederschap reageerde direct afwijzend door te stellen dat kwaliteit en onpartijdigheid alleen gewaarborgd konden worden door een vestigingsregeling.⁶²

De achtergrond van deze gewijzigde waardering van het notariaat was het in de jaren 1980 opkomende streven naar decentralisatie, deregulering en privatisering. Voor het notariaat betekende dat vooral het streven om het standplaatsen- en benoemingsbeleid op te heffen.⁶³ Daarvoor was het vrije notariaat de meest geëigende weg.

Beide partijen konden niet tot elkaar komen. De Broederschap wees een vrij notariaat categorisch af, terwijl de staatssecretaris niet van zins was op zijn voornemen terug te komen. Voor de Broederschap leek overleg daarom weinig

59. Bijvoorbeeld in: Hoofdbestuur KNB, 'Notitie inzake de toekomstige structuur van het notariaat', *WPNR* nr. 5667 (1983).

60. N.J.H. Huls, 'Interview met de staatssecretaris van Justitie, mr. V. Korte-van Hemel', *Nederlands Juristenblad* 59 (1984) 2-7, aldaar 6.

61. Groen, *Het notariaat*, 7.

62. Rede van de Staatssecretaris van Justitie t.g.v. de 1000ste standplaats, *WPNR* nr. 5951 (1990).

63. Rieter, *Vrije marktelementen*, 513.

zinnig meer en midden 1990 werd het afgebroken. Ongetwijfeld werd het hoofdbestuur in zijn onverzettelijke houding gesterkt door de uitkomst van een enquête onder haar leden. Een meerderheid van 73% van de ondervraagde notarissen en kandidaat-notarissen liet de enquêteurs namelijk weten tegen een vrije vestiging te zijn.⁶⁴

Begin 1991 verscheen het voorontwerp voor een nieuwe notariswet. Hierin werden flink wat gevestigde zaken overhoop gehaald. De belangrijkste verandering was wel de afschaffing van de *numerus clausus* bij benoemingen. Kandidaat-notarissen die aan alle opleidingsvereisten en de stage hadden voldaan, hoefden zich alleen nog maar tot het ministerie te wenden met een verzoek tot benoeming. Ze konden niet afgewezen worden. Verder liet het voorontwerp het betalen van goodwill, ofwel de verkoop van het protocol toe. Ten slotte zou de Broederschap in een Orde voor het Notariaat worden omgezet.

Op bijna alle wijzigingen had de Broederschap forse kritiek.⁶⁵ Grote woorden werden daarbij niet geschuwd. Zo zou vrije vestiging niet alleen tot de afschaffing van het Latijnse notariaat leiden, maar ook tot het Angelsaksische rechtssysteem. Verder vond de Broederschap een stage van drie jaar veel te kort en ook het ontstaan van goodwill moest het ontgelden. Een Orde werd ten slotte afgedaan als 'een zware, inmiddels achterhaalde publiekrechtelijke organisatievorm'. Kortom, de Broederschap wist weinig positiefs over het voorontwerp te melden.

Of een dergelijke rigoureuze afwijzing een wijze houding van de Broederschap was, valt te betwijfelen maar in ieder geval zal sommige kritiek als overtrokken zijn ervaren. Had het hoofdbestuur immers een tiental jaren eerder zelf niet positief geoordeeld over de mogelijkheid van goodwill? En was een Orde voor het Notariaat niet jarenlang aangeprezen als hét middel tot hervorming? Vooral het laatste punt leek kritiek omwille van de kritiek te zijn, want bij nadere beschouwing bleek de Broederschap niet zozeer de inhoud als wel de vorm af te wijzen. De Broederschap wilde namelijk de privaatrechtelijke organisatie handhaven maar met de mogelijkheid tot het algemeen verbindend verklaren van de door het bestuur uit te vaardigen richtlijnen.⁶⁶

Uiteraard ontkwam de Broederschap er niet aan om naast alle kritiek met een alternatief te komen. Essentieel onderdeel daarvan was een vestigings- en benoemingsbeleid. Een onafhankelijke commissie zou per regio het maximaal aantal solitaire standplaatsen vaststellen. Voor deze standplaatsen zou een sollicitatieprocedure blijven bestaan om het ontstaan van goodwill te voorkomen. Associatieve standplaatsen zouden daarentegen vrijelijk gevestigd mogen worden. Om de kritiek op de hoogte van de notariële inkomens de wind uit de zeilen te nemen, zou er een norminkomen worden vastgesteld waarop de tarieven zouden worden afgesteld. Verder moest de stage tot ongeveer zes jaar worden uitgebreid.

64. NIPO enquête onder de leden van de Broederschap (1990).

65. Zie hiervoor: Voorontwerp notariswet, memorie van Toelichting, ministerie van Justitie (z.p. 21 februari 1991); Commentaar van de Koninklijke Notariële Broederschap op het voorontwerp voor een nieuwe notariswet KNB (Den Haag juni 1991).

66. *Commentaar*, 45-47.

Het zou voor de Broederschap echter nog erger worden. Eind 1992 werd het concept voor de nieuwe notariswet aan de ministerraad voorgelegd, maar die ging er niet mee akkoord. Ook op het notariaat moest de Wet economische mededinging van toepassing zijn, wat betekende dat ook het tariefstelsel op de heling moest.⁶⁷ Ook de tarieven zouden dus vrij worden.

Uiteindelijk heeft de Broederschap de scherpste kantjes van het ontwerp nog weten af te slijpen. Zo is er in de nieuwe notariswet geen sprake meer van echte vrije vestiging door de bepaling dat gegadigden voor een benoeming een ondernemingsplan moeten overleggen. Dat plan wordt door een commissie van deskundigen beoordeeld.⁶⁸ De invoering van vrije tarieven is voorlopig uitgesteld door een overgangperiode van drie jaar en de stage is tot zes jaar uitgebreid. Daarentegen kunnen de protocollen onder de noemer goodwill gewoon verkocht worden aan andere notarissen.

5.12. De notariswet; een compromis?

In hoeverre kan nu de nieuwe notariswet beschouwd worden als de verwezenlijking van het streven naar hervorming zoals dat binnen het notariaat en de Broederschap bestond? In zijn geschiedschrijving van het naoorlogse notariaat bestempelt Van Velten de uitkomst als een compromis.⁶⁹ Zo blijft het Latijnse notariaat behouden, zoals de Broederschap ook wilde⁷⁰, terwijl aan de andere kant elke kandidaat-notaris na zes jaar stage om een benoeming kan vragen. Wel is de aanvraag aan een bedrijfseconomische toetsing onderworpen. Verder worden de tarieven wel in beginsel vrijgelaten, maar eerst volgt er nog een evaluatie van de driejarige overgangperiode.

Of deze uitkomst nu als een compromis beschouwd mag worden, hangt allereerst af van de vraag waarmee het vergeleken wordt. Het is bijvoorbeeld duidelijk dat de nieuwe notariswet niet bepaald heeft gebracht wat de Broederschap rond 1980 voor ogen stond. Er is bijvoorbeeld nu wel een orde ingevoerd maar die heeft geen enkele zeggenschap over het standplaatsen- en benoemingsbeleid. In plaats van dat de Broederschap dit beleid in eigen handen kreeg, is het juist afgeschaft. Bij de tarieven is de zaak nog slechter uitgekapt. Hier heeft de Broederschap alle zeggenschap verloren. Op enkele ondergeschikte punten zijn de wensen overigens wel vervuld. Zo is er een orde ingesteld en is het betalen van goodwill toegestaan.

67. J.M. Polak, 'Regeling van het notariaat', in: P.H.M. Gerver (ed.), *Notariswet. Rechtszekerheid in een vrije markt* (Amsterdam 1996) 1-20, aldaar 19.

68. Rieter, *Vrije marktelementen*, 513-515.

69. Van Velten, *Het notariaat: inderdaad een elastisch ambt*, 115-116.

70. Hierover kan overigens getwist worden. Aanvankelijk beschouwde de Broederschap de numerus clausus namelijk als essentieel onderdeel van het Latijnse notariaat, zie: Hoofdbestuur KNB, 'Notitie inzake de toekomstige structuur'. Van een numerus clausus is in de nieuwe wet echter geen sprake meer. We zien nu de opmerkelijke ontwikkeling dat in een recente toelichting op de nieuwe notariswet een numerus clausus niet meer als essentieel element van het Latijnse notariaat wordt genoemd, zie: Huijgen en Pleysier, *De wetgeving op het notarisambt*, 7. Ook is de Broederschap niet door de UINL als lid geschorst. Enig pragmatisme, of opportunistische zo men wil, is het notariaat in deze blijkbaar niet vreemd geweest.

De opvattingen van de Broederschap zijn na 1980 natuurlijk niet stil blijven staan. Zo is ze de groei van het aantal standplaatsen gaan stimuleren en is het creëren van associatieve standplaatsen speerpunt van het beleid geworden. Toch was de Broederschap in 1991 nog overtuigd voorstander van de numerus clausus voor solitaire standplaatsen, zij het regionaal vastgesteld, terwijl ze voor associatieve standplaatsen wel een vrij(er) vestigingsbeleid voorstond. Tegen deze achtergrond zou de notariswet wel als een compromis kunnen worden beschouwd. Op het gebied van de tarieven kan dat echter niet. De Broederschap heeft steeds aan een stelsel van vaste tarieven vastgehouden. Pas onder druk van de omstandigheden heeft zij de koers noodgedwongen verlegd. Van een compromis kan hier niet gesproken worden.

Naar de letter van de wet heeft de Broederschap dus aan het kortste eind getrokken. Helemaal met lege handen is ze niet blijven staan, en bovendien is het nog de vraag wie er in de praktijk aan het kortste eind zal trekken. Het moet immers maar afgewacht worden of de bedrijfseconomische toetsing van het ondernemersplan op den duur niet als een verkapte numerus clausus voor solitaire standplaatsen dienst zal gaan doen. Verder is er over de toekomst van de tarieven ook nog niet veel te zeggen zolang de overgangperiode nog niet geëvalueerd is. Kortom, of de notariswet in de praktijk een compromis zal zijn, moet de toekomst nog leren.

5.13. Onpartijdigheid onder druk

Onpartijdigheid en onafhankelijkheid worden als kernbegrippen voor het notariaat beschouwd. Onafhankelijkheid deelt het notariaat met vrijwel alle vrije beroepen, maar onpartijdigheid wordt als een onderscheidend kenmerk gezien. We zagen eerder al dat deze onpartijdigheid er bijvoorbeeld toe leidde dat de notarissen zich verre hielden van alles wat naar buiten toe een omstreden indruk kon maken. Ook in de jaren 1980 nam politiek daarbij nog steeds de eerste plaats in. Een notaris behoorde geen politiek te bedrijven, geen raambiljetten op te hangen of op andere wijze zijn politieke voorkeuren publiek te maken.⁷¹ Een positie boven de partijen, aldus een oud-notaris in 1982, behoorde tot de 'stand' van het notariaat waaraan de notaris zijn gezag ontleende.

Ondanks deze wat ouderwetse formulering, in 1982 zullen niet veel notarissen hun positie meer met het woord 'stand' hebben omschreven, blijven de notarissen in hun maatschappelijk optreden in grote lijnen het patroon trouw zoals dat aan het einde van de negentiende eeuw was ontstaan. Tabel 5.3 waarin de nevenfuncties van de Nijmeegse notarissen in 1999 zijn opgenomen, laat dat nog eens zien. Notarissen die in 1999 werden benoemd, zijn buiten beschouwing gelaten.

71. A. van der Veen Meerstadt, 'Positie, houding, doen en laten van een notaris', *WPNR* nr. 5604 (1982); H.F. Snel, 'Positie, houding, doen en laten van een notaris', *WPNR* nr. 5618 (1982).

Tabel 5.3 Nevenbetrokkingen Nijmeegse notarissen oktober 1999

	Kerkelijk	Onderwijs	Charitatief/ Sociaal(1)	Zakelijk	Overige
Berge			4	1	2
Delft			4	1	3
Gerven			1	1	1
Heijnen					1
Kooistra	1				
Mourik			1		5
Oosterdijk					1
Overbeek					1
Schuijren			2		1
Stoker					1
Woolthuis		1	3	1	
Zegger					

Bron: Kamer van toezicht over de notarissen en kandidaat-notarissen; Kamer van Koophandel.

(1) Hiervoor is de code 'welzijnszorg' van de Kamer van Koophandel overgenomen.

Nog steeds ligt de nadruk van de functies die notarissen vervullen bij sociale en charitatieve instellingen waaronder vooral verpleeg- en bejaardenhuizen en andere zorgcentra. Verzuilde verenigingen komen nu natuurlijk bijna niet meer voor. De categorie 'overige' is vooral toegenomen door bestuursfuncties bij gezelligheids- en reünistenverenigingen. Het laatste is een direct gevolg van de invoering van de universitaire notariële opleiding. De tabel zegt overigens niets over de motieven om dergelijke bestuursfuncties te vervullen. Lange tijd speelde daarbij de opvatting 'noblesse oblige' een doorslaggevende rol. Een vooraanstaande maatschappelijke functie brengt bepaalde verplichtingen met zich mee, maar de laatste decennia zal de nadruk waarschijnlijk ook meer op het opbouwen van een netwerk zijn komen te liggen.

Wat de motieven ook precies mogen zijn geweest, afgaande op de Nijmeegse notarissen was er niet zo heel veel veranderd. De notaris presenteerde zich in woord en gedrag nog steeds als de onpartijdige vertrouwenspersoon. Ook bezat de notaris nog steeds een hoog maatschappelijk aanzien. Een onderzoek uit 1982 naar beroepsprestige plaatste de notaris op de zevende plaats. Dat was weliswaar een plaats lager dan in het vergelijkbare onderzoek uit 1953, maar hij bevond zich nog steeds in goed gezelschap. De chirurg, de rechter, de burgemeester en de hoogleraar gingen hem voor, maar de advocaat hield hij achter zich evenals de makelaar en de accountant die pas op plaats 28 en 29 kwamen.⁷²

72. H. Sixma en W. Ultee, 'Een beroepsprestigeschaal voor Nederland in de jaren tachtig', *Mens en Maatschappij* 58 (1983) 360-382, aldaar 370.

Op het eerste gezicht was er binnen het notariaat maar weinig veranderd in de opvattingen over het beroep. Wel waren er in de jaren 1980 enkele geluiden van bezorgde notarissen op te vangen over de oprukkende verzakelijking van het beroep.⁷³ Steeds meer notarissen zouden vooral de kant van het vrije beroep benadrukken en zichzelf vooral als ondernemer zien. Dit kon echter ook als een natuurlijke slingerbeweging worden gezien, waardoor de nadruk bij dit hybride ambt de ene keer wat meer op het ambt lag en de andere keer wat meer op het vrije beroep. Zo eenvoudig lag het echter niet. In de jaren 1980 waren er ontwikkelingen in gang gezet die de gevestigde beroepsopvattingen en de eenheid van het notariaat dreigen te ondermijnen. Het zijn neveneffecten van de opkomst van interdisciplinaire samenwerking en de partijnotaris. Tot nu toe hebben we het ontstaan van interdisciplinaire samenwerking vooral beschreven als een antwoord op toenemende concurrentie. Het leidde tot schaalvergroting en maakte specialisatie mogelijk. Een zo onschuldig, neutraal instrument is interdisciplinaire samenwerking echter niet. Het heeft namelijk ook invloed op de opvattingen over de onpartijdigheid van de notaris.

De praktijk binnen de grotere interdisciplinaire kantoren is vooral gericht op de middelgrote en grote, vaak internationale, ondernemingen.⁷⁴ Binnen die praktijk is niet zozeer behoefte aan voorlichting door een onpartijdige notaris, maar aan specialistische notariële kennis. Elke partij schakelt daarvoor zijn eigen notaris in. Het passeren van de akte is dan vaak niet meer dan een formaliteit.⁷⁵ In deze omgeving is de notaris een partijnotaris geworden. Die heeft weinig meer van doen met de klassieke notariële onpartijdigheid waarbij de notaris naar vermogen moet voorkomen dat misbruik wordt gemaakt van juridische onkunde en van feitelijk overwicht.⁷⁶

Het optreden van de notaris als adviseur van een partij is overigens niet echt nieuw. Vroeger traden notarissen ook regelmatig als adviseur op voor hun cliënten. Dat was ook toegestaan mits het van te voren maar duidelijk werd aangegeven. Het verschil is echter dat er thans nogal wat partijnotarissen zijn die het klassieke notariaat niet meer beoefenen. De huidige partijnotaris is ook niet beperkt tot de grote interdisciplinaire kantoren, ook op kleinere kantoren komt hij voor. Toch richt de discussie rond de partijnotaris zich vooral op de grote kantoren. Daarvoor zijn twee nauw verwante oorzaken aan te wijzen. Ten eerste combineren de grote kantoren twee ontwikkelingen die nogal wat notarissen als vreemd, zo niet bedreigend ervaren: onstuimige schaalvergroting en de partijnotaris. Ten tweede zijn de meest onverbloemde aanvallen op het klassieke notariaat uit deze hoek afkomstig. Zo constateerde P.J.N. van Os in 1998 dat

73. W.G. de Vries, 'Een ander soort notariaat?', in: Bos e.a. (ed.), *Balans van het notariaat*, 42-53, aldaar 43-44; B.C. Tromp, 'Reactie. Notaris en publiciteit', *WPNR* nr. 5961 (1990).

74. Heyman, *Interdisciplinaire samenwerking (IDS)*, 33-34.

75. Heyman, *Interdisciplinaire samenwerking*, 31.

76. H.W. Heyman, 'Onafhankelijkheid en onpartijdigheid', *WPNR* nr. 6363 (1999); G.C.J. Lekkerkerker, 'Digitaal rechtsverkeer', in: Schut e.a. (ed.), *Trends in het notariaat*, 39-49, aldaar 44.

van de zijde van de grote interdisciplinaire kantoren bij herhaling te vernemen is dat onpartijdigheid helemaal niet zo essentieel voor het notarisambt is.⁷⁷

Het gevolg van de opkomst van de partijnotaris is dat het notariaat verdeeld raakt over wat eens de pijler van haar beroepsopvatting was: de onpartijdigheid. Tegenover een stroming die verwacht dat het klassieke Latijnse notariaat zal opgaan in de advocatuur staat een stroming die het klassieke notariaat wil behouden en vasthoudt aan de onpartijdigheid.⁷⁸ In reactie hierop wordt de laatste jaren vaker voorgesteld om dan maar twee soorten notariaat te erkennen. Naast het klassieke onpartijdige notariaat zou dan voor de partijnotaris een eigen positie moeten worden gecreëerd. Voor hem zouden dan andere regels gelden dan voor de klassieke notaris.⁷⁹

Wat de uitkomst hiervan ook moge zijn, het is inmiddels wel duidelijk dat het notariaat sinds de invoering van de notariswet van 1842 nog nooit zo verdeeld is geweest over het wezen van zijn beroep. Het is overigens wel aardig dat vergelijkbare ontwikkelingen zich ook bij andere beroepen voordoen. Zo kwam aan het einde van de jaren 1970 binnen de accountancy de zogenaamde 'vertrouwensleer' onder druk te staan.⁸⁰ Deze leer legde sterk de nadruk op de functie van de accountant als controlerend orgaan van het maatschappelijk verkeer. De accountant was de vertrouwenspersoon van de onpersoonlijke maatschappij. Langzaam kwam er verzet tegen deze beroepsopvatting. De accountant was gewoon een vrij beroep die oordelen geeft waaraan behoefte bestaat. De onpersoonlijke maatschappij is niet zijn opdrachtgever, maar de gecontroleerde onderneming. Het zal niet toevallig zijn dat, net als binnen het notariaat, de dominante beroepsopvatting ter discussie werd gesteld nadat er een proces van schaalvergroting en internationalisering op gang was gekomen.

De eenheid van het notariaat wordt niet alleen bedreigd door de discussie over de klassieke notaris versus de partijnotaris, ook in de dagelijkse praktijk begint de notariële eenheid af te brokkelen. Een voorbeeld hiervan geven de ontwikkelingen binnen het Nijmeegse notariaat tijdens de laatste twee decennia.

5.14. Lokale eenheid onder druk

De Nijmeegse notarissen hadden een lange traditie van gemeenschappelijk naar buiten treden. Zowel naar het publiek als naar aanpalende beroepen traden ze als een eenheid op. De vereniging van notarissen speelde hierin een belangrijke rol. Onderlinge conflicten werden binnen de vereniging afgehandeld en op veel terreinen als tarieven en veilingen trad de vereniging regulerend op. Besluiten die tijdens de vergadering werden genomen, waren voor alle leden bindend. De

77. P.J.N. van Os in Forumdiscussie in: Schut e.a. (ed.), *Trends in het notariaat*. Zie in dezelfde forumdiscussie notaris Kraak. Zie ook bijvoorbeeld Forumdiscussie, in: Willemsen e.a. (ed.), *Internationalisering & het notariaat*, 79-101.

78. H.W. Heyman, 'De positie van de notaris. Onpartijdigheid versus partijadvies', in: Gerver e.a. (ed.), *Heden verschenen voor mij.....* 291-299, aldaar 294-295.

79. Ibidem, 298; Verstappen, *De practycke van de notaris*, 8.

80. De Hen, *Hoofdstukken uit de geschiedenis van het Nederlandse accountantsberoep*, 263-267.

eensgezindheid waarmee het Nijmeegs notariaat naar binnen en naar buiten optrad, begon echter in de jaren 1980 flinke scheuren te vertonen.

Een van de eerste waarneembare veranderingen was de associatie die de pas benoemde notaris A.H.M. Rieter in 1980 aanging met een advocatenkantoor. Volgens Rieter was het doel hiervan de klanten meer deskundigheid te bieden.⁸¹ Binnen de vereniging leidde de aankondiging vooral tot verwondering.⁸² Tot dan toe kwamen dergelijke associaties uitsluitend in de Randstad voor.

Minder verwondering en meer weerstand riep in 1985 de aankondiging op van notaris B.H.O. Hoge dat hij een associatieve standplaats had aangevraagd. Een tweetal collega's antwoordde op vragen van de Centrale Standplaatsen Commissie, die altijd een lokaal onderzoek instelde, dat ze bezwaren hadden tegen inwilliging van het verzoek. Zij beschouwden een associatieve standplaats als een extra standplaats die een nadelige invloed op de praktijk van hun eigen kantoor zou uitoefenen.⁸³ De opvatting van de CSC dat associatieve standplaatsen nauwelijks concurrerend zouden zijn, werd in Nijmegen niet door alle notarissen gedeeld. Niettegenstaande de bezwaren werd de aanvraag van Hoge ingewilligd. Twee jaar later diende Rieter ook een aanvraag voor een associatieve standplaats in. Ook hiertegen waren bezwaren, maar ook deze aanvraag werd gehonoreerd.

Een andere teken dat de verhoudingen aan het veranderen waren, was het opzeggen in 1987 van de overeenkomst om geen personeel over te nemen van een collega zonder diens toestemming. Met deze overeenkomst was voorkomen dat de ene notaris klanten van een andere notaris overnam door bijvoorbeeld diens kandidaat-notaris aan te nemen. Aanvankelijk had deze afspraak voor al het personeel gegolden, maar in 1983 was de overeenkomst al beperkt tot kandidaat-notarissen en notarisklerken. In 1987 werd het besluit echter door de meerderheid van de leden als achterhaald beschouwd. Met zeven tegen drie stemmen werd het ingetrokken.⁸⁴

De eerste op papier gestelde klacht over het functioneren van de vereniging betrof een brief van Rieter van oktober 1988 aan het bestuur waarin hij de lage opkomst bij vergaderingen aan de orde stelde, het maskeren van collegiale problemen en de algehele verslechtering van de onderlinge sfeer.⁸⁵ Hoewel Rieter van mening was dat de meeste notarissen, hijzelf niet uitgezonderd, de vereniging niet echt nodig hadden, wilde hij haar toch niet opdoeken. Voor de regulering van de collegiale verhoudingen kon de vereniging namelijk nog wel nut hebben.

In zijn brief schreef Rieter de verslechterde onderlinge relaties aan de gewijzigde economische verhoudingen toe. Daarmee doelde hij op de verschuivingen die tussen de kantoren was opgetreden. Zijn eigen kantoor had hij van een onbeduidend kantoor tot een van de grootste weten op te werken, terwijl andere

81. Interview A.H.M. Rieter 10 mei 2001.

82. VNN, notulen 3 juni 1980.

83. Interview B.H.O. Hoge, 8 mei 2001.

84. VNN, notulen 9 februari 1987, 14 september 1987, 12 oktober 1987.

85. VNN, brief A.H.M. Rieter aan vereniging, 3 oktober 1988.

kantoren hadden moeten inleveren.⁸⁶ Het waren echter niet alleen de volumeverhuivingen tussen de kantoren die een slechte invloed hadden op de onderlinge verhoudingen. Zo namen bijvoorbeeld sommige notarissen het niet zo nauw met de tarieven en probeerden ze door het gratis passeren van akten voor relaties meer werk voor hun kantoor binnen te halen.

De spanningen kwamen in 1990 tot uitbarsting toen Rieter en M.J.A. van Mourik, benoemd op de associatieve standplaats die Rieter in 1987 had aangevraagd en hoogleraar in Nijmegen, de leden van de vereniging meedeelden een tweede associatieve standplaats aan te vragen en tevens een vestiging in Dukenburg te openen.⁸⁷ Vooral de laatste stap werd als bedreigend ervaren. Dukenburg is namelijk een uitgebreide nieuwbouwwijk in het westen van Nijmegen waar een groot deel van de Nijmeegse bevolking woont. Wanneer de bewoners van die wijk een notaris wilden raadplegen moesten ze echter naar het centrum van Nijmegen waar al sinds jaar en dag alle notariskantoren op één vierkante kilometer gevestigd waren. Een notariskantoor in Dukenburg kon dus grote gevolgen hebben voor de andere kantoren. Tijdens een tweetal vergaderingen werd het voornemen van Rieter en Van Mourik daarom uitgebreid besproken.

Tijdens de eerste vergadering, waarop Rieter afwezig was, stelde Van Mourik uitdrukkelijk dat het besluit om een vestiging in Dukenburg te openen een ondernemingsbeslissing was.⁸⁸ Daar was volgens hem ook weinig opmerkelijks aan want notarissen zijn ondernemers en derhalve elkaars concurrenten. Het bestuur was echter van mening dat het voornemen tot het vestigen van een dergelijk kantoor eerst binnen de vereniging besproken had moeten worden. Volgens haar had de erecode binnen de vereniging de leden er tot dan toe van weerhouden soortgelijke stappen te zetten. De meerderheid van de aanwezigen stelde zich achter dit standpunt op en wees de beslissing van Rieter en Van Mourik af. Tot de volgende vergadering kregen zij de tijd om hun besluit in heroverweging te nemen.

Bij aanvang van de tweede vergadering bleek direct dat Rieter en Van Mourik niet van zins waren op hun standpunt terug te komen.⁸⁹ Rieter stelde dat de vereniging slechts een informeel karakter had, dat ze niet over behoorlijke statuten beschikte en dat de rechtskracht van haar besluiten discutabel was. Voorzitter Hoge bracht hier tegenin dat tot dan toe iedereen zich aan de besluiten van de vergadering had gehouden, maar dat met deze beslissing de basis, te weten het onderlinge vertrouwen tussen de leden, was weggevallen. Het gevaar is groot, zo ging hij verder, dat nu iedereen zijn eigen weg zou gaan. Deze woorden kregen snel voorspellende waarde, want al op de volgende vergadering merkte de voorzitter zelf op dat ook hij een kantoor in Dukenburg zou openen wanneer de vestiging van Rieter en Van Mourik doorgang zou vinden.⁹⁰

Los van alle spanningen, afgunst en andere motieven die misschien meegeïmpeld hebben, is het conflict ook exemplarisch voor de veranderde verhoudin-

86. Ibidem; interview A.H.M. Rieter 10 mei 2001.

87. VNN brief A.H.M. Rieter en M.J.A. van Mourik aan vereniging, 27 juli 1990.

88. VNN, notulen 20 augustus 1990.

89. VNN, notulen 10 september 1990.

90. VNN, notulen 8 oktober 1990.

gen tussen de Nijmeegse notarissen. Rieter mag formeel gelijk hebben gehad met zijn opvatting over de juridische status van de vereniging en de bindende kracht van haar besluiten, feit is dat tot dan toe alle leden zich er steeds aan hadden verbonden. Een enkeling zal misschien niet hebben geweten dat hij dat niet had hoeven te doen, maar voor de meesten was dat juist de essentie van collegialiteit. Overigens lijkt Rieter niet meer gedaan te hebben dan de geest uit de fles te laten. Op een latere vergadering deed hij namelijk samen met Van Mourik het voorstel om voor de vereniging nieuwe, meer deugdelijke statuten op te stellen, maar nu bleek geen van de andere leden daar eigenlijk voorstander van te zijn.⁹¹ Aan een sterke vereniging was niet zoveel behoefte meer.

Nu de vereniging was lamgeslagen, werd het veel moeilijker om onderlinge afspraken te maken en meningsverschillen desnoods door een meerderheidsbesluit op te lossen. In 1993 leidde een conflict over tarieven er zelfs toe dat een notaris zijn lidmaatschap opzegde, zodat de vereniging voor het eerst sinds lange tijd niet meer alle notarissen vertegenwoordigde. Sindsdien fungeert de vereniging vooral als een platform voor overleg.

De oorzaken waarom de vereniging haar bindende kracht voor het lokale notariaat verloor zijn divers. Allereerst was er een verscherpte concurrentie. Vroeger zette het standplaatsenbeleid grenzen aan de omvang van kantoren. Kwam het aantal verleden akten boven een bepaalde norm dan werd er vaak een nieuwe standplaats gecreëerd. Met de invoering van de associatieve standplaatsen veranderde dat. In tegenstelling tot wat de CSC beweerde, waren de meeste Nijmeegse notarissen van mening dat de vestiging van een associatieve standplaats ten koste van hun eigen praktijk zou gaan. Hoe dan ook, het gevolg was wel dat de verschillen tussen de kantoren steeds groter werden want het waren alleen de kantoren die groeiden die een dergelijke standplaats kregen toegewezen. Het aantal notarissen nam nu ook snel toe. Waren er van 1938 tot 1985 steeds tien notarissen in Nijmegen gevestigd, in 1995 waren het er al vijftien. De vijf nieuwe notarissen waren allemaal op een associatieve standplaats benoemd, waarvan drie bij het kantoor van Rieter. Deze ontwikkelingen zullen de collegiale verhoudingen niet bepaald ten goede zijn gekomen.

Ook het ontstaan van interdisciplinaire samenwerking heeft niet in het voordeel van de notariële gemeenschapszin gewerkt. Rieter was in Nijmegen de eerste die een samenwerkingsverband met een advocatenkantoor aanging. Pas in de jaren 1990 zou hij navolging vinden. Dit betekende niet dat andere notarissen niet samenwerkten. Dat deden ze wel, maar ze hadden er vaak geen behoefte aan om het te formaliseren. Een voorbeeld hiervan is het kantoor Hoge Van den Broek. Dit kantoor is in 1999 ontstaan uit een al langer bestaand informeel groepje waarvan naast notaris Hoge en advocaat Van den Broek ook een accountant en een belastingdeskundige deel uitmaakten.⁹² Deze al dan niet formeel georganiseerde interdisciplinaire groepjes hadden een eroderende invloed op de loyaliteit tussen de notarissen. Waar bijvoorbeeld vroeger de notarissen

91. VNN, notulen 17 september 1991.

92. Interview B.H.O. Hoge 8 mei 2001.

gemeenschappelijk hun belangen behartigden tegenover andere beroepen als accountants en makelaars, zijn de grenzen tegenwoordig door de toenemende interdisciplinaire samenwerking niet meer zo helder afgebakend. Er zal niet meer zo snel een front tegen aanpalende beroepen gevormd worden nu verschillende notarissen met diezelfde beroepsgroepen deel van hetzelfde kantoor uitmaken.

Ten slotte was er een algemene tendens naar meer concurrentie en commercialisering waarvan de bovengenoemde oorzaken natuurlijk ook deel uitmaken, maar die tegelijk ook breder was. Zo was er bijvoorbeeld de afschaffing van de regel dat notarissen zonder toestemming onderling geen personeel zouden overnemen. Verder bestond er onder de notarissen opvallend weinig animo om door het opstellen van nieuwe statuten een nieuwe krachtige vereniging in het leven te roepen. Blijkbaar beviel het de meeste notarissen wel dat hun handen nu vrijer waren.

De ontwikkelingen binnen het Nijmeegse notariaat laten zien dat associatieve standplaatsen en interdisciplinaire samenwerking geen neutrale instrumenten waren om de toekomst van het notariaat veilig te stellen, maar ook effecten hadden op de notariële eensgezindheid en de mentaliteit van de notarissen. Natuurlijk waren dit niet de directe oorzaken van de afnemende loyaliteit jegens de beroepsgroep, maar ze stimuleerden het wel. De diepere oorzaak zal gezocht moeten worden in de vanaf de jaren 1980 steeds sterker wordende opvatting dat de notaris vooral een vrije ondernemer is. Dat leidde tot een andere opstelling jegens de beroepsgroep. Waarschijnlijk zal dit proces door de vrije(re) vestiging en liberalisering van de tarieven nog verder worden versterkt.

6. Besluit

In financieel opzicht heeft het notariaat vanaf 1842 alleen maar vooruitgang gekend. Afgezien van een enkele periode met een neergaande conjunctuur, zoals de jaren 1930, zorgde het vrijwel onveranderlijke aantal standplaatsen voor een constante stijging van het aantal akten per notaris. Tot ongeveer 1960 was de bevolkingsgroei de belangrijkste oorzaak voor deze toename, maar daarna steeg ook het aantal akten per 1000 inwoners. Het gevolg was een sterke groei van het inkomen van de gemiddelde notaris. Het stijgend aantal standplaatsen vanaf het midden van de jaren 1980 had hierop wel een remmende invloed, maar door de spectaculaire stijging van de vraag naar notariële diensten bleef het gemiddeld aantal akten per notaris verder stijgen. Deze constante groei en vooral de versnelling na 1970 is een belangrijke verklaring voor de wijze waarop de notarissen op allerlei veranderingen reageerden. Ook het feit dat deze groei vrijwel geheel uit het notarieel monopolie afkomstig was, is daarbij een belangrijk gegeven.

Een van de gevolgen van de stijging van het notariële inkomen was een toenemend aanzien. Rond 1850 behoorden de meeste notarissen weliswaar al tot de midden- of bovenlaag, maar rond 1920 maakten ze vaak deel uit van de absolute top van de lokale elite. Alleen in de drie grote steden was dat waarschijnlijk niet het geval. Door de relatief geringe opleidingskosten bood het notariaat goede mogelijkheden tot sociale stijging. Informele belemmeringen zorgden er overigens voor dat de toegankelijkheid van het notarisambt beperkt bleef tot minimaal de beschaafde middenstand. Beheersing van de sociale omgangsvormen en enig vermogen waren namelijk vaak onontbeerlijk om een interessante standplaats te verkrijgen.

In het begin van de negentiende eeuw waren nogal wat notarissen academisch geschoold. Doordat de opleiding tot notaris vooral een praktijkopleiding was, zou dat snel afnemen. Waarschijnlijk waren maar weinig ouders bereid om de kosten van een dure academische opleiding te dragen. Desondanks hadden veel notarissen wel degelijk voeling met het academische milieu. Soms had hun vader rechten gestudeerd of anders ging er wel een broer naar de academie.

Na een dieptepunt rond de eeuwwisseling begon het aantal academisch geschoolde notarissen tijdens het Interbellum weer te stijgen. De precieze oorzaak hiervan is onduidelijk. De toenemende opleidingsmogelijkheden aan enkele universiteiten zullen daar ongetwijfeld positieve invloed op hebben gehad. In ieder geval droeg de stijging van het aantal universitair geschoolde notarissen bij aan de tamelijk geruisloze invoering van de verplichte universitaire notariële opleiding in 1958.

Het beeld van de notaris is in de negentiende en twintigste eeuw opmerkelijk stabiel gebleven. Onafhankelijkheid en onpartijdigheid zijn daarbij steeds terug-

kerende sleutelwoorden. Onafhankelijkheid is kenmerkend voor bijna alle vrije beroepen maar onpartijdigheid is typerend voor het notariaat. Onpartijdigheid veronderstelde een positie boven de partijen. In de loop der tijd zou hier wel een verschuiving in optreden van een meer passieve onpartijdigheid naar een meer actieve, waarbij de zwakkere partij meer bijgestaan werd, maar het uitgangspunt veranderde daarbij niet.

Collegialiteit was een belangrijk begrip om de relatie tussen notarissen aan te duiden. Hiermee werd aangegeven dat notarissen elkaar als collega's dienden te zien en niet als concurrenten. Geconcentreerd werd er natuurlijk wel, maar door deze opvatting trad het notariaat vaak als een eenheid naar buiten. Dat veel notarissen al vanuit de familiekring bekend waren met het notariaat en bovendien al vanaf jonge leeftijd op een notariskantoor werkzaam waren, zorgde ervoor dat deze opvatting breed werd gedragen.

Om een onpartijdige reputatie te verwerven, was het noodzakelijk controversiële standpunten en functies te vermijden. Dat dit niet altijd even makkelijk was, bleek rond 1870 toen de politieke verhoudingen polariseerden. Veel vertegenwoordigende lichamen politiseerden waardoor een zetel in de gemeenteraad of Provinciale Staten een gevaar voor de onpartijdige reputatie kon opleveren. Daarbij bleef het echter niet. In sommige gemeenten werd de andersdenkende notaris geboycot, zodat hij naar een andere standplaats moest solliciteren.

Op deze ontwikkelingen volgden twee reacties. Enerzijds raakten veel notarissen nauw verbonden met de zich ontwikkelende zuilen en anderzijds trokken ze zich uit de politiek terug. De partijdigheid van de politiek was niet meer in overeenstemming te brengen met de onpartijdigheid van het ambt. De notarissen verlegden hun maatschappelijke activiteiten nu naar het charitatieve en sociale vlak. Dit patroon is tot op heden in grote lijnen blijven voortbestaan, zij het dat door de ontzuiling de notarissen niet meer exclusief aan een levensbeschouwelijke stroming zijn verbonden.

De polarisering die rond 1870 optrad, had ook gevolgen voor de samenstelling van de notariële clientèle. Steeds vaker zochten protestanten en katholieken gelijkgezinde notarissen op. Hoelang deze situatie voortduurde, is bij gebrek aan gegevens niet te bepalen, maar waarschijnlijk vervaagden deze scheidslijnen weer vanaf de jaren 1960.

De opkomst van de nieuwe beroepen aan het einde van de negentiende eeuw heeft de notaris in het defensief gedrongen. Rond 1860 was hij nog een adviseur die zijn cliënten op een breed terrein met raad en daad bijstond. Hij adviseerde echter niet alleen, hij belegde ook geld, hij bankierde, hij bemiddelde bij het afsluiten van verzekeringen, hij administreerde en inde pachten. In de kleine steden en op het platteland speelde hij een centrale rol in de lokale geldhandel. Verder bracht hij hypotheekgevers en -nemers bij elkaar en had hij een belangrijk aandeel in de financiering van de bouwwereld. Zijn enige noemenswaardige concurrent was de zaakwaarnemer, een net zo breed beroep als de notaris. Ondanks alle vijandige retoriek werkten notarissen en zaakwaarnemers in de praktijk vaak vruchtbaar samen. Net als bij het notariaat en de advocatuur, bestonden

er tussen het notariaat en de zaakwaarnemerij allerlei familiebanden waardoor de feitelijk afstand ook niet zo groot was.

Aanvankelijk wisten de notarissen nog bij de nieuwe ontwikkelingen aan te sluiten door bijvoorbeeld als adviseur of agent van een bank op te treden, maar op den duur werden ze steeds verder verdrongen. Het grootste deel van het buitenwettelijk werkterrein ging verloren aan accountants, makelaars, belastingadviseurs en anderen. De notarissen kwamen aan het eind van de pijplijn te zitten. Maar ook het advieswerk rond het notarieel monopolie kwam vanaf de jaren 1970 steeds meer onder schot te liggen. De notaris werd steeds meer op zijn kerntaak teruggedrongen, het verlijden van authentieke akten. De paradox daarbij is echter dat de gemiddelde notaris financieel nauwelijks onder deze neergaande lijn heeft geleden. Het verlies van het buitenwettelijk werkterrein werd meer dan gecompenseerd door de explosieve groei van de wettelijke werkzaamheden.

De staat heeft steeds een stempel op het notariaat gedrukt. Alleen de mate waarin dat gebeurde varieerde. Bij het benoemingsbeleid heeft het ministerie van Justitie lang de touwtjes in handen gehouden. Pas met de oprichting van de Kamers van Toezicht in 1904 kregen de notarissen ook enige invloed. Langzaam verschoof het zwaartepunt binnen de advisering naar deze kamers, terwijl hun advies na de Tweede Wereldoorlog doorslaggevend zou worden. Met de opkomst na 1970 van de associatieve standplaats verloor het ministerie een groot deel van zijn greep op de benoemingen. Omdat het ministerie overtuigd was van de noodzaak tot schaalvergroting legde het zich toch, zij het met tegenzin, bij deze ontwikkeling neer. Ook op het standplaatsenbeleid kreeg het notariaat een grotere greep na de oprichting van de Centrale Standplaatsen Commissie. Haar adviezen tot het oprichten of opheffen van standplaatsen werden meestal door het departement overgenomen.

Gedurende een groot deel van de negentiende eeuw was het benoemingsbeleid sterk afhankelijk van de voorkeuren van de minister. De ene minister had een voorkeur voor solliciterende notarissen, de andere vergaf standplaatsen regelmatig onderhands en een ander was sterk ontvankelijk voor de adviezen die hij van vrienden, kamerleden of andere ministers ontving. Deze betrekkelijke willekeur gaf voedsel aan allerlei geruchten over vriendjespolitiek en kruiwagens. Toch waren er wel enkele constante factoren in het benoemingsbeleid. Zo kwam uiteindelijk bijna elke kandidaat-notaris op grond van zijn anciënniteit wel aan de beurt. Verder was er lange tijd een sterke voorkeur om notarissen door hun (schoon-)zoon te laten opvolgen. Ten slotte speelde gezindte altijd een rol bij de vraag welke kandidaat-notaris voorgedragen moest worden.

Vanaf het einde van de negentiende eeuw werd de ministeriële voorkeur steeds minder belangrijk. De belangrijkste criteria bij benoemingen werden gezindte, anciënniteit en continuïteit. De voorkeursbehandeling voor (schoon-)zonen verdween evenals het onderhands vergeven van standplaatsen. Steeds vaker vonden benoemingen via verzuilde lijnen plaats, waarbij verkiezingsuitslagen vaak de leidraad vormden.

Op het terrein van de wetgeving heeft het ministerie van Justitie wel steeds haar eigen koers gevaren. Noch op de notariswet van 1842 noch op de herzieningen die daarop volgden, heeft het notariaat veel invloed weten uit te oefenen. Slechts een enkele keer wist de Broederschap een succes te boeken. Over het algemeen was de invloed echter marginaal. Ook bij de totstandkoming van de notariswet van 1999 wist de Broederschap slechts op enkele ondergeschikte punten haar zin te krijgen. Op de meeste belangrijke momenten in de negentiende en twintigste eeuw was de Broederschap of intern verdeeld of overschatte ze haar eigen positie.

Een van de belangrijkste ontwikkelingen van de laatste decennia is de invoering van de associatieve standplaats en het ontstaan van interdisciplinaire samenwerking. Deze antwoorden op de schaalvergroting in het bedrijfsleven en de toenemende concurrentie vanuit de aanpalende beroepen hadden echter enkele onverwachte neveneffecten, zoals een toenemende concurrentie tussen de notarissen en de opkomst van de partijnotaris. Zo kwamen de traditionele pijlers van het notariaat, onpartijdigheid en collegialiteit, steeds meer onder druk te staan. Dat was niet alleen het geval bij de grote kantoren in de Randstad, maar ook in een middelgrote provinciestad als Nijmegen.

In 1942 heeft Pitlo het notariaat gekarakteriseerd als een elastisch ambt.¹ Het notariaat had zich volgens hem in de loop der eeuwen steeds met succes aan de veranderde omstandigheden aangepast. Andere auteurs zijn Pitlo hierin gevolgd en recent is deze opvatting ook voor de naoorlogse periode van toepassing verklaard.²

Op deze typering valt echter wel wat af te dingen, zeker in de Nederlandse context. Zo is het notariaat sinds de negentiende eeuw het grootste deel van zijn buitenwettelijke werkzaamheden kwijtgeraakt. Compensatie in de vorm van een ontsluiting van andere werkterreinen heeft nauwelijks plaatsgevonden. Slechts door de sterk stijgende vraag naar notariële diensten die direct samenhangen met het monopolie, heeft de gemiddelde notaris van dit verlies geen hinder ondervonden. Dit verklaart ook voor een belangrijk deel de tamelijk lijdzame houding van veel notarissen tegenover de concurrentie uit andere beroepen. Een prikkel tot een meer actieve houding ontbreekt namelijk. Zeker in vergelijking met aanpalende beroepen kan het notariaat daarom niet bepaald als elastisch worden aangemerkt. Aan de andere kant heeft er binnen het Nederlandse notariaat een schaalvergroting plaatsgevonden die in Europa zijn weerga niet kent. Ook is interdisciplinaire samenwerking voor de meeste buitenlandse notarissen een onontgonnen terrein. In vergelijking met het notariaat elders in Europa mag het Nederlandse notariaat daarom wel als elastisch worden bestempeld.

1. A. Pitlo, 'Het elastisch ambt', in: idem, *Gespreide keuze* (Groningen 1978 (1942)) 13-19.

2. Van Velten, *Het notariaat: inderdaad een elastisch ambt*, xvii, 172.

Bijlage 1. Aantal leden broederschap en aantal katholieke leden 1844-1970

	Totaal aantal notarissen	Leden Broed. %	Totaal RK notar. %	Leden Broed %
1844	747	271 36,3		
1851	686	373 54,4		
1859	714	475 66,5		
1878	795	583 73,3		
1891	805	490 60,9		
1900	829	422 50,9	185 22,3	68 36,8
1910	829	637 76,8	205 24,7	140 68,3
1920	833	736 88,4	220 26,4	185 84,1
1931	839	776 92,5	235 28,0	214 91,1
1940	835	804 96,3	245 29,3	234 95,5
1951	831	818 98,4	249 30,0	244 98,0
1960	841	835 99,3	259 30,8	257 99,2
1970	840	839 99,9	269 32,0	269 100
1980	863	341 39,5		

Een sterke stijging van het aantal leden trad op tussen 1903 en 1904; van 452 naar 580.

Bron: *CBB; Jaarboek voor notarisambt en registratie; G. Fikkert's Jaarboek*

Bijlage 2. Arrondissementen met het hoogste en laagste percentage notarissen aangesloten bij de broederschap

	Hoogste drie	%	Laagste drie	%
1844	Heerenveen	80,0	Brielle	9,1
	Zierikzee	72,7	Assen	8,3
	Appingedam	70,0	Roermond	5,6
1859	Heerenveen	100	Almelo	41,7
	Nijmegen	88,2	Maastricht	33,3
	Utrecht	87,0	Roermond	33,3
1878	Zierikzee	100	Maastricht	55,2
	Middelburg	90,9	Assen	47,6
	Heerenveen	90,9	Zwolle	38,7
1900	Haarlem	78,8	Maastricht	25,0
	Amsterdam	67,1	Assen	25,0
	Rotterdam	62,5	Roermond	20,0
1920	Amsterdam	100	Zutphen	77,1
	Heerenveen	100	Maastricht	75,0
	Haarlem	97,4	Zierikzee	66,7

Toe- en afname van het aantal Broederschapsleden per arrondissement tussen 1878 en 1900 in percentages ten opzichte van 1878.

Zwolle	+ 16,7	Utrecht	- 22,9	Alkmaar	- 54,2
Haarlem	+ 13,0	Tiel	- 30,0	Den Bosch	- 56,3
Amsterdam	+ 6,3	Leeuwarden	- 35,0	Maastricht	- 56,3
Groningen	0	Heerenveen	- 35,0	Winschoten	- 60,0
Arnhem	- 3,3	Middelburg	- 36,7	Almelo	- 61,5
Rotterdam	- 11,8	Breda	- 37,0	Roermond	- 64,3
Zutphen	- 15,8	Dordrecht	- 48,1		
Den Haag	- 20,5	Assen	- 50,0		

Bijlage 3. Aantal benoemde notarissen dat academisch gevormd of van adel was naar omvang van de standplaats 1811-1958

In deze bijlage wordt een overzicht gegeven hoeveel van de notarissen tussen 1811 en 1958 op het moment van benoeming academisch gevormd of van adel was. Hierbij wordt onderscheid gemaakt naar de omvang van de standplaats. Ik onderscheid drie categorieën: grote steden, provinciesteden en platteland. Tot de grote steden behoren Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht. Tot de provinciesteden Groningen, Leeuwarden, Assen, Zwolle, Enschede, Zutphen, Deventer, Arnhem, Nijmegen, Venlo, Roermond, Maastricht, Eindhoven, Tilburg, Den Bosch, Breda, Middelburg, Amersfoort, Dordrecht, Gouda, Delft, Leiden, Haarlem, Alkmaar en Hoorn. De overige gemeenten vallen onder het platteland.

De tabel begint al in 1811 met de afkondiging van de Ventôsewet omdat sommige ontwikkelingen hier hun oorsprong vonden. De gegevens zijn per twintig jaar gerangschikt. Het overzicht stopt in 1958 omdat toen de verplichte universitaire opleiding van kracht werd.

Een complicerende factor is dat sommige notarissen èn academisch gevormd waren èn van adel waren. Zij zijn in de kolom adel met een * aangegeven. Deze notarissen zijn dubbel geteld. Ze zijn zowel bij de adellijke notarissen als bij de academisch gevormde notarissen gerekend. De gegevens zijn ontleend aan F.L. Hartong, Register der protocollen van notarissen in Nederland en aan J.E. Kasdorp, Protocollenregister.

Totaal Jaren	Totaal	Academisch		Adel	%
			%		
1811-1821	588	174	29,6	6*****	1,0
1822-1841	661	111	16,8	8*****	1,2
1842-1861	558	83	14,9	8***	1,4
1862-1881	789	108	13,7	21***	2,7
1882-1901	784	72	9,2	22*	2,8
1902-1921	713	50	7,0	15*	2,1
1922-1941	748	97	13,0	9*	1,2
1942-1958	625	87	13,9	4*	0,6

Grote steden					
Jaren	Totaal	Academisch		Adel	
			%		%
1811-1821	6	1	16,7	0	
1822-1841	61	8	13,1	0	
1842-1861	80	9	11,3	0	
1862-1881	114	14	12,3	1	0,9
1882-1901	131	21	16,0	6*	4,6
1902-1921	150	13	8,7	3	2,0
1922-1941	144	30	20,8	5*	3,5
1942-1958	140	29	20,7	0	

Provinciesteden					
Jaren	Totaal	Academisch		Adel	
			%		%
1811-1821	77	37	48,1	3***	3,9
1822-1841	90	34	37,8	2**	2,2
1842-1861	80	21	26,3	1*	1,3
1862-1881	112	20	17,9	8*	7,1
1882-1901	139	16	11,5	8	5,8
1902-1921	117	16	13,7	2	1,7
1922-1941	124	20	16,1	0	
1942-1958	121	21	17,4	1	0,8

Platteland					
Jaren	Totaal	Academisch		Adel	
			%		%
1811-1821	505	136	26,9	3**	0,6
1822-1841	510	69	13,5	6***	1,2
1842-1861	398	53	13,3	7**	1,8
1862-1881	563	74	13,1	12**	2,1
1882-1901	514	35	6,8	8	1,6
1902-1921	446	21	4,7	10*	2,2
1922-1941	480	47	9,8	4	0,8
1942-1958	364	37	10,2	3*	0,8

Bijlage 4. Aantal benoemde notarissen dat academisch gevormd was per provincie 1811-1958

In deze bijlage is het aantal notarissen en het aantal academisch gevormde notarissen per provincie aangegeven. Het gaat hier om het aantal dat in de betreffende perioden in de betreffende provincies zijn ambt heeft uitgeoefend. Gegevens zijn ontleend aan F.L. Hartong, Register der protocollen van notarissen in Nederland en aan J.E. Kasdorp, Protocollenregister.

	1811-1821			1822-1841		
	Totaal	Academici	%	Totaal	Academici	%
Limburg	39	0		35	0	
Noord-Brabant	107	12	12,6	94	7	8,1
Zeeland	22	1	4,8	45	7	18,4
Zuid-Holland	71	7	10,9	107	15	16,3
Noord-Holland	36	4	12,5	122	5	4,3
Utrecht	25	4	19,1	25	6	31,6
Gelderland	129	51	39,5	78	15	19,2
Overijssel	66	35	53,0	46	15	32,6
Drenthe	12	7	58,3	7	6	85,7
Friesland	33	9	37,5	75	9	12,0
Groningen	48	44	91,7	27	26	96,3
Totaal	588	174	29,6	661	111	16,8
	1842-1861			1862-1881		
	Totaal	Academici	%	Totaal	Academici	%
Limburg	40	2	5,0	61	4	6,6
Noord-Brabant	62	3	4,8	87	8	9,2
Zeeland	23	2	8,7	45	9	20,0
Zuid-Holland	102	15	14,7	141	24	17,0
Noord-Holland	83	4	4,8	130	7	5,4
Utrecht	28	1	3,6	36	5	13,9
Gelderland	68	8	11,8	106	9	8,5
Overijssel	44	6	13,6	55	8	14,5
Drenthe	16	12	75,0	17	8	47,1
Friesland	61	3	4,9	70	7	10,0
Groningen	31	27	87,1	41	19	46,3
Totaal	558	83	14,9	789	113	14,3

	1882-1901			1902-1921		
	Totaal	Academici	%	Totaal	Academici	%
Limburg	42	4	9,5	32	2	6,3
Noord-Brabant	91	3	3,3	68	3	4,4
Zeeland	30	1	3,3	38	1	2,6
Zuid-Holland	153	22	14,4	163	16	9,8
Noord-Holland	137	12	8,8	128	6	4,7
Utrecht	40	7	17,5	39	2	5,1
Gelderland	101	5	5,0	75	6	8,0
Overijssel	55	1	1,8	51	3	5,9
Drenthe	21	2	9,5	18	0	
Friesland	68	6	8,8	59	7	11,9
Groningen	46	9	19,6	42	4	9,5
Totaal	784	72	9,2	713	50	7,0

	1922-1941			1942-1958		
	Totaal	Academici	%	Totaal	Academici	%
Limburg	35	3	8,6	40	3	7,5
Noord-Brabant	76	6	7,9	81	8	9,9
Zeeland	28	2	7,1	19	2	10,5
Zuid-Holland	170	27	15,9	143	18	12,6
Noord-Holland	149	21	14,1	110	24	21,8
Utrecht	35	8	22,9	34	4	11,8
Gelderland	92	12	13,0	76	13	17,1
Overijssel	44	6	13,6	36	6	16,7
Drenthe	24	3	12,5	20	0	
Friesland	55	4	7,3	38	3	7,9
Groningen	40	5	12,5	28	6	21,4
Totaal	748	97	13,0	625	87	13,9

Bijlage 5. Notarissen in Nijmegen 1842-1999

De notarissen zijn per standplaats aangegeven. Achter hun naam zijn de jaren vermeld waarin ze notaris in Nijmegen waren en hun gezindte. De 'P' staat voor protestant, de 'K' voor katholiek en de 'G' voor geen. Alle benoemingen tot 1 oktober 1999 zijn opgenomen. Op die datum trad de nieuwe notariswet in werking.

Standplaats 1

Munster, D.A. van	1842-1849	P
Heuven, G.J. van	1849-1875	P
Halberstadt, W.A.	1875-1892	P
Hijink, W.E.	1892-1912	P
Kalshoven, J.W.	1912-1913	P
Doesburgh, C.J. van	1913-1943	P
Diepenbroek, Ch.	1943-1962	G
Vollenhoven, M. van	1963-1967	P
Ackerman, D.W.	1967-1982	K
Heijnen, H.L.J.M.B.	1983-	K

Standplaats 2

Elsbroek, W.C. van	1842-1855	P
Aldus, C.	1856-1871	P
Heyst, H.P. van	1872-1876	P
Masman, J.G.	1878-1889	P
Koolwijk, J.H.R. van	1889-1914	K
Vermeulen, P.	1914-1921	K
Bergen, H.J.C. van	1921-1943	K
Schaik, H.C.W. van	1943-1962	K
Jonkergouw, K.M.F.	1963-1968	K
Pollen, P.G.	1968-1988	K
Schuijren, J.M.J.L.S.	1988-	K

Standplaats 3

Rees, P.A. van	1842-1856	P
Gronden, J.R.L. van der	1857-1867	P
Wijnbergen, H.W.C.J. baron van	1868-1872	K
Klaassen, J.	1878-1907	P
Maret Tak, P. de	1907-1932	P
Nieuwenhuis, B.	1932-1949	G
Stam, A. van	1949-1969	P
Jager, H.J. de	1970-1982	P
Janssen, J.W.A.M.	1983-1997	
Kooistra, J.O.	1997-	

Standplaats 4

Payen, J.H.C.A. van	1842-1859	P
Böhtlingk, W.C.	1860-1905	P
Leopold, C.G.	1905-1935	P
Nypels, A.C.	1935-1941	G
Weier, W.G.	1941-1969	P
Hoge, B.H.O.	1969-1996	K
Gerven, R.P.K.J. van	1997-	

<i>Standplaats 5</i>		<i>Standplaats 6</i>	
Manen, J.A. van	1842-1844 P	Courbois, R.A.H.	1860-1884 K
1844-1850 standplaats opgeheven		Courbois, C.A.E.	1884-1927 K
Deurvorst, R.F.	1850-1856 K	Wolters, F.H.G.J.	1927-1956 K
Robbers, C.H.(1)	1856-1871 K	Appelboom, C.A.	1956-1979 K
Voorst tot Voorst, L.J.J.H.E. baron van	1871-1883 K	Rieter, A.H.M.	1979-1998 K
Hekking, T.F.A.	1883-1926 K	Paardekooper, mw. O.G.M.	1999-
Hekking, H.A.M.	1926-1957 K		
Haffmans, E.J.M.	1957-1974 K		
Pinckers, H.	1974-1999 K		
Kauffeld, G.H.H.	1999		
<i>Standplaats 7</i>		<i>Standplaats 8</i>	
Rijckevorsel van	1883-1909 K	Libourel, H.J.H.	1897-1898 K
Kessel, jhr. E.F.M. van		Pol, T.G. ten	1898-1937 K
Bruyn, E.M.A. de	1909-1923 K	Schreurs, M.J.H.	1937-1959 K
Schuijlenburch, A. van	1923-1955 K	Marcus, E.J.A.	1959-1978 K
Stieger, P.W.M.	1956-1980 K	Laumans, M.A.	1978-1996 K
Berge, J.J.M. ten	1980- K	Gips, C.B.A.	1997-
<i>Standplaats 9</i>		<i>Standplaats 10</i>	
Klaassen, J.	1927-1937 P	Weve, K.J.H.M.	1937-1959 K
Roodvoets, J.M.	1937-1962 P	Smolders, H.J.J.	1959-1981 K
Rutgers, J.Ch.	1962-1985 P	Overbeek, F.B.J. van	1981- K
Zegger, G.F.	1985- K		
<i>Standplaats 11</i> (associatief bij Hoge)		<i>Standplaats 12</i> (associatief bij Rieter)	
Woolthuis, J.H.J.	1987- K	Mourik, M.J.A. van	1989- K
<i>Standplaats 13</i> (associatief bij Rieter)		<i>Standplaats 14</i> (associatief bij Rieter)	
Delft, W.E. van	1991-	Oosterdijk, H.	1994-
<i>Standplaats 15</i> (associatief bij Zegger)		<i>Standplaats 16</i> (associatief bij Rieter)	
Stoker, R.A.	1995-	Wit, M.J.J. de	1999-

(1) Strikt genomen was Robbers niet de opvolger van Deurvorst. Robbers werd benoemd enkele maanden voordat Deurvorst ontslag vroeg. Gedurende enkele maanden in 1856 waren er dus zes notarissen in Nijmegen actief. Omwille van de overzichtelijkheid heb ik Robbers wel als opvolger van Deurvorst beschouwd.

Geassocieerde notarissen

1968-1969 Ackerman & Van Stam

1970-1982 Ackerman & De Jager

1983-1991 Janssen & Heijnen

Deze kantoren zijn voortzettingen van elkaar. In 1991 werd de associatie Janssen & Heijnen ontbonden.

1989-1998 Hoge & Woolthuis (vanaf 1997 Hoge.Woolthuis.Van Gerven)

Met ingang van 1999 is het kantoor met advocaten gaan samenwerken onder de naam Hoge van den Broek.

1989-1997 Laumans & Ten Berge

1998-1999 Ten Berge & Gips

Deze kantoren zijn voortzettingen van elkaar.

Advocaten en notarissen

1980-1999 Hekkelman Terheggen & Rieter (in 1980 Terheggen & Rieter)

1991-1995 Vanaf 1991 was notaris Schuijren deel van Dirkzwager, Kroeskamp en Sasse (vanaf 1993 Dirkzwager). Na 1995 ging Schuijren zelfstandig verder.

1996-1999 Mul, De/Zegger

1999– Hoge van den Broek

Bijlage 6. Aantal notarissen en gemiddeld aantal akten in Nijmegen 1843-1915

Jaar	Aant. not	Gem. akten	Jaar	Aant. Not.	Gem. akten
1843	5	220	1884	7	235
1844	5	192	1885	7	247
1845	4	224	1886	7	261
1846	4	238	1887	7	270
1847	4	226	1888	7	266
1848	4	226	1889	7	254
1849	4	179	1890	7	258
1850	5	155	1891	7	283
1851	5	189	1892	7	290
1852	5	183	1893	7	293
1853	5	193	1894	7	277
1854	5	192	1895	7	297
1855	5	182	1896	7	297
1856	5	192	1897	8	282
1857	5	199	1898	8	297
1858	5	174	1899	8	325
1859	5	161	1900	8	306
1860	6	181	1901	8	312
1861	6	197	1902	8	319
1862	6	216	1903	8	340
1863	6	206	1904	8	306
1864	6	224	1905	8	316
1865	6	209	1906	8	325
1866	6	236	1907	8	311
1867	6	228	1908	8	308
1868	6	215	1909	8	320
1869	6	209	1910	8	321
1870	6	208	1911	8	294
1871	6	189	1912	8	301
1872	6	189	1913	8	299
1873	5	223	1914	8	259
1874	5	224	1915	8	237
1875	5	228	1921	8	500
1876	5	228	1922	8	463
1877	4	311	1923	8	447
1878	6	221	1924	8	449
1879	6	227	1925	8	427
1880	6	234	1931	9	439
1881	6	236	1934	9	296
1882	6	226	1935	9	300
1883	6	195	1936	9	244

Bijlage 7. Omvang van de Nederlandse bevolking en het aantal standplaatsen 1849-1998

Hieronder is de omvang van de Nederlandse bevolking en het aantal standplaatsen weergegeven tussen 1849 en 1998. In de laatste kolom staat het aantal inwoners per standplaats vermeld met daarachter de toe- of afname ten opzichte van het voorgaande jaar.

De jaartallen hebben betrekking op de bevolkingsgegevens en in de meeste gevallen ook op de standplaatsen. Alleen voor 1849, 1879 en 1889 waren er geen gegevens met betrekking tot de standplaatsen voorhanden. In die gevallen is gebruik gemaakt van de gegevens uit de jaren 1851, 1878 en 1891.

	Bevolking	Standplaatsen	Aantal inwoners per standplaats	Toe- en afname
1849	3 056 879	717	4263	
1859	3 309 128	720	4596	+ 333
1879	4 012 693	803	4997	
1889	4 511 415	814	5542	+ 545
1900	5 104 137	833	6127	+ 585
1910	5 858 175	838	6991	+ 864
1920	6 831 200	852	8018	+ 1027
1930	7 832 200	855	9160	+ 1142
1940	8 834 000	855	10332	+ 1172
1950	10 026 800	845	11866	+ 1534
1960	11 417 300	852	13401	+ 1535
1970	12 957 600	867	14945	+ 1544
1980	14 091 014	881	15994	+ 1049
1990	14 892 574	1024	14543	- 1451
1998	15 654 200	1287	12163	- 2380

Bevolkingscijfers:	1849-1889	Hofstee, Korte demografische geschiedenis, 124-125
	1900-1998	Statistisch Jaarboek 1990, 1992, 2000
Standplaatsen:	1849-1980	G. Fikkert's Jaarboeken
	1990-1998	Gegevens verstrekt door de KNB

Bijlage 8. Aantal inwoners per standplaats en aantal akten per 1000 inwoners 1849-1998

Zie voor de gegevens met betrekking tot aantal inwoners per standplaats bijlage 7.

	Aantal inwoners per standplaats		Aantal akten	Aantal akten per notaris	Aantal akten per 1000 inw.
1849	4 263				
1859	4 596	+ 333			
1879	4 997				
1889	5 542	+ 545	161 587	199	35,8
1900	6 127	+ 585	180 273	216	35,3
1910	6 991	+ 864	212 573	254	36,3
1920	8 018	+ 1027	360 983	424	52,8
1930	9 160	+ 1142	285 180	334	36,4
1940	10 332	+ 1172	229 886	269	26,0
1950	11 866	+ 1534	295 572	350	29,5
1960	13 401	+ 1535	374 880	440	32,8
1970	14 945	+ 1544	601 698	694	46,4
1980	15 994	+ 1049			
1990	14 543	- 1451	1 126 207	1100	75,6
1998	12 163	- 2380	1 674 145	1301	107,0

	Aantal inw. per standpl.	Aantal standpl.	Aantal akten	Aantal akten per notaris	Aantal akten per 1000 inw.
1985	15 989	904	911 092	1008	63,0
1986	15 896	914	1 007 501	1102	69,3
1987	15 749	928	1 042 148	1123	71,3
1988	15 457	952	1 070 669	1125	72,8
1989	14 790	1001	1 091 926	1091	73,8
1990	14 543	1024	1 126 207	1100	75,6
1991	14 255	1053	1 114 282	1058	74,2
1992	13 618	1111	1 119 039	1007	74,0
1993	13 344	1142	1 307 767	1145	85,8
1994	13 057	1175	1 423 099	1211	92,8
1995	12 843	1201	1 341 718	1117	87,0
1996	12 658	1224	1 535 837	1255	99,1
1997	12 454	1250	1 638 727	1311	105,3
1998	12 163	1287	1 674 145	1301	107,0

Bron akten:	1890-1950	Abma, Rondom de standplaatsen, <i>WPNR</i> 413 (1955) 398
	1959-1973	Kooijman, Centrale Standplaatsen Commissie, <i>Maandblad voor het notariaat</i> 6 (1973) 248
	1985-1998	Gegevens verstrekt door de KNB
Standplaatsen:	1849-1980	G. Fikkert's Jaarboeken
	1985-1998	Gegevens verstrekt door de KNB
Bevolking:	1985-1998	CBS, Statistisch Zakboek, vanaf 1990 Statistisch Jaarboek

Kooijman vermeldt voor 1960 en 1970 alleen het gemiddeld aantal akten per standplaats. Door dit cijfer te vermenigvuldigen met het aantal standplaatsen is voor 1960 en 1970 het totaal aantal akten gereconstrueerd. Voor 1980 heb ik geen gegevens kunnen achterhalen.

Lijst van afkortingen

ANS	Archief Van Nispen van Sevenaer
ARA	Algemeen Rijksarchief Den Haag
CBB	Correspondentie-Blad van de Broederschap der Notarissen
CSC	Centrale Standplaatsen Commissie
GAN	Gemeentearchief Nijmegen
KNB	Koninklijke Notariële Broederschap/ Koninklijke Notariële Beroepsorganisatie
MvJ	Ministerie van Justitie
MvN	Maandblad voor het Notariaat
OSAN	Oud Secretariearchief Nijmegen
RAG	Rijksarchief Gelderland
SNW	Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap
VNN	Vereniging van notarissen in het voormalige kanton Nijmegen
WPNR	Weekblad voor privaatrecht, notariaat en registratie

Geraadpleegde bronnen

1. Geraadpleegde archieven

Algemeen Rijksarchief Den Haag (ARA)

Archief ministerie van Justitie

2.09.01 1813-1876

2.09.05 1877-1914

2.09.22 1915-1940

Rijksarchief in Gelderland (RAG)

Archief Van Nispen van Sevenaer (ANS)

Gemeentearchief Nijmegen (GAN)

Oud Secretariearchief Nijmegen (OSAN)

Notarieel archief 1842-1915

Belastingen, hoofdelijke omslag. Alfabetische naamlijst van aangeslagenen, inv.nrs. 115, 122, 145, 160-161

Stichting tot bevordering der notariële wetenschap (SNW)

305.60/67 Archief Th. Roos-Cikot

305.60/68 Levensbeschrijving Bruno Tideman

Vereniging van notarissen in het voormalige kanton Nijmegen

Notulen en in- en uitgaande stukken, 1905-1997

2. Aangehaalde literatuur en overige gedrukte bronnen

Aalders, Gerard, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam 2001).

Aalders, Gerard, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1999).

Adresboekje voor Nijmegen en het Schependom (Nijmegen 1868-1869).

Appelboom, C.A., 'Een zakelijk verslag van het werk der examencommissie van 1878 tot heden', in: *Gedenkboek aangeboden aan de Staatscommissie*, 55-73.

Barkeij, J.W., *De Nederlandsche wetgeving op het notaris-ambt* (Leiden 1882).

Blankvoort, J.F.C. en J.P. van der Veen, 'Problematiek van het Nederlandse notariaat in het bijzonder het standplaatsenbeleid', *WPNR* nr. 5392 (1977) 324-331.

- Bodeboekje*, 1870, 1890, 1910, 1929, 1950.
- Bolle, G. en C.A. Snepvangers (ed.), *Spiegel van onroerend goed* (Deventer 1977).
- Bos, David, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999).
- Bos, V.J.M. e.a. (ed.), *Balans van het notariaat* (Deventer 1982).
- Bosman, H.W.J. en J.C. Brezet (ed.), *Sparen en investeren. Geld en banken* (Leiden 1987).
- Broekhuis, H., *De Amsterdamse makelaar* (Bussum 1965).
- Brugman, S.A.M. en W.H.M. van Hagen, 'De C.S.C.', *A la minuut* 5 (1978) nr. 21, 3-9.
- Bruijn, E.J.L.M. de en Ph. Maarschalkerweerd, *Waarvan akte... Zes eeuwen notariaat in Amersfoort* (Amersfoort 1989).
- Burgert, R., J.L. Bouma en H. Visser, *75 Jaar Nederlandse Vereniging van Hypotheekbanken* (Nijmegen 1981).
- Bijnen, J.F.C.M., 'Het Veldhovense notariaat in de negentiende en twintigste eeuw', in: Bijnen en Lijten, *Het notariaat in Veldhoven*, 31-64.
- Bijnen, J.F.C.M. en J.P.J. Lijten, *Het notariaat in Veldhoven* (Veldhoven 1992).
- Campen, Ph.C.M. van, P. Hollenberg en F. Kriellaars, *Landbouw en landbouwcrediet 1898-1948. Vijftig jaar geschiedenis van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank Eindhoven* (z.p. 1949).
- Commentaar van de Koninklijke Notariële Broederschap op het voorontwerp voor een nieuwe notariswet*, KNB (Den Haag juni 1991).
- Cremers, P.J.W. e.a. (ed.), *Notaris in de markt* (Deventer 1999).
- Daalder, H., 'Van oude en nieuwe regenten, of: politiek als beroep', in: Idem, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995) 101-137.
- Dam, P.J., *Praeadvies uitgebracht aan de Algemeene Vergadering der Broederschap van Candidaat-Notarissen in Nederland te 's-Gravenhage* ('s-Gravenhage 1919).
- Diederiks, H., J. Thomas Lindblad en B. de Vries, *Het platteland in een veranderende wereld* (Hilversum 1994).
- Duffhues, T., 'Notariaat Roes te midden van boeren en burgers', in: Duffhues, Roes en Moorman van Kappen,... *verleden in het Land van Maas en Waal*, 89-148.
- Duffhues, T., J. Roes en O. Moorman van Kappen,... *verleden in het Land van Maas en Waal. Bijdragen over 125 jaar notariaat Roes* (Zwolle 1993).
- Duinkerken, B., *Notariaat in overgangstijd 1796-1842* (Deventer 1988).
- Duinkerken, B., 'De wet op het notarisambt, "eene oorspronkelijke wet?". Enige aspecten van de belangrijkste hervormingen bij de totstandkoming van de notariswet van 1842', in: Nève (ed.), *Quod notemus*, 59-68.
- Duinkerken, B., 'M.W.F. Treub (1858-1931)', te verschijnen in *WPNR*.
- Duys, J.E.W., *Feminisme en Staatsnotariaat* (z.p. 1900).
- Dijk, P.L., 'De notariële examens vóór 1878', in: *Gedenkboek aangeboden aan de Staatscommissie*, 1-29.

- Dijk, P.L., 'Ontwikkelingen in het notariaat', *A la minuut* 4 (1976) nr. 16, 13-16.
- Dijk, P.L., A.G. Lubbers en A.H.M. Santen, "'Het notariaat, nu en straks" – een reactie', *Rechtsgeleerd magazijn Themis* (1974) 280-286.
- Eck, G. van, *Het vrije notariaat* (Utrecht 1880).
- Elsen, G. van den, *Het pachtrecht* (Helmond 1915).
- Everaert, J. e.a., *Nu naar het jaar 2000. Rapport van de commissie toekomstige positie notariaat* (z.p. 1987).
- Felius, H. van en H.J. Metselaars, *Noordhollandse statenleden 1840-1919* ('s-Gravenhage 1994).
- Festen, A.P.M., *De Utrechtse notarissen en hun notarishuis gedurende 175 jaar* (z.p. z.j. (1981).
- Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman* (Groningen 1979).
- Forumdiscussie, in: Cremers e.a. (ed.), *Notaris in de markt*, 43-60.
- Forumdiscussie, in: Schut e.a. (ed.), *Trends in het notariaat*, 51-73.
- Forumdiscussie, in: Willemsen e.a. (ed.), *Internationalisering & het notariaat*, 79-101.
- Gedenkboek aangeboden aan de Staatscommissie voor het afnemen van het notarieel examen ter gelegenheid van beëindiging harer werkzaamheden* (z.p. 1961).
- Gehlen, A.Fl., 'Schets van de inrichting van het notariaat in de Nederlanden tijdens het Ancien Regime', in: Persoons en Van den Auweele (ed.), *Het notariaat in Brabant*, 59-67.
- Gehlen, A.Fl., 'De notaris in de Republiek der Verenigde Nederlanden (17de-18de eeuw)', in: Van Haren, *Gepasseerd*, 55-68.
- Gelder, W. de, *De zaakwaarnemer* (Leiden 1853).
- Gerver, P.H.M. e.a. (ed.), *Heden verschenen voor mij..... Liber amicorum aangeboden aan prof. A.L.M. Soons* (Arnhem 1995).
- Gerver, P.H.M. (ed.), *Notariswet. Rechtszekerheid in een vrije markt* (Amsterdam 1996).
- Glasz, J.R., 'De advocaat 1945-1995', in: Hamburger (ed.), *Drie over 50*, 11-50.
- Groen, J.W., 'Het notariaat: een bolwerk van rechtszekerheid', in: Cremers e.a. (ed.), *Notaris in de markt*, 3-9.
- Grootswagers, Kees, *Van penneveer tot PC. De historie van het notariaat van Loon op Zand en Kaatsheuvel* (Tilburg 1997).
- Haan, O.L.A. de, *Het notariaat in Nederland* (Breda 1889).
- Hamburger, C. (ed.), *Drie over 50. Vijftig jaar rechtspraak in Nederland* (Wageningen 1995).
- Handelingen Tweede Kamer, 1869-1872.*
- Haren, C.C.T.M. van, e.a. (ed.), *Gepasseerd. De rol en positie van notarissen in het verleden* (Nijmegen 1987).
- Hart, M. 't, J. Jonker en J.L. van Zanden, *A financial history of The Netherlands* (Cambridge 1997).

- Harterink, A.M., *Gedenkboek 100-jarig bestaan der Vereeniging van notarissen in het arrondissement Leeuwarden* (z.p. 1950).
- Hartong, F.L., *Register der protocollen van notarissen in Nederland* (z.p. 1916).
- Heek, F. van en G. Kuiper, 'De Nederlandse beroepsprestigestraticatie', in: F. van Heek e.a., *Sociale stijging en daling in Nederland* (Leiden 1958) 11-48.
- Heering, A.D.G., 'Een bijzondere ervaring', in: I. Willemsen e.a. (ed.), *Internationalisering & het notariaat* (Deventer 2000) 75-77.
- Heering, A.D.G., 'De notaris in multidisciplinair verband', in: Cremers e.a. (ed.), *Notaris in de markt*, 31-35.
- Hellema, P. en J. Marsman, *De organisatie-adviseur. Opkomst en groei van een nieuw vak in Nederland 1920-1960* (Amsterdam 1997).
- Hen, P.E. de, J.G. Berendsen en J.W. Schoonderbeek, *Hoofdstukken uit de geschiedenis van het Nederlandse accountantsberoep na 1935* (Assen 1995).
- Henssen, E.W.A., *Twee eeuwen advocatuur in Nederland 1798-1998* (Deventer 1998).
- Heuff, W., *150 Jaar Koninklijke Notariële Broederschap* ('s-Gravenhage 1993).
- Heyman, H.W., 'Bruno Tideman (1803-1881). De oprichter van de Broederschap en zijn visie op het notariaat', *WPNR* nr. 6094 (1993) 408-417.
- Heyman, H.W., *Interdisciplinaire samenwerking een notarieel dilemma?* (Deventer 1992).
- Heyman, H.W., 'Interdisciplinaire samenwerking (IDS)', in: Schut e.a. (ed.), *Trends in het notariaat*, 31-38.
- Heyman, H.W., 'Onafhankelijkheid en onpartijdigheid', *WPNR* nr. 6363 (1999) 487-497.
- Heyman, H.W., 'Het ontwerp voor een nieuwe notariswet van de staatscommissie van 1867. Een blik op de problematiek van het notariaat rond het midden van de negentiende eeuw', in: Nève (ed.), *Quod notemus*, 69-104.
- Heyman, H.W., 'De positie van de notaris. Onpartijdigheid versus partijadvies', in: Gerver e.a. (ed.), *Heden verschenen voor mij*, 291-299.
- Hofstee, E.W., *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Bussum 1981).
- Honigh, M., 'Strategische dilemma's in het notariaat', in: Cremers e.a. (ed.), *Notariaat in de markt*, 11-22.
- Hoofdbestuur KNB, 'Naschrift', *WPNR* nr. 5447 (1978) notariële bijlage, 85.
- Hoofdbestuur KNB, 'Notitie inzake de toekomstige structuur van het notariaat', *WPNR* nr. 5667 (1983) 610-613.
- Houwen, Paula van der, *Een Rotterdams veilinghuis. De geschiedenis van het Vendu Notarishuis Rotterdam* (Rotterdam 1991).
- Huizinga, J.J., *J. Heemskerk Azn. (1818-1897). Conservatief zonder partij* (Harlingen 1973).
- Huls, N.J.H., 'Interview met de staatssecretaris van Justitie, mr. V. Korte-van Hemel', *Nederlands Juristenblad* 59 (1984) 2-7.

- Huijgen, W.G. en A.J.H. Pleysier, *De wetgeving op het notarisambt* (Deventer 2000).
- Huijgen, W.G., *Portret van het notariaat* (Deventer 2001).
- Ittmann, H.C., *De registratiewet 1917* (Arnhem 1924).
- Jaarverslag KBN over 1970, *MvN* 4 (1971) 153-163.
- Jaarverslag KNB over 1974, *WPNR* nr. 5313 (1975) notariële bijlage, 50-54.
- Jaarverslag KNB over 1977, *WPNR* nr. 5440 (1978) notariële bijlage, 56-60.
- Jaarverslag KNB over 1978, *WPNR* nr. 5484 (1979) notariële bijlage, 36-40.
- Jaarverslag over het jaar 1969 van de Ring Groningen, *MnV* 3 (1970) 62-63.
- Jansen, C.J.H. en J.H.A. Lokin, 'Charles Miseroy (1865-1921): de Hersteller der Broederschap', *WPNR* nr. 6094 (1993) 418-429.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog VI, juli '42-mei '43, tweede helft* ('s-Gravenhage 1975).
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog XII, Epiloog, eerste helft* (Leiden 1988).
- Jong, Ron de, *Een Amsterdamse notarisfamilie. Drie generaties Van der Ploeg 1909-2000* (Amsterdam 2000).
- Jong, Ron de, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999).
- Jonker, J., 'The alternative road to modernity: banking and currency, 1814-1914', in: 't Hart e.a. (ed.), *A financial history of The Netherlands*, 94-123.
- Kasdorp, J.E., *Protocolregister: register van de protocollen die in de periode 1916-1993 in Nederland in functie waren* (Amsterdam 1993).
- Klein, P.W. en H.H. Vleesenbeek, 'De geschiedenis van het hypotheekbankwezen', in: Burgert e.a. (ed.), *75 Jaar Nederlandse Vereniging van Hypotheekbanken*, 9-30.
- Kok, G.Chr., *Het Nederlandse notariaat* (Deventer 1971).
- Kok, G.Chr., 'Een publiekrechtelijke orde voor het notariaat', *WPNR* nr. 5484 (1979) 392-394.
- Kooijman, J.P.F., 'Centrale Standplaatsen Commissie', *MvN* 6 (1973) 242-248.
- Korbee, Joke en Marcel Walraven, *Een notariaat in de Bommelerwaard* (Ammerzoden 1995).
- Kort verslag van de vergadering van het hoofdbestuur, *MvN* 4 (1971) 89-90.
- Korte-van Hemel, V.N.M., 'Notariële benoemingen a la carte', *A la minuut* 12 (1985) nr. 53, 4-7.
- Kymmell, J., *Geschiedenis van de algemene banken in Nederland 1860-1914* (2dln Amsterdam 1996).
- Lange, C.J. de, *De geschiedenis van de Broederschap der Notarissen in Nederland gedurende de eerste honderd jaar van haar bestaan* (Amsterdam 1946).
- Lekkerkerker, G.C.J., 'Digitaal rechtsverkeer', in: Schut e.a. (ed.), *Trends in het notariaat*, 39-49.
- Libourel, Ph.B., *Praeadvies algemene vergadering der Broederschap van Candi-daat-notarissen 1917* ('s-Gravenhage 1917).

- Lieburg, M.J. van, 'De tweede geneeskundige stand (1818-1865). Een bijdrage tot de geschiedenis van het medisch beroep in Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 96 (1983) 433-453.
- Linden, G.M. van der, *Bedenkingen tegen het ontwerp van wet betreffende het notaris-ambt* ('s-Gravenhage 1842).
- Lubbers, A.G., *Het notariaat* (Bussum 1963).
- Maarseveen, H. van, 'Een gilde voor de notarissen?', *WPNR* nr. 5484 (1979) 394-397.
- Marchant, H.P., *Praeadvies over de regeling van het toezicht op het notariaat en de toepassing daarvan, uitgebracht op de Algemeene Vergadering der Broederschap van Candidaat-Notarissen in Nederland en zijne Koloniën te Amsterdam 30 augustus 1915* ('s-Gravenhage).
- Marck, E.M. van der, e.a. (ed.), *Atlas van het notariaat* (Deventer 1989).
- Melis, J.C.H., *De notariswet* (5e druk; Zwolle 1982).
- Middag, J.M., "'Bekwaam om als zodanig in het vak werkzaam te zijn". Visies op de eisen van bekwaamheid voor de makelaar in onroerend goed in de loop van 100 jaar', in: Bolle en Snepvangers, *Spiegel van onroerend goed*, 265-293.
- Middag, J.M., 'Makelaardij en notariaat: over partijen in het onroerend goed verkeer', *Nederlands Juristenblad* (1995) 743-749.
- Miseroy, Ch., 'Rede algemene ledenvergadering Broederschap', *CBB* (1915) 322-338.
- Moll, J.G.J., *CBB* (1873) 33-36.
- Mourik, M.J.A. van, 'De functie van de notaris en de structuur van het notariaat', *WPNR* nr. 5251 (1974) 119-122.
- Nève, P.L. (ed.), *Quod notemus. Zes opstellen over de regelgeving betreffende het notariaat van de Middeleeuwen tot vandaag* (Deventer 1993).
- Nève, P.L., 'Notaris mr. B.W. Blijdenstein Jr. te Enschede (1811-1866) een der "grootouders" van de ABN AMRO Bank N.V.', *Ponder* nr. 6 (1999) 8-9.
- Nobel, N., 'De belastingadviseur 1945-1995', in: Hamburger (ed.), *Drie over 50*, 53-107.
- Het notariaat en de notarissen*. Uitgegeven door de Broederschap der Notarissen in Nederland (z.p. 1930).
- Notitie inzake het standplaatsenbeleid* (z.p. 1984).
- Persoons, E. en D. van den Auweele (ed.), *Het notariaat in Brabant* (Brussel 1982).
- Pikkemaat, Guus, *Geschiedenis van Nijmegen* ('s-Gravenhage 1988).
- Pitlo, A., *Honderd jaar notariaat in Nederland. Rede voor Rolandinus Passeggeri* (Haarlem 1942).
- Pitlo, A., *De geschiedenis der notariële wetenschap*. *Geschiedenis der Nederlandsche rechtswetenschap* 5 (Amsterdam 1956) 255-287.
- Pitlo, A., 'De geschiedenis van het notariaat', in: Melis, *De notariswet* (4e druk; Zwolle 1973) 1-55.
- Pitlo, A., 'Het elastisch ambt', in: idem, *Gespreide keuze* (Groningen 1974 (1942) 13-19.
- Pitlo, A., 'Het notariaat in beweging', *WPNR* nr. 5314 (1975).

- Polak, J.M., 'Regelgeving voor het notarisambt', in: Gerver (ed.), *Notariswet*, 1-20.
- Polak, J.M., 'De strijd om de universitaire notariële studie', in: *Gedenkboek aangeboden aan de Staatscommissie*, 29-55.
- Poll, R.A. van de, 'Broederschap, waarheen?', *WPNR* nr. 5447 (1978) notariële bijlage, 83-85.
- Raaf, H.K. en H.M.A. Schadee, *Tweehonderd jaar notariaat en zeezaken. Gedenkschrift van het kantoor der notarissen Schadee en hunner associé's Rotterdam 1724-1924* (Rotterdam 1924).
- Rapport betreffende het landbouwcrediet in Nederland, door de Staatscommissie voor den Landbouw ingesteld bij K.B. van 20 juni 1906* ('s-Gravenhage 1911).
- Rede van de staatssecretaris van Justitie t.g.v. de 1000ste standplaats, *WPNR* nr. 5951 (1990) 156-157.
- Regt, Ali de, 'Huwelijk en geld. Veranderingen in de vermogenspositie van gehuwde vrouwen', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 17 (1997) 13-33.
- Rieter, A.H.M., 'Vrije marktelementen in de nieuwe wet', *WPNR* nr. 6363 (1999).
- Roes, J., 'Erven Roes: biografische bouwstoffen voor de notariële beroeps-cultuur', in: Duffhues, Roes en Moorman van Kappen,... *verleden in het Land van Maas en Waal*, 9-88.
- Rombach, J. e.a. (ed.), *Waarvan akte. Opstellen aangeboden aan prof. mr. A.R. de Bruijn* (Deventer 1966).
- Rijnvos, C.J., 'Maatschappelijke plaatsbepaling van de hypotheekbank in Nederland', in: Burgert e.a. (ed.), *75 Jaar Nederlandse Vereniging van Hypotheekbanken*, 129-154.
- Santen, J.H. von, 'De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851', in: *Figuren en figuraties*, 113-154.
- Sassen, Armand, *Eenige beschouwingen over het ontwerp tot regeling van het notaris-ambt ingediend door de staatscommissie* (Breda 1871).
- Sassen, A., 'Ons notariaat. (Een blik op de toekomst)', in: *Regt en Wet* 24 (1872) 1-26.
- Schraagen, H.W., *De geschiedenis van het notariaat en van de Broederschap der Notarissen in Nederland over de jaren 1943-1967* ('s-Gravenhage 1967).
- Schrover, Marlou, "'De affaire wordt gecontinueerd door de weduwe". Handelende vrouwen in de negentiende eeuw', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 17 (1997) 55-74.
- Schut, R., e.a. (ed.), *Trends in het notariaat: de nieuwe notariswet alweer verouderd?* (Deventer 2000).
- Sixma, H. en W. Ultee, 'Een beroepsprestigeschaal voor Nederland in de jaren tachtig', *Mens en Maatschappij* 58 (1983) 360-382.
- Smit, G.Chr.H., 'De verhouding notaris-cliënt. De maatschappelijke positie van de Notaris', in: Bos, *Balans van het notariaat*, 1-7.
- Snel, H.F., 'Positie, houding, doen en laten van een notaris', *WPNR* nr. 5618 (1982) 495.

- Taak en werkwijze van de Centrale Standplaatsen Commissie, *WPNR* nr. 5392 (1977) notariële bijlage 29-33.
- Tideman, Bruno, *Over het notaris-ambt in Nederland, wat het is en kan zijn* (Amsterdam 1864).
- Toekomstige structuur van het notariaat*. Uitgegeven door de KNB (z.p. 1978).
- Treub, M.W.F., 'Het notariaat, bezoldigd staatsambt', *WPNR* nr. 1223 (1893) 1-17.
- Treub, M.W.F., *Herinneringen en overpeinzingen* (Haarlem 1931).
- Treurniet, W.C., 'Het Nederlandse notariaat (recensie)', *Rechtsgeleerd magazijn Themis* (1974) 56-60.
- Treurniet, W.C., 'Het notariaat, nu en straks', *Rechtsgeleerd magazijn Themis* (1974) 117-177.
- Tromp, B.C., 'Reactie. Notaris en publiciteit', *WPNR* nr. 5961 (1990) 324-326.
- Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland, ingesteld door de landbouwcommissie benoemd bij K.B. van 18 september 1886* (z.p. 1890).
- Veen Meerstadt, A. van der, 'Positie, houding, doen en laten van een notaris', *WPNR* nr. 5604, 249.
- Veld, N.K.C.A. in 't, *De zuivering van artsen en advocaten. Een bijdrage tot de geschiedschrijving van de zuivering van het vrije beroep* ('s-Gravenhage 1983).
- Velten, A.A. van, 'Een voorganger van de Unie van het Latijnse Notariaat: "Het permanent comité van het internationale notarieel congres"', in: Van der Marck e.a. (ed.), *Atlas van het notariaat*, 617-620.
- Velten, A.A. van, *Het notariaat: inderdaad een elastisch ambt. Het Nederlandse notariaat in de tweede helft van de twintigste eeuw, geschreven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Stichting tot bevordering der notariële wetenschap* (Amsterdam 2000).
- Velzen, C.M. van, A.A. van Berge en E.M. Stigter, 'De vrouw als (kandidaat-) notaris, vroeger en nu', *WPNR* nr. 6252 (1997).
- Verburg, M.E., *Geschiedenis van het ministerie van Justitie. Deel I 1798-1898* (Den Haag 1994).
- Verburg, M.E., *Geschiedenis van het ministerie van Justitie. Deel II 1898-1940* (Den Haag 2001).
- Vergaderingen van het hoofdbestuur, *WPNR* nr. 5285 (1974) notariële bijlage, 53-54.
- Verslag Commissie-Steinmetz, ingesteld 16 april 1921 door de Broederschap van Candidaat-Notarissen om te bezien welke wijzigingen in de notariswet noodzakelijk zijn met het oog op de veranderende tijdsomstandigheden, *WPNR* nr. 2799 (1923).
- Verstappen, L.C.A., *De practycke van de notaris. Een notariële idylle en haar nuchter slot* (Deventer 2001).
- Vin, W.E. de, 'Een nieuwe stijl... en nu?', in: Rombach e.a. (ed.), *Waarvan akte*, 217-233.

- Voorontwerp notariswet, memorie van toelichting*, ministerie van Justitie (z.p. februari 1991).
- Voors, A.W., *Het notariaat en de plaats van de notaris in de samenleving*. Praeadvies Broederschap der Candidaat-Notarissen (z.p. 1949).
- Voorthuijsen, G.M. van, *Het notariaat, bezoldigd staatsambt* (Leiden 1893).
- Vries, B. de, *Electoraat en elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam 1986).
- Vries, Joh. de, *Geschiedenis der accountancy in Nederland. Aanvang en ontplooiing, 1895-1935* (Assen 1985).
- Vries, Joh. de, *De Nederlandse economie tijdens de 20ste eeuw* (Bussum 1977).
- Vries, Joh. de, *Nieuw Nijmegen 1870-1970: moderne economische geschiedenis van de stad Nijmegen* (Tilburg 1969).
- Vries, Joh. de, 'Het notaris papier en de Nederlandsche Bank, 1880-1900', in: Bosman en Brezet (ed.), *Sparen en investeren*, 398-411.
- Vries, W.G. de, 'Een ander soort notariaat?', in: Bos e.a. (ed.), *Balans van het notariaat*, 42-53.
- Vroom, A.M., 'Het notariaat in 1948 en de toekomst', *WPNR* nr. 4030 (1948).
- Vroom, A.M., *Het notariaat en de plaats van de notaris in de samenleving*. Praeadvies Broederschap der Candidaat-Notarissen (z.p. 1949).
- Werf, D.C.J. van der en Joh. de Vries, 'De modernisering van de Friese economie door de Nederlandsche Bank en de Friese kassiers van 1865 tot 1919', in: Diederiks e.a. (ed.), *Het platteland in een veranderende wereld*, 235-253.
- Westbroek, W., 'De notaris 1945-1995', in: Hamburger (ed.), *Drie over 50*, 109-157.
- Wiegman, Henri, *Notaris-benoemingen met betrekking tot den godsdienst, benevens statistische tabellen* (Amsterdam 1889).
- Wilde, J.A., 'Een eeuw financiering van onroerend goed', in: Bolle en Snepvangers (ed.), *Spiegel van onroerend goed*, 149-167.
- Willemsen, I. e.a. (ed.), *Internationalisering & het notariaat* (Deventer 2000).
- Woltjer, J.J., *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1992).
- Wijtvliet, C.A.M., *Expansie en dynamiek. De ontwikkeling van het Nederlandse handelsbankwezen 1860-1914* (z.p. 1993).
- Zanden, J.L. van, 'Old rules, new conditions, 1914-1940', in: 't Hart, *A financial history of The Netherlands*, 124-151.
- Zanden, Jan Luiten van en Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (z.p. 2000).

3. Overige

Interview B.H.O. Hoge (8 mei 2001) en A.H.M. Rieter (10 mei 2001).

Kamer van Toezicht over de notarissen en kandidaat-notarissen te Arnhem, Afschriften uit het register van nevenbetrekkingen van de notarissen te Nijmegen d.d. oktober 1999.

SERIE ARS NOTARIATUS 1952-2002

Eerder verschenen in deze serie bij Uitgeverij H.D. Tjeenk Willink & Zoon te Haarlem:

- I H.A. Warmelink, De Notarissen, De Calligraphie en de Drukkunst. De Bibliographie van het Notariaat.
- II Prof. mr. A. Pitlo, Taal en Stijl der Notariële Akten.
- III Mrs. Th. A. Versteeg en mr. S. Storm, De Stichting in het positieve recht.
- IV Mr. W.M. Peletier, Notarieel Mengelwerk.
- V Prof. dr. D. Cohen, Schets van het Notariaat in het Oude Egypte.
- VI Dr. A.R. de Bruijn, Prof. mr. W.C.L. van der Grinten, Prof. mr. H.R. Hoetink, Prof. mr. Ph.A.N. Houwing, Prof. mr. A. Pitlo, Mr. J.M. Polak. Ter Eerste Kennismaking.
- VII P.L. Dijk, Theoretische grondslagen der belastingheffing bij het openvallen van nalatenschappen.
- VIII W.C. Krijgers Janzen, De Notaris in de Literatuur.
- IX A.M. Vroom en J.P. Scheltens, De Commanditaire Vennootschap in het Private- en Fiscale Recht.
- X Prof. mr. A.R. de Bruijn, De notariële akte als executoriale titel.
- XI Mr. A.G.J. Piccardt, Zee- en Binnenvaartrecht voor het Notariaat.
- XII Prof. mr. A. Pitlo, Uit Oude Schrijven.
- XIII Mr. J.E. Kasdorp, Protocollenregister.
- XIV Mr. E.A. Rudelsheim-Nanninga, Boek 1 BW Personen- en familierecht oud en nieuw.

Bij Uitgeverij Kluwer te Deventer verschenen:

- X Prof. mr. A.R. de Bruijn, De notariële akte als executoriale titel, 2e druk, bewerkt door Mr. C.A. Kraan.
- XI Mr. A.G.J. Piccardt, Zee- en Binnenvaartrecht voor het Notariaat, 2e druk bewerkt door Mr. A. Korthals Altes.
- XV Le notariat latin de demain – Het Latijnse notariaat van morgen.
- XVA Le notariat latin de demain / Compte-rendu du Congrès – Het Latijnse notariaat van morgen / Verslag van het Congres
- XVI Jhr. M.E. Thuisbaert en dr. F. Sielemann, Belgische en Duitse aspecten bij Nederlandse boedelscheidingen.
- XVII Kandidaat-Notaris?, 13e Landelijk notarieel Studentencongres.
- XVIII 'Lijdelijkheid... Anachronisme', 14e Landelijk notarieel Studentencongres.
- XIX Mr. I.S. Joppe, Vademecum internationaal erfrecht.
- XX Prof. Mr. M.J.A. van Mourik en Mr. A.K.P. Jongsma, De eenmans-BV.
- XXI Brochurereeks Buitenlands Huwelijksvermogens- en erfrecht: nr. 1. België (Mr. J.W.B. van Lier), nr. 2. Duitsland (Dr. F. Sielemann), nr. 3. Griekenland (Prof. dr. D. Kokkini-Iatridou), nr. 4. Portugal (Mr. dr. Th. M. de Jongh), nr. 5. Joegoslavië (Mr. A.J. Th.M. Gudde), nr. 6. Duitse Democratische Republiek (Mr. dr. H.I. Sagel-Grande), nr. 7. Zwitserland (J. Potter van Loon jr.), nr. 8. Frankrijk (Me. J. Landeroin, Me. J.F. Pillebout), nr. 9. Finland (Mevr. mr. S.A.M. van der Weegen), nr. 10. Denemarken (Mr. H.A. Bos), nr. 11. Italië (Prof. mr. P.H.M. Gerver).

XXII	De besloten vennootschap in discussie, 15e Landelijk notarieel Studentencongres.
XXIII	Prof. mr. H. Schuttevâer, Opgaen, blinken en verzinken.
XXIV	Economische eigendom, 16e Landelijk notarieel Studentencongres.
XXV	Mr. dr. J.M.A. Waaijer, Het moderne vermogensrechtelijke echtscheidingsrecht.
XXVI	Prof. mr. A. Pitlo, Niet alleen artikel één (een vleug notariële cultuurgeschiedenis).
XXVII	Balans van het Notariaat, 17e Landelijk notarieel Studentencongres.
XXVIII	Mr. Th.M. de Jongh, Notariële opstellen.
XXIX	De positie van de langstlevende echtgenoot in het Nieuw Burgerlijk Wetboek, 18e Landelijk notarieel Studentencongres.
XXX	Drs. J.L.M. van Tulder R.A., Bedrijfseconomische leidraad voor het notariaat.
XXXI	Notariaat en echtscheiding, 19e Landelijk notarieel Studentencongres.
XXXII	Mr. J.J.A. de Groot, Prof. mr. J.H.A. Lokin, Prof. mr. A.G. Lubbers, Dr. F.C.J. Ketelaar en Prof. mr. P.L. Nève, De levering van onroerend goed.
XXXIII	Mr. B. Wessels en Mr. C.A. Schwarz, Praktijkvragen rechtspersonenrecht.
XXXIV	Mr. A.H.N. Stollenwerck, Het fideicommiss de residuo.
XXXV	Mr. A.L. Mohr, Nachgründung en onroerend goed-praktijk.
XXXVI	Mr. A.J.M. Nuytinck, Bevoegdheid van echtgenoten in het huwelijksvermogensrecht.
XXXVII	Mr. T.J. Mellema-Kranenburg, De legitieme portie.
XXXVIII	Notariaat en 150 jaar BW.
XXXIX	Personenrecht in beweging, 23e Landelijk notarieel Studentencongres.
XL	Dr. B. Duinkerken, Notariaat in overgangstijd 1796-1842.
XLI	Mr. M. van Olffen, Ondernemer en ondernemingsvermogen.
XLII	Atlas du notariat – Atlas van het notariaat (met supplement).
XLIII	Mr. R.F.H. Mertens, Appartementsrecht en de welstandsbepalingen.
XLIV	Prof. mr. A.A. van Velten, Regels zijn regels.
XLV	Mr. P.G.H.T. Konings, De openbare registers ten hypotheekkantore.
XLVI	Mr. J. van Duijvendijk-Brand, Afrekenen bij (echt)scheiding.
XLVII	Prof. mr. H.C.F. Schoordijk, Het handelen ten behoeve van de vennootschap in oprichting.
XLVIII	Erfrecht, een kwestie van politiek?, 25e Landelijk notarieel Studentencongres.
XLIX	Notariaat, een goede toekomst?, 26e Landelijk notarieel Studentencongres.
L	Prof. mr. A.L.M. Soons, Ontwikkelingen in het huwelijksvermogensrecht.
LI	Instrumentum Quantum Pactum, Zes opstellen over de kracht van de notariële akte vanaf de tijd van keizer Justinianus tot aan het huidige recht, onder redactie van Prof. mr. P.L. Nève.
LII	Prof. mr. H.C.F. Schoordijk, Het nieuwste gezins erfrecht.
LIII	Mr. A.L. Mohr, Rechtspersonen- en vennootschapsrecht 1992.
LIV	Mr. W. Breemhaar, De uiterste wilsbeschikking.
LV	(On)zekerheid en nieuw recht, 27e Landelijk notarieel Studentencongres.
LVI	Prof. mr. J. de Jong, Vastgoedinformatie in het rechtsverkeer.
LVII	Dr. C.M. Cappon, De opkomst van het testament in het Sticht Utrecht.
LVIII	Prof. mr. A.Fl. Gehlen, De beoefening van de notariaatsgeschiedenis der Lage Landen.

- LIX Prof. mr. H.W. Heyman, Interdisciplinaire samenwerking een notarieel dilemma?
- LX Prof. mr. A.H.M. Santen, De Kantharos van Stevensweert.
- LXI Overbodige wetgeving, 28e Landelijk notarieel Studentencongres.
- LXII Mr. M.H. ten Wolde, Hoofdlijnen van het Nederlandse internationaal huwelijksvermogensrecht.
- LXIII Quod Notemus. Zes opstellen over de regelgeving betreffende het notariaat van de middeleeuwen tot vandaag, onder redactie van Prof. mr. P.L. Nève, Dr. J.A.E. Kuys, Drs. J.J. Verbeek.
- LXIV Mr. R.J.A. Arduin, Timesharing.
- LXV Prof. mr. P.H.M. Gerver, Zijn regels wel regels?
- LXVI Mr. C.A. Kraan, Hoofdlijnen van het Surinaamse huwelijksvermogensrecht.
- LXVII Me. J. Landeroin, Me. J.F. Pillebout, Het Franse huwelijksgoederen- en erfrecht.
- LXVIII Mr. J.W.B. van Lier, Mr. C. van de Griend, Mr. G.C. Joosten, Het Belgische huwelijksgoederen- en erfrecht.
- LXIX De legitieme portie, 30e Landelijk notarieel Studentencongres.
- LXX Prof. Mr. A.J.M. Nuytinck, Van huwelijksvermogensrecht naar samenlevingsvermogensrecht?
- LXXI Mr. B.C.M. Waaijer, De notaris, een vertrouwenspersoon.
- LXXII Mr. L.C.A. Verstappen, Rechtsopvolging onder algemene titel.
- LXXIII Mr. H.Th.M. Burgers, Antilliaans en Nederlands vennootschapsrecht.
- LXXIV Mr. M.H. ten Wolde, Internationaal en interregionaal erfrecht in het Koninkrijk der Nederlanden.
- LXXV Prof. mr. A.J.M. Nuytinck, Gelijke behandeling van man en vrouw in het personen- en familierecht.
- LXXVI Mr. V.A.E.M. Meijers, Civielrechtelijke beschouwingen over de rechtspositie van de commanditaire vennoot.
- LXXVII Mediation. De notaris als professioneel conflictbemiddelaar?
- LXXVIII Mr. B.C.M. Waaijer, Aandeelhoudersovereenkomsten.
- LXXIX Mr. C.L.B. Kocken, De hand van de notaris.
- LXXX Prof. mr. W.G. Huijgen, Rechtszekerheid of rechtsbescherming?
- LXXXI Mr. B.E. Reinhartz, Derdenbescherming in het huwelijksvermogensrecht.
- LXXXII Mr. drs. P.R. de Geus, C. Klumper RA CPA MBA, Mr. J. Scholten, Balanslezen voor het notariaat.
- LXXXIII Mr. H.D. Ploeger, Horizontale splitsing van eigendom.
- LXXXIV Prof. mr. A.L.G.A. Stille, In der minne gescheiden.
- LXXXV Prof. mr. P.L. Nève en Drs. J.J. Verbeek (red.), Forma servata.
- LXXXVI Notaris voor de rechter, 32e Landelijk Notarieel Studentencongres.
- LXXXVII Mr. M.J.W. van Ingen, Mr. A.W. Jongbloed, m.m.v. Mr. H. van Haften, Onderhandse executie.
- LXXXVIII De notaris in de markt, 33e Landelijk Notarieel Studentencongres.
- LXXXIX Mr. C.R. Jadnanansing en Mr. C.A. Kraan, Hoofdlijnen van het Surinaamse erfrecht.
- XC Bestuur onder controle, Symposium SCMB 1997.
- XCI Mr. M.S. van Gaalen. Vruchtgebruik.
- XCII Prof. dr. J.P.M. Stubbé, Uw akte wordt geregistreerd!
- XCIII Naar een nieuw huwelijksvermogensrecht?, verslag studiedag FJR en KNB 1998.

- XCIV Internationalisering & het notariaat, 34e Landelijk Notarieel Studentencongres.
- XCV Mr. M.B. Bongard, De registratiewet 1970.
- XCVI Mr. drs. J.S.L.A.W.B. Roes, Het oude zakelijke recht van de dertiende penning.
- XCVII Trends in het notariaat; de nieuwe Notariswet alweer verouderd? Lustrumcongres Vevanos.
- C Prof. mr. W.G. Huijgen, Mr. A.J.H. Pleysier, De wetgeving op het notarisambt, 2e druk.
- CII Estate planning; inzake erven en schenken, 35e Landelijk Notarieel Studentencongres.
- CIII Mr. B. Braat, mr. drs. A.E. Oderkerk, mr. G.J.W. Steenhoff. Huwelijksvermogensrecht in rechtsvergelijkend perspectief.
- CVI Prof. mr. L.C.A. Verstappen, De practycke van de notaris. Een notariële idylle en haar nuchter slot.
- CVII Prof. dr. K. Boele-Woelki (red.), Algehele gemeenschap van goederen: afschaffen!?
- CVIII Prof. mr. A.A. van Velten, Het notariaat: inderdaad een elastisch ambt.
- CIX Prof. mr. P.H.M. Gerver, Luijten en Kleijn nader bekeken.
- CX Prof. mr. W.G. Huijgen, Portret van het notariaat.
- CXI Prof. mr. R.T.G. Verstraaten, Het begrip schenking in de zin van de Successiewet 1956.
- CXII Het notariaat en de notariële wetenschap op het breukvlak van twee millennia. Symposium Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap 1951-2001.
- CXIII Alain Verbeke, De legitieme ontbloot of dood? Leve de echtgenoot!
- CXIV Nieuw erfrecht en ..., 36e Landelijk Notarieel Studentencongres.
- CXV In het web van de notaris, 37e Landelijk Notarieel Studentencongres.